

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय

41-71

सं. क्र.

५४

१६२०

REFB-0001810

REFBK-0001810

म. ग्रं. सं. टाणं

त्रेपय २१०५

स. नं. ५५

~~कां करविलेनि चोर्जे न रिद्धे ? ।~~ मंग पढे तरी माथा तुकिजे ॥
कां करविलेनि चोर्जे न रिद्धे ? । बालका भाव ॥

—श्री ज्ञानेश्वरी, अ. ११ वा.

हृदयतरंग.

[पुस्तक २ रें]

REFBK-0001210

REFBK-0001810

अनंततनय.

७५५ ७६३

हृदयतरंग

पुस्तक २ रें

लेखक

दत्तात्रेय अनंत आपटे

प्रकाशक

शंकर नरहर जोशी

[सर्व हक्क लेखकाचे स्वाधान.]

आवृत्ति पहिली

शा. श. १९४२

५८

१९२०

किंमत सव्वा रुपया

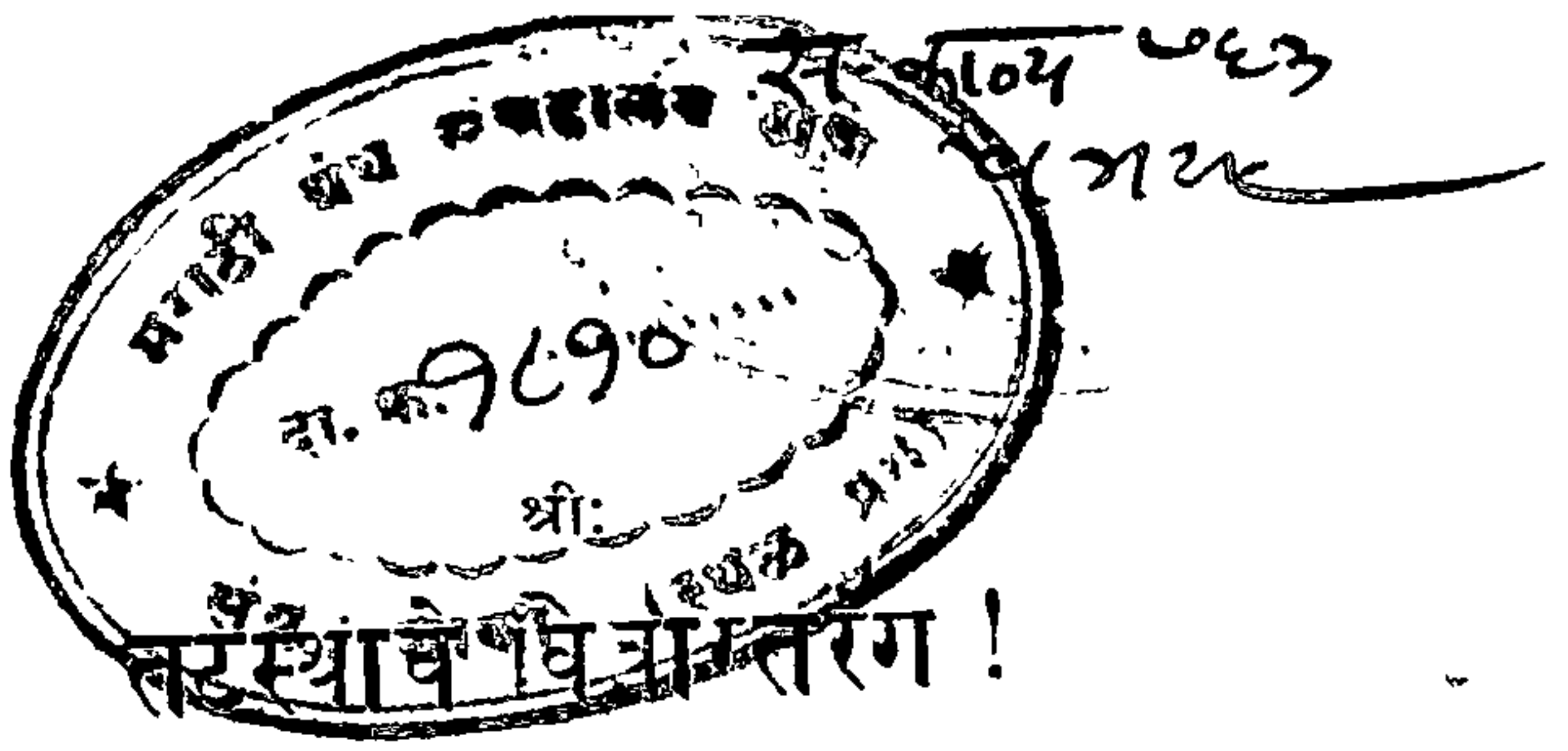

हैं पुस्तक शंकर नरहर जोशी यांनी, १०२६ सदाशिव पेठ, पुणे
येथे आपल्या 'चित्रशाळा स्टीम प्रेस' छापखान्यांत
छापून प्रसिद्ध केले.

[अफाट नीलवर्ण सरोवर किंवा एखादे प्रशस्त सुंदर सरोवर अथवा नदीचे पात्र यांच्या तीरावर बसून, सगळ्या चालणारां तरंगलीला पहात असतां, कोणाहि मनुष्याच्या मनांत अनेक प्रकारचे विचारतरंग स्वाभाविकपणे उद्भवतात, ही गोष्ट सर्वांच्या अनुभवांतलीच आहे. कविमित्र 'अनंततनय' यांच्या पुस्तकाचे नांव 'हृदयतरंग' असं आहे. तेव्हां त्यास अनुसरून प्रस्तावनेस वरील मथळा दिला आहे हे वाचकांच्या ध्यानांत येईलच.]

कीं हें पुरुषार्थांचे वैभव । कीं हें जगदोश्वरांचे महत्त्व
नाना लाघवे सत्कीर्तीसुख । निर्माण कवी ॥ ३ ॥

+ + + +
नसता कवीचा व्यापार । तरी कैना असता जगदुद्धार ॥
म्हणोनी कवी हे आधार । सकल सृष्टीसी ॥ २१ ॥
—श्रीदासबोध द. १ स. ७

“ ———— these rare souls,
Poets, whose thoughts enrich the blood of this world.
Tennyson : *The Princess*.

+ + + +
दिशि दिशि निरपेक्षस्तावकीं त्रिवृण्वन् ।
परिमलवहमन्यो बान्धवो गन्धवाहः ॥
पण्डित जगन्नाथराय.

प्रकटामोद फुलांचा वाढे हरषे न वाऽन्यजनशपथे ।
सौरभसुखित रसिक तरि जाइ कवण वानितां न त्या स्वपथे ॥

अलीकडे लहान मोठी स्वतंत्र काव्ये किंवा निरनिराळ्या कवींच्या कवितांतील निवडक वेच्यांचीं पुस्तके वरीच प्रसिद्ध होत आहेत. ही गोष्ट मराठी वाङ्मयाच्या सर्वांगीण प्रगतीच्या दृष्टीने फार अभिनंदनीय व आशाजनक आहे यांत शंका नाही. कोणत्याहि भाषेतील वाङ्मयाचे मुख्य ठोकळ विभाग म्हटले म्हणजे गद्यरचना व पद्यरचना हे दोनच होत. त्यांपैकी गद्यरचनेच्या बाबतीत मराठी भाषेच्या प्रगतीचे प्रमाण वरेंच समाधानकारक आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही. जगांतील आधुनिक परिस्थित्यनुरूप, आपली उन्नति होण्यास आणि जगांतील ज्ञानविज्ञान विषयात्मक चढाओढीत भारतीयांचा दर्जा पुढे सरसावण्यास प्रथमतः आपापल्या मातृभाषेतील ज्ञानसंपत्ति वाढली पाहिजे; स्वभाषेत आपला इतिहास व आपली संस्कृति यांचे, आणि त्याचप्रमाणे तुलनात्मक दृष्टीने जगांतील इतर प्राचीन आर्वाचीन राष्ट्रांचे इतिहास आणि संस्कृति यांचेहि यथार्थ ज्ञान साधारण जनसमाजास सुलभ व चित्ताकर्षक रीतीने करून देणारे अनेक लहान मोठे ग्रंथ निर्माण झाले पाहिजेत; तसेच हल्लींचा काळ आधिभौतिक सुधारणेचा आणि औद्योगिक स्पर्धेचा असल्यामुळे निरनिराळी भौतिकशास्त्रे, भारतभूषण, सर जगदीशचंद्र बोस यांच्या अद्वितीय शोधांसारखे किंवा विमाने, बिनतारी संदेशप्रेषण, पाणसुरंग, आकाशतोफा वगैरे सारखे प्रत्यहीं नवे नवे लागणारे आणि एकंदर जगाच्या आचारांविचारांत सुखदुःख-मिश्रित व कल्पनातीत क्रांति घडवून आणणारे शास्त्रीय शोध किंवा शेतकी, यंत्रविद्या, कलाकुसर, युरोपच्या निरनिराळ्या देशांतील जनतेची व मजूरवर्गाची अंतःस्थिति इत्यादि अनेक महत्त्वांच्या गोष्टींचे ज्ञान साधारण जनसमाजास सुबोध ग्रंथद्वारे करून देणे अत्यंत इष्ट व अवश्य आहे—अशी जाणीव आमच्यांत बरीच जतपन्न होऊं लागली आहे, तिचे दृश्य फल म्हटले म्हणजे निरनिराळे ऐतिहासिक अथवा सामाजिक माहितीचे तुलनात्मक चर्चेचे लहानमोठे ग्रंथ, आणि नवी नवी औद्योगिक विषयांसच वाहिलेली मासिक पुस्तके यांचे थोडे बहुत पण निश्चित स्वरूपाचे दिसून येणारे वाढते प्रमाण हे होय.

केवळ व्यवहाराच्याच दृष्टीपुरता विचार केला तर, काव्याचे अथवा पद्य-रचनेचे कार्यक्षेत्र गद्यरचनेइतके सर्वव्यापी किंवा प्रत्यक्षोपयोगी असणे शक्य

नाहीं हें उघडच आहे. तथापि ज्या परिस्थितीच्या योगानें व नवनवीन सर्व-गामी प्रगतीच्या योगानें गद्यरचनेवर परिणाम झाला व तिला संचालन मिळून विविधत्व प्राप्त होऊं लागलें आहे त्याच परिस्थितीचा व प्रगतिपरिणामांचा प्रवेश काव्यप्रदेशांताहे होणें साहजिक आहे—किंबहुना अपरिहार्यच आहे, म्हणूनच, ब्रिटिश अमलाच्या पहिल्या ५०।७५ वर्षांत, जे व जितक्या प्रमाणांचे स्वरूप होतें त्याच्या पेक्षां गेल्या ३० वर्षांत निरनिराळ्या तऱ्हेची व अधिक विपुल प्रमाणाची काव्यरचना स्वतंत्रपणें व मासिकपुस्तकादिकांच्या द्वारे झाली आहे, ही गोष्ट मराठी वाङ्मयाचें वरवर निरीक्षण करणाऱ्याच्याहि सहज ध्यानांत येण्यासारखी आहे.

पहिल्या ५०।७५ वर्षांभरिंतची काव्यरचना मुख्यतः (१) संस्कृतांतील नाटके महाकाव्यादिकांच्या भाषांतरपर (२) संस्कृत काव्यपद्धतीच्या ठरीव नियमानुसार, ऐतिहासिक अथवा आधुनिक प्रासंगिक विषयपर आणि (३) इंग्रजी वाङ्मयांतील उत्तमोत्तम व सर्वसाधारण स्वरूपाचे चुटके वगैरेच्या भाषांतरपर अशा त्रिविध स्वरूपाची होती. वरील तिसऱ्या पोटविभागांत “ सर्वसाधारण स्वरूपाचे चुटक इ. ” असें जे म्हटलें आहे तें विशेष हेतुनें म्हटलें आहे. ‘ सर्वसाधारण स्वरूपाचे चुटके ’ याचा अर्थ असा कीं ज्या चुटक्यांमध्ये कांहीं विशिष्ट स्थल देश काल अथवा ऐतिहासिक निवेदनाचा, अथवा विशिष्ट सामाजिक चालीरोतीच्या वर्णनस्वारस्याचा संबंध नाहीं आणि ज्यांत मुख्यतः सर्वसाधारण मानवी अनुभवाच्या निरीक्षणशक्ति व विचारसरणीच्या दृष्टीनें, मनास पटतील असे उदात्त विचार बोधप्रद नीतितत्त्वे, किंवा चित्ताकर्षक रम्य सृष्टिचित्रेच प्रतिबिंबित झालेली आहेत अशा प्रकारचे ते चुटके होत म्हणजे ज्यांचे मराठींत अवतरण करितांना, मूळांतील शब्दस्वारस्याची व विचार वर्णनादिकांच्या यथार्थत्वाची छाया खुबीदार भाषांतराच्या द्वारे वाचकांच्या प्रत्ययास आणून दिली कीं, कवीचें काम संपलें ! मग त्या काव्यास आल्हादजनकपणा व मनोरमत्व आणण्यास, निरनिराळ्या प्रयत्नाची किंवा अधिक रचनाकौशल्याची अपेक्षा उरत नसते.

गेल्या २५।३० वर्षांतील काव्यरचनेत क्रमाक्रमानें पुढील निरनिराळ्या

प्रवृत्तींचें आविष्करण व संमिश्रण झालेले दिसतें. (१) इंग्रजी वाङ्मयांत ज्या-प्रमाणें ' गीतक ' (Lyric) ' स्वनितक ' (Sonnet) ' उद्देशिका ' (Ode) वगैरे विशिष्ट नांवें असलेले, प्रासंगिक, सृष्टिशोभादर्शनात्मक, मन-नात्मक, निवेदनात्मक तत्त्वबोधनात्मक असं स्फुट कविताचें प्रकार आहेत त्या धर्तीवर आपल्या इकडील नेहमीच्या व्यवहारांत दृष्टीस पडणारी एखादी वस्तु, व्यक्ति, अथवा नित्य घडणारा किंवा विशिष्ट वेळीं घडलेला प्रकार यांस अनुलक्षण स्वतंत्र पण स्फुट स्वरूपाचीं कविता. (२) पश्चात् देशांतील स्वतंत्र सामाजिक परिस्थितीस व संस्कृतीस अनुसरून स्त्रीपुरुषचें प्रणयसंबंध किंवा त्यांच्या विलासविहाराच्या विशिष्ट कल्पना यांच्या अनुबोधान त्यांच्या वाङ्मयांत दांपत्यप्रेम व प्रणयविहार यांच्या वर्णनपर जे अनेक स्फुट चुटके आढळतात त्यांच्या धर्तीवर इकडील शृंगाराचे व प्रणयचेंद्राचे वर्णन करण. (३) श्रीभगवान् राधाकृष्णाच्या केलिकौतुकाचे व गोपा-या रसलीलेचे आध्यात्मिक रहस्यांचें उद्घाटन करण्याचे प्रयत्न. (४) दिश्वेत्रय व अनुहातनादश्रवण किंवा विश्वांतील सर्वव्यापी सूक्ष्म संगीत याची आत्मप्रतीति होऊन त्यांच्या स्फूर्तीत कवितेचें अनुकरण. (५) बाह्य जड व अचान (अर्थात् साधारण माणसाच्या स्थूल दृष्टीनें सृष्टीशीं सचेतन सृष्टीचें तादात्म्य दर्शवण व जडसृष्टीस सचेतनत्व देऊन त्यांतून रम्याद्भुतत्व (Romance) निर्माण करू पाहणें. (६) "शाहिर" सांप्रदायाचा जीर्णोद्धार व ऐतिहासिक स्वाभिमान जागृत करणें. (७) प्राकृत अथवा ग्राम्य (अर्थात् प्रचलित भाषेच्या दृष्टीनें) म्हणून काव्यरसशून्य मानिलेल्या कित्येक शब्दाचें काव्यदृष्ट्या ' पतितपरावर्तन ' करणें व त्यास उदात्तत्वाची व उन्नतत्वाची कळा आणणें. (८) ' गूढगुंजनाची ' प्रवृत्ति. (Mysticism)

वर ज्या प्रवृत्ति दर्शविल्या आहेत त्या केवळ, गेल्या २५।३० वर्षांत झालेल्या काव्यरचनेचें स्थूलमानानें निरीक्षण करणाऱ्यांच्याहि सहज ध्यानांत येतील अशाच मोघम स्वरूपांत दर्शविल्या आहेत. कालक्रम, काव्यशास्त्राचे नियम अथवा तर्कशास्त्राची वर्गीकरण पद्धति, यांच्या दोरीसूद सांच्यांत बसतील अशा रीतीनें त्यांचा निर्देश केला नाहीं, व तशा तऱ्हेचा प्रयत्न करणें हें कार्य प्रस्तुत-

सारख्या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत, प्रयोजनाच्या किंवा अशक्यतेच्या दृष्टीने, येऊंही शकत नाही. कारण माझ्या मने प्रसृत पुस्तकासारख्या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेचा मुख्य उद्देश हा असावा कीं आधुनिक कवितेत एकामागून एक ज्या निरनिराळ्या प्रवृत्ति दृग्गोचर झाल्या त्यांचे स्वरूप सामान्य वाचकांच्या लक्षांत साधारणपणे यावे आणि हल्लीं मराठी काव्यौघाचे स्वरूप काय आहे, विशेष काव्याचे ध्येय व पर्यवसान यांच्य संबंधीं केवळ तात्त्विक विवेचन, पारिभाषिक संज्ञासंबंधीं काव्याकूट किंवा विशिष्ट मतानुयायी 'संप्रदाय' किंवा 'पंथ' यांचा दुराग्रहयुक्त पुरस्कार इ. इ. गोष्टींच्या खोल पाण्यांत अथवा उद्वेगजनक वर्दमांत न शिरतां, केवळ, सदामिरुचीच्या बहुश्रुत, वचनी व निर्विकार (पक्षपात किंवा अभिनिवेश यांनीं रहित) अशा सामान्य रामकाच्या विचार-सरणीत, व निरीक्षण दृष्टीने पाहूं गेले असतां, चांगले काव्य कोणतें; अमुक एक काव्य 'चांगलें' असे सामान्यतः प्रतीतीस आले, तरी त्या काव्याच्या चांगुलपणाचा 'आत्मा' कोणत्या विशिष्ट भागांत आढे म्हणजे त्या काव्याचा चांगुलपण व त्यांतील विशिष्ट ओळी, शब्द, कवना, विषयवर्णा अथवा विषयाची निवड कोणत्या एका किंवा अनेक अंगांमुळेच विशेष करून आहे, किंवा एखाद्या काव्याचा चांगलेपणा, त्यांतील या रव अंगांच्या 'गोळावेरजे'मुळे मनावर होणारा अनकूल परिणाम अशाच स्वरूपाचा आहे; तसेच एखाद्या काव्याचे चांगलेपणांत वरील अंगांपैकी कोणत्या अंगाच्या पूर्ण अभावामुळे अथवा कमी प्रमाणामुळे, न्यून आलेले आहे इ. इ. गोष्टींनी आपल्या ठिकाणी सामान्यपणे तरी बिनचूक छाननी करितां येऊन, जेणे करून सत्काव्याचा रसास्वाद घेण्याच्या कामी त्यांची बुद्धि व जिज्ञासा विकसित होईल व परीक्षणाची शक्तीहि अधिक प्रगल्भ होईल अशा तऱ्हेचे कित्येक विचार अगदी संक्षपानें कां होईना त्यांच्या-पुढें मांडले जावे या उद्देशास अनुसरूनच आम्ही आधुनिक काव्यरचनेत दिसून येणाऱ्या ठोकळ प्रवृत्तींचे थोडक्यांत दिग्दर्शन केले आहे. वरील प्रवृत्ति सकृद्दर्शन जरी पृथक् पृथक् अशा स्वरूपाच्या वाटल्या तरी, वस्तुतः त्या एकाच व्यापक प्रवृत्तीच्या अंगभूत आहेत; व पहिल्या ५०।७५ वर्षांतील काव्यरचनेहून, गेल्या २५।३० वर्षांतील काव्यरचनेस स्पष्टपणे भिन्न स्वरूप घेण्यास हीच प्रवृत्ति कारणीभूत झाली आहे. ही प्रवृत्ति म्हटली म्हणजे, पाश्चात्य किंवा मुख्यत

इंग्रजी वाङ्मयाच्या धर्तीवर आपण आपल्या कवितेस वळण दिले पाहिजे, व देत आहो—मराठी काव्यरचनेत आपण कांही अपूर्व नवीन मनूचा अवतार निर्माण करीत आहो अशी अलीकडील बऱ्याचशा कवींची दिसून येणारी समजूत ही होय. म्हणूनच, या अलीकडील पुष्कळ कवींच्या कृतींत खरा विकास, किंवा न्द्वान खऱ्या काव्यावकासाविषयी सहेतुक व विचारपूर्वक परिश्रम यांचे अस्तित्व क्वचितच दिसून येत असे मोठ्या कष्टाने म्हणावे लागते. केवळ वर दर्शविलेल्या समजुतीच्याच भरी पडलेल्या विलेक कवींना असे वाटते की कांहीं ठरीव तऱ्हेची संस्कारहीन शब्दरचना किंवा विचार व कल्पना यांची जुळणी केली की नवीन काव्य झाले ! परंतु या भ्रामक समजुतीचा परिणाम खुद्द कवीवरच असा होतो की, त्यांच्यांत चांगल्या कविताशक्तीचे बीज असतांही योग्य परिश्रमाने व सद्-व्यासंगाने त्याचा विकास होत नव्ही; व सत्काव्याची व्यापक कल्पना ग्रहण करण्याच्या बाबतींत त्याची मानसिक प्रगति—सांचलेल्या पाण्याच्या डबक्या-प्रमाणे—कुंठित होते.

या गोष्टीचे उत्तम प्रत्यंतर म्हटले म्हणजे, काव्याचे लक्षण, पूर्वकालीन मराठी कवींच्या काव्यांचे स्वरूप व त्या कवींची योग्यता, सयमक—निर्यमक कविता, व आधुनिक कवींची योग्यता व त्यांच्या काव्यांचे स्वरूप या संबंधी जे अनेक वादविवाद व ज्या खडाजंगी चर्चा उपस्थित होतात, त्यांच्यांत चांगले प्रतिबिंबित झालेले दिसते. अर्थात् याचा दोष केवळ अमुक एक किंवा अन्यपक्षाकडेच आहे असे कोणीहि समंजस मनुष्य म्हणणार नाही. परंतु आपल्यातील काव्य-वाङ्मयाची प्रगति इच्छिणाऱ्या कोणाहि सहृदय व निःपक्षपाती मनुष्यास विषादाची व चमत्कारिक गोष्ट वाटते ती हीच की, अजूनहि वरील गोष्टीसंबंधाचे वादविवाद थांबू नयेत किंवा त्यांतील तत्त्वबोधाच्या बाबतींत अजून एकवाक्यता होऊ नये ! जगाच्या आरंभापासून 'द्वंद्व' हे सृष्टीचे बीजभूत व आधाररूप तत्त्वच आहे म्हणून कित्येक विषयाच्या मूल तत्त्वांसंबंधाने सुद्धा 'बीज अगोदर की अंकुर अगोदर' अशासारखे वाद नेहमी चालावयाचेच. अशा अंतिम कोटीच्या 'वेदांता' विचारसरणीने विचार केला असता, वर सांगितलेल्या गोष्टी संबंधी एकवाक्यता होणे, कितीहि इष्ट असले तरी शक्य नाही हे खरे !

तथापि, व्यावहारिक समंजसपणाच्या दृष्टीने विचार केल्यास, ही एकवाक्यता होणे सर्वस्वीच अशक्य आहे असे नाही. कारण, अशासारख्या बाबतींत जो 'मतामतांचा गलबला' दिसून येतो तो मुख्यतः—एक तर ज्याविषयी वाद उपस्थित झालेला असतो त्याच्या व्यापक स्वरूपाविषयी उभय विवादकांना नीटशी यथार्थ कल्पना नसते आणि दुसरें 'प्रतिपक्षांतले' म्हणून समजले जाणाऱ्या लोकांच्या म्हणण्याचा खरा आशय काय आहे, त्यांचा 'दृष्टिकोण'—कोणता आहे—कोणत्या दृष्टीने विचार करून प्रतिपक्षी आपलें मत व्यक्त करीत आहे—हे समजून घेण्याइतकी मनाची स्थिरता अथवा हे समजावून देतां येईल अशी मनाची समता उभयतांकडून ठेविली जात नाही—या दोन गोष्टींमुळेच उपस्थित झालेला असतो.

या सर्व गोष्टी ध्यानांत घेऊन एकवाक्यतेच्या दृष्टीने वरील मुद्द्यांचे आतां थोडक्यांत विवेचन करितों.

“रमणीय अर्थ प्रतिपादन करणारा शब्द तें काव्य” ही पंडित जगन्नाथ-रायांची व्याख्या सर्वश्रुतच आहे. ही व्याख्या व्यक्त स्वरूपाची आहे; आणि ती संस्कृत वाङ्मयाच्या परंपरेस अनुसरून आहे. कारण संस्कृतांत केवळ पद्यमय किंवा श्लोकरचनात्मक काव्ये, आणि नाटकचंपूवादिंकांसारखी गद्यपद्यमिश्रित काव्ये या दोहोंचाहि समावेश 'काव्य' या सदाखालीं होतो. परंतु मराठी वाङ्मयांत पद्यरचनात्मक रचनेलाच मुख्यतः 'काव्य' समजण्याची परंपरा, रूढ झालेली आहे; आणि या दृष्टीनेच 'काव्या'-संबंधाच्या सर्व वादग्रस्त मुद्द्यांचा विचार केला पाहिजे. असा विचार करण्याची खबरदारी ठेविली कीं पुष्कळशा गैरसमजाचा तावडतोब उलगडा होऊन 'तुट वाद तो हीत संवादकारी' असा वादाचा शेवट गोड होतो. केवळ वाटेल ती पद्यरचना म्हणजे काव्य अशी वर-वर विचार करणाऱ्या व एकांगी रसिकतेच्या साधारण मनुष्याची समजूत असते, किंवा केवळ परंपरेच्याच दुराग्रहाच्या भरीस पडूनहि, एखादा मनुष्य वरील कल्पनेस बिलगून राहतो. 'काव्या' संबंधीं वरील या दोन्ही संकोचा-तिरेकयुक्त समजुतींचें अयथार्थत्व दाखविण्यासाठीं, किंवा 'काव्या' चा खरा जिव्हाळा व बीजस्वरूप साधारण मनुष्याच्या मनावर ठसवून त्याची 'काव्या'

वद्दलची कल्पना व्यापक करून त्याच्या ठिकाणी उगत रमिकतेचा विकास करण्यासाठी—या दोन हेतूंपुरतीच पांडेन जगन्नाथरायांची व्याख्या मराठी वाङ्मयाच्या काव्यचर्चेस उच्युक्त होण्यासारखी आहे. परंतु परंपरेच्या दृष्टीने पाहिले की, पद्यात्मक रचना हेंच मराठी काव्याचे रूप आहे व तें तसेच राहणार यांत शंका नाही. कारण, परंपरा म्हणजे कोणत्याही गोष्टीत वेळावेळीं जी स्थित्यंतरे होत असतात, त्या गोष्टीच्या प्रकृतीला (Genius)—वैजभूत स्वभावाला—अनुरूप असणाऱ्या आणि त्या गोष्टीस आधारभूत असणाऱ्या तत्त्वांचा योग्य विकास व परिपोष करणारे जे स्थायी अंश असतात ते अंश मूळ गोष्टीत पूर्णपणे मिसळले व मुरले म्हणजे त्या गोष्टीचे वेळोवेळीं जे विशिष्ट व एकवटलेले स्वरूप होते त्यालाच 'परंपरा' हें अखंड प्रवाहमूचक नांव आहे. तेव्हां कोणत्याही बाबतीत 'परंपरा' पळून प्रगति करा असा जे कित्येकांकडून उपदेश करण्यांत येतो तो केवळ काहीं तरी जुन्या पुगण्या वडगळ ममजुतीना कवटाळून रहा अशा स्वरूपाचा नसतो. म्हणूनच, गद्यामध्ये काव्य असू शकते ही गोष्ट आमच्या लोकांस—साधारण समाजास—माहित नाही, ती आम्हीं इंग्रजी वाङ्मयाच्या अध्ययनांत शिकलो, काव्याची खरी कल्पनाहि आम्हांस पाश्चात्य वाङ्मयावरूनच प्रथम कळली व त्यांताल काव्य व द्वायत ती खरी दिसून येते अशा अश्याची जी विधाने कित्येकांकडून करण्यांत येतात किंवा मराठी कवितेच्या व काव्य वाङ्मयाच्या सुधारणेसाठी पाश्चात्य वाङ्मयातील कविता किंवा कव्यमीमांसक हेच प्रमाणभूत समजले पाहिजेत, असे जे कित्येक प्रतिपादितात त्यांचे कारण हेंच होय की, त्यांनी आपल्या संस्कृत काव्य-वाङ्मयाचा किंवा मराठी कवितेचा तादृश व्यासंग किंवा परिशीलन केलेले नसते.

संस्कृत व प्राकृत वाङ्मयाचे—आद्ययुक्त र हो, पण नुसते—आस्थायुक्त अध्ययन व परिशीलन न केल्यामुळेच सध्यां मराठी कवितासंबंधी अनेक तऱ्हेचे निष्कारण गैरसमज व दुराग्रहमूलक शुभवाद माजले आहेत; आणि वरील अध्ययनाच्या व परिशीलनाच्या अभावामुळेच अलीकडील पुष्कळ होतकरू कवीत आनंददायक कविता करण्याची स्वाभाविक पात्रता असतांही त्यांच्याकडून योग्य तशी रचना निर्माण होऊ शकत नाही; व मराठी कवितेची प्रगति जशी सुव्यवस्थित व त्वरित व्हावयास पाहिजे तशी ती होत नाही.

गद्यांतहि काव्य असते—नव्हे—गद्यहि काव्य असू शकते ; खरे ' कवि ' जन्मतात, ते ' वनविता ' यत नाहीत ; खऱ्या काव्याला भाषेच्या टाकाठिक-पणाची व यमकप्रामादिक वाह्य व कृत्रिम अलंकारांची सुर्वीच अपेक्षा नाही इत्यादि विधाने, खऱ्या कवी या धिरलत्वाचे किंवा काव्याच्या उदात्त स्वरूपाचे प्रतिपादन करितांना, सर्वसामान्य सिद्धान्त या नात्याने कोणासहि संमत होऊ शकतील. परंतु मराठी कवितेची जी सध्यांची स्थिति आहे तिच्या संबंधाने वस्तुस्थितिदर्शक म्हणून वरील विधाने निगनिराळ्या व्यक्तीस किंवा त्यांच्या कवितेस लावू पहाण्याचा जो कित्येकांकडून मोठ्या अट्टहासाने प्रयत्न करण्यांत येतो तो मात्र अगदी अप्रयोजक व हास्यास्पद आहे असे म्हटल्याच चूर राह-वत नाही. अलीकडाल काळांत मराठी कवितेची फारशी प्रगति झाला नाहा असा कोणी आक्षेप घेतल्यास जे लोक उत्तर देतात की ५०।७५ वर्षांचा काळ हा कांहीं वाङ्मयाच्या प्रगति-अप्रगतीसंबंधी निश्चित अनुमान करण्यास पुरेसा नाही त्याच लोकांना एवढ्याशा अल्प काळांत शेले, वर्डेस्वर्थ, शेक्सपियर वगैरेंच्या तोडीचे अनेक ' प्रतिभाशाली ' अद्वितीय, अनुपम असे एकाहून जास्त कवि झाल्याच आढळतात ! अध्ययन, विद्या, शील वगैरे विशेष गुण अंगी नसनां जर कोण एखादा नुसत्या स्वतःच्या जन्माच्या जातीवरून, ब्राह्म-ण्याचा डौल माहं लागला तर ज्या लोकांना तें मोठे ' अब्र ह्याप्यम् ' वाटतें आणि त्याच्या निषेधार्थ ज्या लोकांच्या जिव्हाशी ' जन्मना जायते शूद्रः संस्काराद्-द्विज उच्यते ' हे स्वस्तिवचन चटकन् येतें त्याच लोकांना जर कोणी एखाद्या खऱ्या रसिक व काव्यभावत्यानें असे सांगितलें कीं, बाबांनो ! मनुष्याच्या अंगीं जात्या थोडीबहुत कवित्वशक्ति असली तरी, योग्य अध्ययन, निरीक्षण, आपल्या काव्यरचना सुोधे पण उचित व रम्य शब्दानें व्यक्त करण्याची शैली इत्यादि गुण संपादन करण्यासाठीं करावे लागणारे थोडे बहुत परिश्रम आणि मनाची असावी लागणारी विनीत वृत्ति या गोष्टींचे ' संस्कार ' त्या कवित्व शक्तीवर घडल्याखेरीज त्या कवित्वाची फारशी मातब्बरी नाही; किंबहुना तें खरें कवित्वच होऊं शकत नाही,—या दृष्टीनें विचार केला तर अलीकडील कांहीं होतकरू कवि ' कवि ' या पदवीला पुढें मार्ग पात्र होण्यासारखे असूनहि वरील

गुणांच्या व बुद्धिपूर्वक परिश्रमांच्या अभावां त्यांचें कवित्व पुष्कळांशीं वाढ
खुटल्यासाखें खुटलेलें व तुटपुंजें वाटतें, तर लागलीच, हे—स्वतःस काव्याचे
खरे र्मज्ञ व भोक्ते समजणारे, आणि म्हणून, ज्यांच्या ठिकाणीं परमतरसिकता
नसली तर निदान परमतसहिष्णुता तरी असावी. अशी सामान्य जनांची अपेक्षा
असते असे—लोक वगच्याप्रमाणें प्रतिपादन करणाऱ्याच्या अंगावर उसळून येतात
व आपल्यावरून जग ओढखण्याच्या तत्वाचा अंगिकार करून दुसऱ्यालाच,
आकुंचित रसिकतेचा किंबहुना खऱ्या काव्याची त्याला वल्पनाहि नाही असा
दुराग्रही परमताऽसहिष्णु वगैरे ठगविण्याचा प्रयत्न करितात. अशा प्रयत्नांतील
विसंगतता आणखी दुसऱ्या एका रीतीने दाखवितां येईल. मनुष्याला आपल्या
सांसारिक स्थितीची जबाबदारी कळूं लागेपर्यंत त्याने लग्न करूं नये, आपल्या-
पुढे उदात्त ध्येय ठेवून त्याच्या सिद्धचर्य पूर्वतयारी व साधनसामग्री यांची
जुळवाजुळव करण्यासाठी योग्य कालपर्यंत ब्रम्हचर्य पाळावें ऊर्फ अध्ययन
आणि शारीरिक शक्ति यांचा भरपूर संचय करावा; वालाववाहानें मुलाच्या
मनांत अकाली शृंगारविषयक कल्पना जागृत होऊन त्यांचा त्याच्या शारीरिक
वाढीवर आणि व्यावहारिक प्रगतीवर फार अनिष्ट परिणाम होतो—त्या दोन्ही
खुटतात; आपण संसारांत पडलों, कृतकृत्य झालों, आतां आपण ' मोठे 'च
झाला, आपल्याला सर्व कांहीं कळून चुकलें—किंबहुना कळावयाचें कांहीं उरलेंच
नाहीं—असे वाटावगास लागून त्याच्या हातून कांहीं उदात्त कृत्य हाऊं शकत
नाहीं, त्याच्या शक्तीचा न्हास होऊं लागतो आणि त्याची प्रजाहि खुरटलेली,
सुंदर अवयव असूनहि पुष्टीचे अभावां कृश व निस्तेज दिसणारी आणि अल्पा-
युषी होत वगैरे वगैरे अनेक रीतीने बालविवाहाच्या दुष्परिणामाचा भेसुर चित्रें जे
कित्येक मराठा भाषाभिमाना वा महाराष्ट्र वाङ्मयापासक समाजहितेच्छु मोठ्या
आस्थापूर्वक आवडीने रेखाटतात त्यांनाच, अलीकडील मराठी वाङ्मयरूपी
समाजांत कविता वधुसंबंधीं पुष्कळशा कवींची स्थिति बालविवाहाच्या दुष्परि-
णामाइतकीच, किती शोचनीय, अनुकंपनीय झाली आहे ही गोष्ट दिसूं नये
आणि वाङ्मयाच्या सुदृढ वाढीसाठी, या बालविवाही कवींच्या खैर व
बालिश प्रवृत्तीस आळा घालण्याचें तितक्याच नेटानें प्रयत्न करण्याची त्यांस
आवश्यकत भासूं नये याचें खरोखर फार सखेदाश्चर्य वाटतें ! .या

आमच्या आक्षेपाच्या खंडनार्थ, कदाचित् ' कवित्व वयावर नसते, ' ' खऱ्या कवित्वास बाह्य-उपांगांची किंवा पूर्व तयारीची अपेक्षा नसते ' व एखाद दुसऱ्या त्रोटक किंवा त्रुटित काव्याने-काव्याच्या ' चुटक्याने ' हि कवि अमर होऊं शकतो, वगैरे फक्त उदात्त कवित्वासच लागू पडणाऱ्या मूलतत्त्वरूपी विधानांचा भडिमार आमच्यावर करण्यांत येईल ! जणू काय, काव्यमीमांसेची ही प्राथमिक तत्त्वे सुद्धां आम्हांस माहीत नाहीत किंवा त्यांचा कोणत्या रीतीने अर्थ व्याख्याचा त्या संबंधाच्या विवेकासहि आम्ही जसे काहीं पारखे आहोत असेच आणखी एक मौजेच्या विसंगतीचे उदाहरण आधुनिक काळातील काव्यचर्चेत दिसून येते तें असें की, जे लोक एका क्षणां, खरे काव्य हें अमुक एका विशिष्ट कालांतच होतें असा निर्बंध करितां येत नाही किंवा खऱ्या काव्याच्या दृष्टीने, प्राचीन अर्वाचीन, अलीकडील पलीकडील अशी भेददर्शक व जखडून टाकणारी कालमर्यादासूचक भाषा योजनें इष्ट, युक्त व शक्य नाही असें उदात्त तत्त्व प्रतिपादितात, तेच दुसऱ्या क्षणां असें आग्रहपूर्वक प्रातेपादितांना दृष्टीस पडतात कीं, मध्ययुगांतील महाराष्ट्रवाङ्मयांत खरा कवि असा कोणी झालाच नाही; विशेषतः वामन पंडित, मोरोपंत हे तर कवीच नव्हत; पंडितांना तर त्यांच्याच कालीं ' यमक्या वामन ' अशी संज्ञा मिळून चुकली होती; आर्यापति मोरोपंतांनीं तर काव्य देवीला लांब लांब संस्कृत सामासिक शब्दांनीं कसरतवजा क्लिष्ट व आयासकारक शब्दरचना इत्यादिकांनीं आणि यमकप्रासादि अलंकारांच्या जड भारानें अगदीं गुदमरून, दडपून, घाबरवून मारून टाकलें ! * यांच्या दृष्टीनें, आर्यापति पंत म्हणजे काव्यसुंदरीच्या गळ्याभोवती बाहुपाश घालून तिचा जीव घेणारे दुष्ट व केवळ बाह्य सौंदर्यलोलुप असे हास्यास्पद आणि तिरस्करणीय शकारच होत ! ! आधुनिक काव्यचर्चेसंबंधीं उभय पक्षांच्या विवेचनांतील व युक्तिवादांतील विसंगततेचे आणखी काहीं मासले दाखवितां येतील; परंतु तसें करणें अनवश्यक आहे. आतांपर्यंत जें विवेचन केले

* वरील शब्द अतिशयोक्तीचे व काल्पनिक नसून, ते प्रस्तुत लेखकाजवळ एका प्रमुख मानलेल्या दिवंगत आधुनिक कवीनें एका स्मरणीय सहलप्रसंगीं प्रत्यक्ष बोलून दाखविले होते हें येथें नमूद करून ठेवणें अवश्य आहे.

त्याचा मुख्य उद्देश हें दर्शविण्याचा आहे कीं, व्यापक रसिकतेच्या दृष्टीने पाहिले असतां आणि शास्त्रशुद्ध विचारसरणीने विचार केला असतां, कोणत्याहि कवीच्या कृतीचा खरी योग्यता ठरविण्यासंबंधी मतभेद होणें वस्तुतः संभवनीय नाही; किंवा तसा निर्णय करण्यास फारसे आयामहि पडण्यासारखे नाहीत. जे काय मतभेद व गैरसमज झालेले दिसतात त्या सर्वांच्या बुडाशीं एकच मूल कारण आहे तें हें कीं, काव्याचीं जीं निरनिगळां लक्षणें आहेत तीं सर्व सापेक्ष आहेत म्हणजे त्यांपैकीं कांहीं व्यापक व तात्त्विक स्वरूपांचीं आहेत तर दुसरीं कित्येक काव्याची व्यावहारिक वाजू दर्शविणारीं आहेत. तेव्हां तुलनात्मक दृष्टीनेच त्या लक्षणांचा उच्चर्नाचपणा अथवा प्रधानगौणपणा मानिला पाहिजे, या महत्त्वाच्या गोष्टीकडे वादाच्या भरांत उभय पक्षांचेहि रहावें तितकें लक्ष रहात नाही; म्हणून दोघेहि आपआपल्या परीनें खरे असून, त्यांच्यांत 'कानडीनें केला मराठा भ्रतार' असा शोचनीय प्रकार झालेला दृष्टीस पडतो. याचीं दोन व्यावहारिक उदाहरणें घेऊं. साखर ही गुळापासून होते. या दृष्टीनें पाहिलें तर गूळ म्हणजेच साखर ही गोष्ट खरी; परंतु गुळावर कांहीं विंशष्टप्रकारचे संस्कार केल्यावर त्यास जीं निराळीं अधिक विशुद्ध व अल्हादकारक रुचि 'अवस्था' प्राप्त होते तिलाच 'साखर' असें नांव आहे. अर्थात् साखरेचे गुळाहून पृथक् असें विशिष्ट रूपांतर झाल्यामुळे, ज्यांत फक्त साखरेचाच उपयोग करणें इष्ट व अवश्य आहे असा एक निराळाच पदार्थाचा वर्ग साहजिकच अस्तित्वांत आला. अशा पदार्थांत जर कोणी एखादा विद्वान् पंडित, गूळ म्हणजे तत्त्वतः साखरेचा जनक-बापच!-आहे, असा कोटिक्रम लढवून साखरेऐवजीं गूळ घालील तर तो जगांत अप्रयोजक व हास्यास्पद ठरल्यावांचून कसा राहील ? आमच्या समाजाच्या दुर्दैवानें म्हणा किंवा अपरिहार्य कालप्रभावानें म्हणा-या विधानाचें, हल्लींच्या काळांतील अगदीं सर्वांच्या परिचयांतलें प्रत्यक्ष प्रमाण म्हटलें म्हणजे गूळ घालून केलेला चहा व साखर घालून केलेला चहा या दोहोंच्या लज्जतींतील फरकाचें होय. निर्भळ उत्तम दुधांत साखरेचा अंश अमतो असें पदार्थ गुणधर्मशास्त्र सांगते; व शास्त्रीय तत्त्व या दृष्टीनें तें कोणालाहि मान्य झालेंच पाहिजे; आणि कोणीहि तें मान्य करील याविषयीं तिळमात्र शंका नको. पण, असें आहे म्हणून, जर

कोणी भोजनव्यवहारांतहि दुधापामून बनणाऱ्या एखाद्या पदार्थांत साखरेची स्वतंत्रपणे आवश्यकता असतां, या शास्त्रीय तत्त्वाचा हवाला देऊन साखर न घालण्याचा अप्रयोजक हलगर्जीगणा किंवा तिमार्जी नाईकी कंजुषपणा दाखविल तर त्याची पढतमूर्खांतच गणना करावयास नको काय ?

काव्याच्या वास्तविक स्वरूपासंबंधीं दृष्टी जो पुष्कळांशीं भ्रामक व दुराग्रह-मूलक वाद भाजलेला दिसतो, त्याचें यथार्थ आविष्करण करण्याच्या कामीं वरील दोन्ही दृष्टांत फार समर्पक व पुरेसे आहेत असें आम्हांस वाटतें. गूळ व साखर यांच्या मधाल संबंधाप्रमाणेंच तत्त्वतः गद्यापामूनच पद्याची-काव्याची निष्पत्ति होते; म्हणून केवळ कांहीं अंशापर्यंत गद्य हेहि काव्य होऊं शकतें, या विधानास कोणीहि रसिक मनुष्य हरकत घेणार नाही. परंतु ज्याप्रमाणें 'साखर' म्हटली म्हणजे विशिष्ट संस्कारानंतर झालेली गुळाची अधिक शुद्ध व रुचिकर भिन्नावस्थाच होय-खुद्द 'गूळ' म्हणजे 'साखर' नव्हे; त्याचप्रमाणें, सुश्लिष्ट शब्दरचना आणि गायनानुकूल वृत्त, पद्य किंवा चाल वगैरे संस्कारांनीं बनलेले गद्याचें रम्यतर व श्रुतिमनोहर रूप म्हणजेच काव्य होय. तसेंच, दुधाच्या दृष्टांता-प्रमाणें विचार केला तर वर्णमालेतील प्रत्येक अक्षरांत किंवा भक्षेतील प्रत्येक शब्दांत कांहीं ना कांहीं तरी स्वभावसिद्ध सौंदर्य असतें असा शब्दशास्त्राचा सिद्धांतच आहे. त्यास अनुसरून प्रसंगविशेषी साध्या गद्यरचनेतहि सूक्ष्म काव्यांश असूं शकेल ही गोष्ट अगदीच अकल्पनीय आहे असें नाही. परंतु एकाच दुधाचे निरनिराळे पदार्थ बनविण्याची कल्पकता लढवून आणि त्यास शर्करा, केशर, वेलदोडे, चारोळ्या वगैरे मालमसात्याची जोड देऊन भोजन-व्यवहार जसा अधिक विविध-मनोहर, कौतुकास्पद व सद्रसाभिरुचिपोषक करण्यांत आला आहे, त्याचप्रमाणें सुश्लिष्ट गद्यरचनेचें प्रसंग विशेषी सूक्ष्म सत्कल्पनांशरूपी माधुर्य स्वभावसिद्ध असले तरी, जेथें त्याला वृत्त, छंद, राग, चाल वगैरेनीं गायनानुकूल मनोहर भूषणसामग्रीची जोड देण्यांत येते, तेथें तें माधुर्य अधिकच हृदयंगम व आस्वादपर होते यांत शंका नाही. म्हणूनच गद्याहून काव्याचें भिन्न व रम्यतर स्वरूप अगदीं पृथक्पणें दाखविण्यासाठीं पद यमकप्रासादि यथोचित सौभाग्यालंकारांनीं भूषविलेली व शब्दार्थश्लेष,

उदात्त कल्पना आणि हृदयभानहारक ध्वनि इत्यादि खऱ्या काव्यकांतच्या मधुरमिश्रित प्रभाकिरणांनी तळपणारी अशी पद्यात्मक रचना—हाच मराठी वाङ्मयांत गद्याहून काव्याचें भिन्न व रम्यतर स्वरूप पृथक्पणें दाखविणारा विशेष मानण्याची परंपरा चालत आली आहे.

आतांपर्यंत केलेलें हें विवेचन कित्येकांस काव्यशास्त्रांतील अगदीं सर्व परिचित व प्राथमिक सिद्धांताच्या पारहाविक चर्चितचर्चणासारखें वाटण्याचा संभव आहे. परंतु अशा आक्षेपाची जाणीव मनांत वागत असूनहि इतका विस्तार करण्यांत आला, त्यास एक सबळ कारण आहे तें असें कीं, मराठी वाङ्मयाच्या सद्यःस्थितिंत, अगोदर नुसत्या, मासिक पुस्तके वगैरे मधून होणाऱ्या कवितासुद्धां वाचून पहाण्याची आवड साधारण मराठी वाचकवर्गांत—किंबहुना पदवीधर व सुशिक्षित म्हणून मिरविणाऱ्या लोकांत सुद्धां फारशी दिसून येत नाही; मग काव्यविषयक चर्चेत मन घालण्याची गोष्ट तर बालवयासच नको !

पावसाळ्याच्या दिवसांत रस्त्यांतून चालतांना, जसा कोणीहि मनुष्य आपला पाय बेसावधपणानें पडूं नये म्हणून एकसारखी नजर खाली लावून जपून चालत असतो व खाच खळगा दिसतांच, चपापून अलगद् त्याच्यावरून उडी मारून पलीकडे जातो किंवा वळसा घेण्यासाठीं झटकन् एका बाजूला झुकतो, त्याचप्रमाणें मासिक पुस्तकें वगैरे वाचतांना पुष्कळ वाचकाना अशी संवय असते कीं, कवितेचें पान दिसलें रे दिसलें कीं, डोळ्यांत भरेऊ एवढ्या मोठ्या अक्षरांचा जरी तिचा मथळा असला तरी त्याच्यावर नुसती ओझरती देखील नजर न टाकतां तें पान झटकन् उलटावयाचें व दुसऱ्या पानावरिल साधर मजकूर वाचावयास सुरवात करितांना, जणूं काय आपण एका मोठ्या संकटांतून मोठ्या शिताफीनें किंवा शतीनें वचावून पार पडलों असें दर्शविणारा एक दीर्घ श्वास सोडावयाचा! कविता म्हणजे कांहीं तरी खूळ आहे — वेडेचार व वेळेचा दुरुपयोग आहे — तिच्यासो आपल्यास कांहीं कर्तव्य नाही व तिच्या वाचनानें आपल्यास व्यवहारदृष्ट्या कांहीं लाभ किंवा खरी करमणूक होण्याचा संभव नाही—उलट, अन्वयार्थाची जुळवाजुळव करितांना डोळ्यांस त्रास मात्र

व्हावयाचा ! इत्यादि कल्पनांनी त्यांच्या मनांत कायमचें ठाणें दिलेलें असतें ! कोणतीहि कविता समोर आली की तिच्या बऱ्याचिडपणाविषयी कांहीं स्थूळ निदान ठरविणें आणि त्या कवितेंतील जो काय थोडा बहुत ग्राह्यांश असेल त्याचा आस्वाद घेऊन सुख पावणें ही जी रसोपभोगाची वृत्ति ती त्यांच्या ठिकाणीं जागृत नसते किंवा ती जागृत करण्याचेहि फारसे प्रयत्न करण्यांत आलेले दिसत नाहींत, उलट, साधारण माणसासच काय पण इत्या म्हणविण्याच्या लोकांसहि आमच्या काव्याचें मर्म समजग दुर्बल आहे अशा आशयाच्या दर्पोक्ते 'गूढ गुंजन' चा (Mysticism) आविर्भाव कित्येक कवींच्या कवितांतून वारंवार केलेला आढळतो ! या सर्वांचा संकलित परिणाम असा झाला आहे की, काव्यविषयक चर्चा किंवा वादविवाद मुख्यत्वेकरून फक्त कवि किंवा त्यांचे टीकाकार यांच्यामध्येच घुमून रहातात ! परंतु ज्यांच्या हितार्थ म्हणून ही चर्चा अथवा वादविवाद करण्यांत येतो आणि त्रयस्थ या नात्यानें ज्यांच्याकडून हा वादविवादाचा खरा निर्णय होणें इष्ट आहे, त्या लोकांना तर या बाबतींत फारसी - किंबहुना मुळीच नाहीं असें म्हटलें तरी चालेल - आस्था वाटत नाहीं; व मग काव्यविषयी मत बनविण्याची किंवा व्यक्त करून दाखविण्याची गोष्टच कशाला ? कोणत्याहि भाषेतील काव्यवाङ्मयाची योग्य दिशेनें प्रगति व्हावयास त्या भाषेतील कवि आणि काव्यभोक्ता जनसमाज या उभातांमध्ये काव्यादिकांच्या वाचनद्वारां प्रत्यक्ष परिचयाचें आणि विचारविनिमयाचें जें परस्परपोषकत्वाचें नातें असणें अवश्य असतें तशा तऱ्हेचें नातें सद्यःकालीं तरी आपल्या वाङ्मयांत असलेलें दिसत नाहीं ही गोष्ट कोणाहि मनुष्यास खेदानें कबूल करावी लागेल ! ही शोचनीय स्थिति नाहींसी होण्याचा एकच उत्तम मार्ग म्हटला म्हणजे, आतांपर्यंत काव्यविषयक चर्चा जशी प्रायः एकांगी व मर्यादित स्वरूपाची होत आली आहे तशी न राहतां तिला जास्त व्यापक व सुबाध रूप प्राप्त झाले पाहिजे. थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे १९ व्या शतकाचें प्रारंभावे सुमारास सुप्रसिद्ध इंग्रज ग्रंथकार जॉनसन यानें एकंदर वाङ्मयविषयक टीकेसंबंधीं जसे व्यवहारिक तारतम्याची - Common Sense criticism चें युग प्रचलित केलें तशा तऱ्हेचें घोरण गद्य व

काव्यवाङ्मयाच्या टीकेसंबंधी आमच्यांतहि रूढ होणे फार अवश्य व इष्ट आहे. हे व्यावहारिक तारतम्याचे धोरण मनांत वागवून कवि व कविता या विषयाचा विचार केला तर असे दिसून येईल की, कवींचे अलौकिक कवि व लौकिक कवि असे दोन स्वाभाविक विभाग पडतात. अलौकिक कवि हे फार विरळाच ! एकंदर जगाच्या आजपर्यंतच्या इतिहासांत हाताच्या बोटावर मोजण्याइतके झाले असतील नसतील ! अशा अलौकिक कवींचे लक्षण श्रीभवभूतीने म्हटल्याप्रमाणे 'वाचमर्थोऽनु धावति' असे असते. त्यांच्या नुसत्या स्वतःस्फूर्त वाक्प्रवाहाच्या मागोमाग अर्थ-उदात्त व रम्य अर्थ--धांवत जातो; नव्हे, त्याला जावे लागते. श्रीव्यासवाल्मीकि, श्रीज्ञानेश्वर तुकाराम-अशाच विभूति अलौकिक कवींपैकी होत. अशांच्या ठिकाणी केवळ काव्यगुणापुरतेच उत्कृष्टत्व वसत नसून एकंदरीच सर्वज्ञत्व सर्वद्रष्टेपणा-श्रोडक्यांत म्हणावयाचे म्हणजे परमेश्वराच्या अंशस्वरूपाचेच-आविष्करण कर्मी अधिक उत्कर्षाने झालेले प्रत्ययास येते; किंबहुना. त्यांच्या देदीप्यमान ईश्वरांश वलेचा एक-स्फुलिंग-नुसती ठिणगी-म्हणजेच त्यांचे काव्य होय. असे अतुल अपवाद ईश्वरांश कवि वजा करितां, बाकी जे कोणी श्रेष्ठ कवि होऊन गेले ते सर्व लौकिक कवि या सदरांत समाविष्ट होतात. कवि व कविता या विषयाचा वाङ्मयदृष्ट्या जो विचार होत असतो तो मुख्यत्वेकरून लौकिक कवींच्याच भूमिकेवरून होत असतो. म्हणजे लौकिक कवींच्या काव्यांत जे मूलभूत उदात्त गुण दिसून येतात त्यांची मीमांसा करून त्यावरून जे सर्वमान्य नियम सिद्ध होतात, त्या नियमांच्या कसोटीला ज्या मानाने एखाद्या कवींची कृति कर्मी अधिक उतरेल त्या मानाने तो कवि एक तर लौकिक कवि-वर्गांत समाविष्टच होण्याच्या योग्यतेचा आहे की नाही, व असल्यास, तो कोणत्या पंक्तीत वसण्यासारखा आहे हे ठरवावयाचे असते. हा सिद्धांत कित्येकांस शुष्क पिष्टपेषणसारखा किंवा सर्वपरिचित गोष्टीची विनाकारण पुनरुक्ति केल्यासारखा वाटण्याचा संभव आहे. परंतु माझ्यामते, सांप्रत चालू असलेल्या काव्यचर्चेत पुष्कळां, या सर्वपरिचित वाटणाऱ्या गोष्टीकडे दुर्लक्ष होत असल्यामुळे सदग्रह चर्चेचे तारुं भलतीकडेच झुकत जाऊन, तीव्र विरोधाच्या

व गैरसमजाच्या वावटळींच्या तडाक्यांत सांपडतें ! म्हणून वरील सर्वसामान्य वाटणाऱ्या तत्त्वाचा येथे विशेष निर्देश करावा लागत आहे. अलीकडच्या काळांतील कवींच्या कर्मां अधिक श्रेष्ठतेबद्दल वाद उपस्थित झाला असतां, त्या कवींचा कोणताहि समंजस तरफदार त्यांचा वर सांगितलेल्या प्रकारच्या अलौकिक कोटींत समावेश करण्याचा आग्रह धरीत नाहीं.-निदान धरणार तरी नाहीं-इतकी गोष्ट खरी आहे. मग लौकिक श्रेष्ठ कवींविषयी पाहूं गेलें तर असें दिसून येतें कीं, उत्तम काव्याचा आत्मा, त्याचे जीवनसर्वस्व, किंवा चित्कला जी स्फूर्ति किंवा प्रतिभा ही जरी केवळ ईश्वरदत्त व पूर्वकर्मां-जित आहे तरी त्या चित्कलेचा लौकिकदृष्ट्या विकास व उपयोग होण्यास, निळा योग्य पुरुषप्रयत्नाची जोड मिळविली पाहिजे; एरव्हीं, व्यवहारदृष्ट्या कोणत्याहि कवीची तादृश मातब्बरी मानली जात नाही व जाणारहि नाही; इतकेंच नव्हे तर, उलट, मनाच्या प्रतिनिविष्ट वृत्तीच्या भरि पडून आपल्या अंगाच्या प्रतिभेचे खरें ध्येय व तिचा योग्य विनियोग यांच्याकडे मनुष्यानें दुर्लक्ष करून 'अपूर्व कवित्वा' च्या नांवाखालीं मनुष्य भलत्याच कल्पनांना बळी पडून आपली प्रगति खुंटवून घेत असेल, तर तो ईश्वरानें दिलेल्या देणगीचा दुरुपयोग केल्याचें पाप मात्र जोडति आहे असें म्हणण्यास कांहीं हरकत नाही. खरा कवि हा कोणाचा बांधलेला नाही. हें एका दृष्टीनें यथार्थ असेल, तथापि त्याचा तो ज्या विशिष्ट देशांत किंवा समाजांत उत्पन्न झाला असेल त्या देशाशीं व समाजाशींहि त्याचा व्यावहारिकदृष्ट्या अत्यंत निकट व अनुलंघ्य असा एकंदर जगाशीं संबंध असतो ही गोष्ट लक्षांत घेतली म्हणजे ज्याच्या कवित्वाचा जगावर कांहीं तरी टसा उमटेल आणि ज्याच्या कवितेचें पर्यवसान जगाच्या किंवा आपल्या विशिष्ट देशाच्या व समाजाच्या सुस्थितींत, नीतिमत्तेत, शहाणपणांत व वाङ्मयात्मक रुढिभिरुचांत अंशतः तरी भर घालण्यांत होत असेल तोच खरा कवि असें कवींचें व्यावहारिक लक्षण व कसोटी आणेआप निष्पन्न होते. श्रीनवभूतीच्या 'उत्तररामचरित्रां' तील एका प्रवेशांत आत्रेयांच्या तोंडून श्रीरामायणाच्या आकास्मिक व सहजस्फूर्त उत्पत्तीचा वृत्तांत ऐकल्यावर, वासंतिकेच्या तोंडून, 'हन्त ! पाण्डितस्सार्हि संसारः' [अहाहा ! तर मग जग अधिक शहाणे

होईल म्हणावयाचें!] असे जे उद्गार निघाले त्यांमध्ये, खऱ्या कवीच्या योग्यतेचें व त्यांच्या काव्याच्या पर्यवसानाचें उदात्त ध्येय सूत्ररूपानें षण सहज रम्य मार्भिकतेनें ग्रथित झाले आहे. शेक्सपीयरनेंही एके ठिकाणी म्हटलें आहे कीं, मनुष्याच्या अंगच्या सद्गुणांचा विनियोग इतरांच्या उपयोगार्थ कोणत्या तरी उदात्त कार्याच्या द्वारे होईल तरच त्या सद्गुणांची खरी सार्थकता झाली असें म्हणतां येईल. या लेखाच्या आरंभी श्रीसमर्थ आणि टेनिसन यांच्या ग्रंथांतील अवतरणें दिली आहेत. त्यांन कवीच्या योग्यतेसंबंधी हीच गोष्ट प्रतिपादिली आहे. तेव्हां या सर्व विवेचनावरून मुख्य सिद्धांत ध्यानांत घ्यावयाचा तो हा कीं, कोणाची कशीहि प्रतिभा असो व कोणी स्वतःच्या कल्पनाशक्तीसंबंधानें किंवा तिच्या विशिष्ट विनियोगासंबंधानें स्वतःला किती स्वतंत्र समजो; तथापि जर त्याची काव्यरचना व्यावहारिकदृष्ट्या लोकांस-सर्व सुधारण जनतेस-चित्ताकर्षक व बोधप्रद होईल तरच त्याच्या प्रतिभेची खरी सार्थकता झाली असें मानितां येईल. म्हणूनच खऱ्या काव्याचे बाबतीत प्रतिभांरूपी ईश्वरदत्त अंशाइतकेंच योग्य. पुरुषप्रयत्नरूपी अंशाचें-परिश्रमाचें-महत्त्व आहे हें तत्त्व केव्हांहि विसरतां कामा नये. यासाठीच जगांतील प्रत्येक वाल्म्यांत 'काव्यशास्त्र' म्हणून काव्यरचनेसंबंधी कांहीं विशिष्ट तत्त्वे सिद्धांत व नियम यांचें संप्रहात्मक विवेचन व प्रतिपादन करणारें 'शास्त्र' असलेले दिसून येतें. हातीं उत्तम आंब्याची कोय असली तर कोयीच्या स्वरूपांत तिला 'आंबा' म्हणतां येणार नाहीं; ती भूमीत पेरणे, तिला पाणी खत वगैरे घालून तिची योग्य जोपासना व मशागत करणे वगैरे संस्कार जर तिच्यावर करण्यांत येतील आणि तेहि बागवानांच्या ठरीव व अनुभवसिद्ध नियमांप्रमाणें- म्हणजेच वृक्षसंवर्धनाच्या शास्त्रानुसार-करण्यांत येतील तरच त्या कोयीचा आम्रवृक्ष होऊन त्याची फळे चाखावयास मिळतील. अर्थात् कोयीची जोपासना व मशागत वागाइतीच्या नियमावगुहकूम व विनचूक केली तरी अखेर त्या फळांची प्रत जी ठरेल ती कोयीच्या अंगां असलेल्या बीजशक्तीच्या लायकीच्या मानानें ठरेल हें उघड आहे. तथापि मूळ कोय अथवा आंब्याचें झाड हलक्या दर्जाचें झालें तरी त्याच्यावर कलम वगैरे बांधल्याने त्यास जास्त वरचढ प्रतीच बनवितां

येतें ही नेहमींच्या पाहण्यांतली गोष्ट आहे. त्याचप्रमाणे कित्येकदां काव्यशास्त्र मूळ वेताबाताची असली तरी तिला योग्य वळण दिल्याने आणि रचनेच्या ठाकठिकीसंबंधी विशेष परिश्रम घेतल्याने, साधारण दर्जाच्या कवीच्या काव्यासहि एक प्रकारचे श्रवणानुकूल सौष्टव आणि आनंददायक मोहकता प्राप्त होते हीहि गोष्ट पुष्कळांच्या निरीक्षणांत आली असेल. काव्यशास्त्राचे नियम देखाळ असाच सदभिरुचीच्या पायावर रचलेले असतात व म्हणून काव्यरचनेचे 'शास्त्र' निर्माण केलें त्यांना अथवा जे काव्यशास्त्राच्या सर्वसंमत सदभिरुचिपात्रक आणि सदसिकालहादजनक नियमांच्या अनुसरणाकडे स्वभावसिद्ध कवीने देखाळ लक्ष्य पुरविणें अवश्य व श्रेयस्कर आहे असें प्रतिपादितात त्यांना; सत्काव्यांत ईश्वरदत्त प्रतिभा हा एक मुख्य घटक असतो या गोष्टीची मुळापासून कल्पनाच नाही असें कधी तरी म्हणतां येईल काय ? अर्थात् नाही. कारण कोणत्याहि शास्त्राच्या उभारणीने किंवा मानवी बुद्धीच्या प्रभावाची ज्यांत विशेष अपेक्षा आहे अशा कोणत्याहि गोष्टीमधील प्राविण्यासंबंधी विचार करितांना त्या त्या गोष्टीविषयी मनुष्याच्या ठिकाणी प्रतिभादि ईश्वरदत्त गुण किंवा स्वाभाविक पात्रता असेल तोच त्या शास्त्रांत खरी पारंगतता मिळवील व नांव काढील ही गोष्ट 'गृहीत कृत्या' प्रमाणें प्रथमच गर्भित स्वीकारलेली असते. तेव्हां त्याचा मुद्दाम निर्देश करण्याची आवश्यकता नसते; व तेवढ्यावरून कोणतीहि 'शास्त्र' केवळ कृत्रिम नियमाविषयी अभिनिवेश धरूनच बनविण्यांत येतें असेंहि अनुमान काढणें अप्रयोजकपणाचें होईल. गणितशास्त्राचे नियम जरी सुलभ व उघड रीतीने विशद केले असले तरी ज्यांना त्या विषयाची उपजत गोडी आहे किंवा तीव्र बुद्धि वगैरेच्या रूपानें ज्यांचे अंगी, त्या शास्त्राचें आकलन करण्याची ईश्वरदत्त देगणी आहे तेच काय ते त्या विषयाकडे वळतील व त्यांच्यातील शेंकडा किंवा हजारांतील एखादाच 'गणिती' या नांवास खरा पात्र असूं शकेल, ही गोष्ट कोणासहि सहज कळण्यासारखी आहे या सर्व विवेचनाचा मथितार्थ इतकाच की, सत्कवीच्या ठिकाणी प्रतिभा हा ईश्वरदत्त गुण जरी कमी अधिक अंशानें वसत असला तरी त्याचा योग्य विकास व खरी सार्थकता होण्यास, काव्यशास्त्राचे एक दोन मूलभूत सिद्धांत तरी प्रत्येक कवीने

आपल्या मनांत नेहमीं वागवून तदनुसार रचनेचें धोरण ठेवण्याचा त्यानें नेहमीं आस्थेनें व दक्षतेनें प्रयत्न केला पाहिजे. ते मूलभूत सिद्धांत थोडक्यांत असे सांगतां येतील:—

कोणताहि बाह्य पदार्थ पाहण्याची शक्ति या नात्याने आपली 'दृष्टि' जरी एकरूप व एकवचनी प्रयोगाची असली तरी तिचें जें कार्य घडतें तें आपल्या दोन डोळ्यांच्या संयुक्त व्यापारामुळेच घडत असतें; किंबहुना, एखादा पदार्थ पाहण्याच्या कामी दोन्ही डोळ्यांचा योग्यप्रकारें संयुक्त व्यापार घडला तरच त्या पदार्थाचें आपल्यास यथार्थ ज्ञान घडतें. हीच गोष्ट कवि व कविता यांस लागू आहे. कवीने आपल्या एकंदर कलेचा किंवा वेळोवेळीं आपल्या हातून निर्माण होणाऱ्या कवितेचा जां विचार करावयाचा तो त्याच्या 'मनोदृष्टी' चे जे दोन डोळे आहेत त्यांचा एकसमयावच्छेदेकरून योग्य व संयुक्त उपयोग करूनच केला पाहिजे. किंवा असें न म्हणतां, वेदांताच्या परिभाषेत ज्याप्रमाणें 'अंतर्मुखदृष्टि' व 'बहिर्मुखदृष्टि' असे जे दृष्टीचे दोन प्रकार वर्णिलेले असतात; त्याप्रमाणें कवीनेहि आपल्या कलेकडे व कवितेकडे दोन दृष्टींनीं पाहण्याचा नियम केला पाहिजे. एक अंतर्मुखदृष्टि म्हणजे खुद्द कवीपुरती व दुसरी 'बहिर्मुखदृष्टि' म्हणजे ज्या विशिष्ट देशांत, परिस्थितींत व समाजांत तो उत्पन्न झाला असेल त्या संबंधाची परंपरा व उदात्त ध्येय या संबंधाची दृष्टि. अर्थात् थोडा सूक्ष्म विचार केला तर या दोन्ही दृष्टि वस्तुतः भिन्न नसून अन्योन्य-स्वरूपव्यापीच आहेत असें दिसून येईल. खुद्द कवीपुरता विचार केला तर आपली ज्या विषयाकडे अथवा मनोवृत्तीकडे स्वाभाविक प्रवृत्ति होईल किंवा कविता करण्याची स्फूर्ति होईल त्याप्रमाणें आपल्यास जें कांहीं व जसें कांहीं लिहिणे बरें वाटेल, तसें लिहिणें हेंच आपलें वर्तनब्रीद, त्यांत लोकांच्या आवडी-निवडीचा किंवा बाह्यपरिस्थितीवरून परिणामावगैरेचा विचार करण्याचें कारण नाही ही एकदृष्टि; यांच्याखेरीज दुसरी व विशेष श्रेष्ठ दृष्टि ही कीं, श्रीपरमेश्वरकृपेनें आपल्याला जें कांहीं प्रतिभांश लाधला आहे त्याचा आपण सतत परिश्रमानें योग्य विकास करूं. यासंबंधीं सर्वमान्य परंपरा व अनुभवसिद्ध नियम यांचें अध्ययन व निरीक्षण करूं व कोणाहि सुसंस्कृत मनुष्याच्या ठिकाणीं

साहजिक उद्भवणाऱ्या व वास करणाऱ्या अशा एकंदर विश्वकल्याणाच्या सद्बुद्धीखेरीज विशेषकरून आपण आपल्याच समाजाचे व राष्ट्राचे—त्यांतील उन्नत व तेजस्वी विचारविकारांचे, त्यांतील ललितोदात्त व कोमल मनोवृत्तींचे अभिमानास्पद व स्फूर्तिसंचारक ऐतिहासिक परंपरेचे तादात्म्यरूपाने—आपण आदर्शभूत नव्यजीवनप्रेरक कवि होऊं किंवा तसें न होऊं शकलों तर,—कारण हे भाग्य फारच थोड्या कविहीरांना लाभते!—निदान आपण आपल्या काव्यांच्या द्वारे आपल्या काव्यांतील आपल्या समाजाच्या व राष्ट्राच्या विचार आकांक्षांचा—त्याच्या उदात्त ध्येयाचा—उद्बोध—करणारा एक नम्र सैनिक—पाईक—व प्रतिनिधि या नात्याने तरी, आपण आपल्या प्रिय मातृभाषेच्या वाङ्मये-तिहासांत—एखाददुसऱ्या ओळीइतकेच का होईना!—अत्यंत स्पृहणीय असे स्थान पटकावू ! असे उदात्त ध्येय सतत डोळ्यापुढे ठेवून तदनुसार आपल्या काव्यरचनेचे धोरण ठेवणे, वेदांताच्या परिभाषेने बोलावयाचे म्हणजे, शुद्ध व निरुपाधिक ब्रह्म हे केव्हांहि श्रेष्ठ व बंध्य होय, तथापि सगुण ब्रह्मच साक्षात्कार होण्यास सुलभ असते व तद्द्वारांच, वेळोवेळीं जगांत अवतरणाऱ्या सगुणोपासक संतचरित्राच्या प्रत्यक्ष उदाहरणरूपाने साधारण संसारी जीवांमध्ये भक्तिमहात्म्य व भक्तगौरव यांचे 'वस्तुपाठ' देऊन त्यास आध्यात्मिक उन्नतीचे मार्गास लावण्याचे कार्य विशेष शीघ्रतेने होते. त्याप्रमाणे रम्योदात्त कविप्रतिभांशाचा लहानसा कण कोठेहि व कोणत्याहि स्वरूपांत निगडित झाला असला तरी तो स्वऱ्या रसिकाच्या लक्ष्यांत आल्यावांचून रहावयाचा नाही व अशा कवित्वा-विषयी त्याच्या मनास जो निरपेक्ष व अकृत्रिम आदरभाव वाटावयाचा तो वाटल्याशिवाय रहावयाचा नाही हे खरे ! परंतु म्हणून, आत्मैकलक्ष्यी (Subjective) व निरुपाधिक व निरंकुश कवित्वाच्या नांवासाठीं केवळ स्वतःच्याच उथळ व उच्छ्रंखल मनोवृत्ति, स्वतःच्याच प्रिय दयितादिकांचे विहारविलास व चेष्टाचाले यांचे—कवित्वाच्या निरंकुश स्वातंत्र्याच्या नांवाखाली—शुष्क व उत्तान शृंगारयुक्त वर्णन किंवा 'गूढ गुंजना' च्या (Mysticism) नांवाखाली, व विश्वैक्याच्या आविर्भावाने फारच असंदिग्ध, त्रुटित व केवळ सर्वसामान्य विधानरूप अर्थशून्य तुटपुंजी रचना—यांनाहि शाश्वत कवित्वाचा

मान केव्हांहि मिळणें शक्य नाहीं; किंवा खुद्द कवीच्या क्षुद्र समाधानाखेरीज दुसऱ्या कोणाचेहि बरें अथवा वाईट होण्याचा संभव नाहीं ! समाजाच्या सामुदायिक रसिकतेच्या धारवाडी काव्यांत आपल्या अल्पस्वल्प गुणांशास वाजवीपेक्षां फाजील वजन न मिळाल्यामुळे जे कवि अथवा त्यांचे प्रतिनिविष्ट पुरस्कर्ते खऱ्हे व सृष्ट होऊन विचान्या-इतर रीतींनीं उपहत असलेल्या-समाजाच्या रसिकतेवर वेळीं अवेळीं ताशेरा झाडीत असतात आणि समाजास मद्र बैलावगैरसारख्या उपमा देत असतात, त्यांची अखेरस्थिति, इसापनीतींतील बैलांच्या शिंगावर इकडे तिकडे उड्या मारणाऱ्या व क्षणभर बसून अत्यंत क्षुद्र व क्षीणशक्तीचा गोंगाट करणाऱ्या प्राण्यांसारखी झाल्यास नवल नाहीं ! ! ही कांहीं अंशीं कटु वाटणारी गोष्ट इतक्या स्पष्टोक्तीनें लिहिण्याचें करण कित्येक आधुनिक कवींच्या काव्यकृतींत व इतरत्र, स्वतःच्या ठिकाणीं असणाऱ्या गुणांशांपेक्षां फारच जास्त प्रमाणानें, दर्पयुक्त आत्मश्लाघेची व असहिष्णुतेची छटा दिसून येते, ही मोठ्या खेदाची गोष्ट आहे ! भलत्याच प्रकारचा आत्मविश्वास म्हणजे शोचनीय आत्मवंचनाच होय; तशांत या आत्मवंचनेंत जर का ' ग ' च्या गरळाची भर पडली तर, कवीनें ' चेष्टा वदूं मग किती ' - असे ज्याच्या स्थितीविषयीं वर्णन केले आहे त्या प्राण्यासारखीच स्थिति होते ! केवळ ' आधुनिक ' म्हणूनच आधुनिक कवींच्या काव्यांतील ग्राह्यांशाचाहि खऱ्या समंजस व सहृदय रसिक मनुष्याच्या हातून अनादर अथवा अठ्ठेर होणें केव्हांहि शक्य नाहीं ! मग तो मनुष्य स्वतःस जुन्या कवींचा अभिमानी म्हणून घेवो कीं न घेवो ! तसेंच अशा मधुर काव्याला कारणीभूत होणाऱ्या आधुनिक कवींविषयींहि योग्य ती सकौतुक सदबुद्धि मनांत वागवून प्रसंग-विशेषां ती उद्बोधणें व्यक्त करावयास खरा रसिक मनुष्य केव्हांहि अनमान करणार नाहीं ! ही सर्वसाधारण लोकासंबंधाची गोष्ट क्षणभर बाजूला ठेवूं या बीबतींत खुद्द प्रस्तुत लेखकाचेहि बरेच दिवसांपासून ठाम झालेले असे स्पष्ट व प्रांजल मत आहे कीं, आधुनिक कवींपैकीं कांहीं कवींच्या काव्यांत पुष्कळदां उच्चप्रकारची खरी काव्यप्रतिभा उज्ज्वल रीतीनें दिसून येते, व ही प्रतिभा पुष्कळ कवींच्या ठिकाणीं आपापल्यापरीं अपूर्व आल्हादकारक अशा प्रकारची

दिसून येते. इतकेंच नव्हे तर क्षणभर तुलनेसाठीं म्हणून मुद्दाम, आपल्या मान-सिक्क रंगभूर्मवर जुन्या नव्या-प्राचीन व अर्वाचीन, संस्कृत प्राकृत कवींचे जर संमेलन भरविण्याचे ठरविलें तर निस्समि आधुनिक कवींपैकीं कांहीं कवींना तरी-फक्त ईश्वरदत्त, व उपाधिरहित काव्यप्रतिभेचे कमी अधिक प्रमाणाचे वास्तव्य अंगीं असणें या एकाच गुणाच्या दृष्टीनें-जन्मसिद्ध हक्क म्हणून पूर्वीच्या कित्येक चांगल्या चांगल्या कवींच्या शेजारीच गौरवानें स्थान द्यावें लागेल ! असें म्हणण्यांत कोणत्याहि प्रकारें औपचारिक अतिशयोक्ति अथवा सहेतुक वस्तुस्थिति विपर्यास केल्याचा दोष येणें शक्य नाहीं ! हें सर्व खरें ! पण !— आणि येथेंच सर्व 'वादस्तंभ' आहे !—आधुनिक कवींपैकीं पुष्कळांच्या कवितेंत जें कलाविषयक अंग त्यांची फारच उपेक्षा झालेली दिसून येते. इतकेंच नव्हे तर दुदैवाची गोष्ट ही कीं, भल्याच भ्रामक समजुतीच्या भरीं भरून किंवा कांहीं तरी नवीन 'मनु' अथवा 'फॅशन' रूढ करण्याच्या, नवीन शककर्ते (Epochmakers) होण्याच्या मोहास बळी पडून, कलाविषयक अंगाची जाणून बुजून अवहेलना व उपेक्षा केलेली आपल्या काव्यांत ठळकपणें दृग्गोचर होणें हेंच आधुनिक काव्याच्या श्रेष्ठतेच्या लक्षणांपैकीं एक प्रमुख लक्षण आहे अशीच कांहीं तरुण कविमंडळाची घातुक व कौव येण्याजोगी दुष्कल्पना होऊन गेलेली दिसते.

या प्रवृत्तीचे ठळक द्योतक म्हटलें म्हणजे साधेपणा व जोरदारपणाच्या नांवाखालीं, कित्येकदां अत्यंत उच्च संस्कृत शब्दांच्या शेजारी किंवा पाठोपाठ, अगदीं ग्राम्य मानलेले किंवा काव्यरसहानिकारक कटु उच्चाराने अगदीं साधे प्राकृत किंवा फारशी, मुसलमानी वगैरे परभाषेचे शब्द जाणून बुजून योजण्याचा 'फॅशनेबल' म्हणून रूढ होऊं पहाणारा प्रघात हें होय. यवरून एखादा शब्द केवळ प्राकृत, अगदीं घरगुती किंवा परभाषेचा म्हणूनच त्याचा उपयोग काव्यांत वर्ज्य होय असें आमचें मत आहे, असा मात्र कोणी गैरसमज करून घेऊं नये. काव्याच्या ओष नुसार जो कोणताहि शब्द अर्थोद्दीपक वाटत असेल तो योजल्यास कोणाहि रक्षिक मनुष्यास त्याबद्दल विषाद वाटणार नाहीं. मात्र पुष्कळां अशा तऱ्हेचे शब्द, काव्याच्या कलाविषयक अंगाची उपेक्षा

करून व काव्यस्वरूपाविषयी कांहीं तरी विचित्र कल्पनेच्या भरीं भरूनच योजले असल्याचें दिसून येतें आणि कित्येकदां उत्तम काव्यप्रतिभेची भरारी ऐन रंगांत आली असतां असाच एखादा शब्द कवीनें अप्रयोजकपणें विपर्यस्त व प्रतिनिविष्ट मनःप्रवृत्तीनें योजल्यामुळें खऱ्या सहृदय वाचकमनाची एकदम 'गौरवान्ना रौरव' झाल्यासारखी (इंग्रजीतील "From pathos to bathos" यासारखी) विषादपूर्ण व रसभंगानें क्षुब्ध अशी स्थिति होते ! इतकेंच सुचविण्याचा आमचा उद्देश आहे.

मनुष्याच्या शरीरावरील पोषाकांत काय किंवा काव्याच्या शब्दरचनेरूपी पोषोकांत काय, अतिशय कृत्रिमपणा किंवा सहेतुक व सपरिश्रम नटवेपणा हा जसा शिष्टजनांच्या टाहासास पात्र व उद्देगजनक होतो, त्याचप्रमाणें मनाची संस्कारी वृत्ति दर्शविणारा असा जो सदृगुण- म्हणजे पोषाकाचा नटिनेटकपणा- त्याचीहि उपेक्षा केल्यानें मनुष्य शिष्टजनांच्या, अनादरास व अप्रीतीस कारणीभूत होतो ही व्यवहारांतील नित्य अनुभवाची गोष्ट काव्यासंबंधीहि खरी आहे. स्वाभाविक उच्च प्रकारच्या सौंदर्यास, भूषणादि बाह्यालंकारांचा तादृश अपेक्षा नसली तरी सौभाग्याच्या - म्हणजेच औचित्याच्या-दृष्टीनें विचार केला तर, अशा अपूर्व सौंदर्यविभूषित स्त्रीपुरुषांच्या ठिकाणी- आपल्या स्थितीस अनुरूप अशी फाजील अलंकारविहीनता दिसून येईल, तर ती दोषार्हच समजली पाजिजे. तसेंच अलंकारादि बाह्य व कृत्रिम साधनांनीं खऱ्या सौंदर्याच्या स्वभाविक उज्ज्वलतेत फारसी भर पडत नाही हें जसे खरें आहे त्याचप्रमाणें दुसरीहि एक गोष्ट तितकीच अनुभवसिद्ध खरी आहे; ती ही की, प्रसंगविशेषीं मूळचे सौंदर्य साधारणप्रीचें जरी असलें तरी, पोषाखाच्या ठाकठीकपणामुळें आणि पारोमित व सहजोचित अलंकारादि सामग्रीनें त्याच्या मूळच्या स्वरूपाला चांगलाच उठाव मिळतो. 'एक नूर अदमी और दस नूर कपडा' ही व्यावहारिक म्हण देखील, कांहीं अंशों, याचा तच्चाची द्योतक म्हणून रुढ झाली. आधुनिक कालांतील कपडे- शिलाईच्या कामांतील फार सुधारलेल्या कौशल्यामुळें, कित्येक वेळा क्षुद्र किमतीचें कापड देखील मनुष्याच्या अंगावर फारच मोहक व दावून दिसतें ही गोष्ट सर्वांच्या अनुभवांतलीच आहे. तसेंच अत्यंत मौल्यवान् व उंची कापड

अकुशल शिंप्याच्या कर्तरी प्रयोगाच्या तावडींत सांपल्यास त्याची कशी माती होउन जाते त्याचीहि कांहींनाकांहीं उद्वेगजनक उदाहरणे प्रत्येकाच्या स्मृति-संग्रहांत असतातच ! ही व्यावहारिक दृष्टांतांची मालिका सादर करण्याचा मुख्य हेतु हाच आहे कीं, आमच्या अनेक होतकरू कविबांधवांनीं भाष-सौष्टव काव्यनुकूल शब्दरचना वगैरे काव्याचे जें कलाविषयक अंग आहे त्याचें यथार्थ महत्त्व त्यांच्या प्रत्ययास आणून द्यावें आणि या अंगाकडे त्यांचें लक्ष सध्यां जितकें असल्याचें दिसून येतें त्यापेक्षा अधिक प्रमाणानें तें दिलें जावें अशी त्यांना प्रेमाची सूचना करावी.

स्वतःच्या काव्यव्यासंगासंबंधी कवीच्या ठिकाणीं जी दुसरी म्हणजे 'बहिर्मुख दृष्टि' असावी म्हणून सांगितलें त्या दृष्टीनें सध्यांच्या काव्यवाङ्मयाच्या प्रवाहाचें निरीक्षण केलें असतां, कित्येक आधुनिक कवींच्या कृतींत, प्राचीन ऐतिहासिक परंपरा जागृत करण्याचा आणि स्वाभिमानपोषक व कर्तव्योत्साहप्रेरक अशीं, श्रीशिवार्जा महाराज, बाजी प्रभु देशपांडे, थोरले बाजीराव, नाना फडणिस, बापू गोखले इत्यादि ऐतिहासिक विभूतींच्या गौरवपर कवनें करण्याचा आणि त्यांच्या चरित्रांतील काव्यानुकूल व उज्ज्वल प्रभावदर्शी प्रसंग काव्यसंजीवनीच्या स्फूर्ति-संचारक बोधामृतानें पुनः सजीव करण्याचा जो उपक्रम दिसून येतो तो खरोखर फार अभिनंदनीय आहे, यांत शंका नाही. मात्र यासंबंधीं केवळ पोंवाड्या-वगैरेतील भाषानुकरणावरच भर देणें किंवा 'शाहिर-पंथी' काव्यास काव्याचें उदात्त अंग म्हणून ठरविण्याचा अट्टहास धरणें वगैरे आगंतुक गोष्टींच्या नादां न लागतां अशा कवींना आपापल्या आवडीनुसार कोणातरी आदर्शभूत ऐतिहासिक थोर विभूतींच्या चरित्रपर एखादें पौरुषोत्साहप्रेरक प्रदीर्घ काव्यरूपी सौभाग्य लेणें आपल्या प्रिय व परमपूज्य अशा स्वभाषा-मातेच्या चरणीं अर्पण करण्याचा निश्चय करून तो तडीस नेल्यास फार महत्त्वाची वाङ्मयसेवा केल्याचें त्यांस श्रेय लाभेल. कारण, सध्यांच्या काव्यवाङ्मयांत, एकच विषयपर किंवा सर्गात्मक अशा प्रदीर्घ काव्यांची फार उणीव आहे ही गोष्ट सर्वांच्या सहज ध्यानांत येणारी आहे. किंबहुना, अशी प्रदीर्घ काव्ये फारशीं निर्माण होत नाहींत. यावरून सध्यांच्या कवींची काव्यशाक्ते अशी प्रदीर्घ काव्ये निर्माण करण्याइतकी अखंड प्रवाहात्मक व विविधकल्पनाप्रचुरच नाही असाहि आक्षेप

कित्येकांकडून घेण्यांत येतो. अर्थात् हा आक्षेप सर्वस्वां सयुक्तिक आहे असें म्हणणें उचित होणार नाही हें खरें, तथापि या आक्षेपाचें उगमस्थान कशांत असावें याविषयी जर आपण विचार करूं लगलों तर थोड्याशा सूक्ष्म विचारांतों आपल्यास कळून येईल कीं, या आक्षेपाचा उगम मुख्यतः आधुनिक कवींच्या कवितांचे जें प्रायः स्फुट प्रकरणात्मक किंवा प्रासंगिक विचार निवेदनात्मक असें—त्रोटक—त्रुटित—अथवा कित्येकांच्या मते—तुटपुंजें—स्वरूप दिसून येतें त्यांत आहे. अर्थात् सध्यांच्या काव्यवाङ्मयावर आरंभापासून मुख्यतः आधुनिक पाश्चात्य वाङ्मयाचेंच त्यांतहि विशेषरून इंग्रजी वाङ्मयाचेंच संस्कार होत गेले असल्यामुळ, तिकडल्याप्रमाणेंच इकडल्याहि काव्यवाङ्मयाचें स्वरूप —‘ गीतकें ’ (Lyrics) ‘ स्वनितकें ’ (Sonnets) ‘ विलापिका ’ (Elegy) ‘ उद्देशिका ’ (Odes)—वगैरेसारखें त्रोटक काव्यरचनात्मक होत जाणें अगदीं अपरिहार्य आहे हें कांहीं अंशीं खरें आहे; परंतु वरील आक्षेपांत दुसऱ्या एका गोष्टीसंबंधाचा कटाक्ष गर्भित आहे. ती गोष्ट म्हटली म्हणजे, हीं कीं,—आधुनिक कवींची प्रवृत्ति बहुतांशीं, त्रोटक काव्यरचना करण्यांतच समाधान, सार्थकता आणि आकुंचित अभिमान बाळगणारी आहे. जरा कोटें दोनचार ‘ चुटके ’ प्रसिद्ध केले कीं, लागलीच आपण ‘ कवि ’ पदाला पात्र झालों-नव्हे, स्वयमेव आपण जाऊन पोचलोंच—अशी बऱ्याचशा तरुण आधुनिक मुग्ध कविपोतांची समजूत झालेली दिसून येते, असें ध्वनित करण्याचा वरील आक्षेपाचा कटाक्ष आहे. केवळ या आक्षेपाच्या स्वरूपापुरतांच विचार केल्या तर, या आक्षेपांत ध्वनित केल्याप्रमाणेंच सर्व आधुनिक तरुण कवींची समजूत आहे असें सरसहा अनुमान करणें बरेंच धाष्ट्याचें होईल यांत शंका नाही. तथापि या आक्षेपांतील ग्राह्यांश म्हणून इतकाच व्यावयाचा कीं, खरी ‘ कवि ’ ही पदवी प्राप्त होण्यास, कांहीं तरी भरदार काव्यग्रंथसंख्या कवींच्या हातून निर्माण होणेंच अवश्य आहे. तुटपुंज्या चुटके वगैरेदिकांनाच कविपदांची खरी मान्यता मिळणें अशक्य आहे; नुसते हिऱ्यांचे भुकुशी वजा लहान मोठे कण जवळ असणें म्हणजे ‘ जवाहिरिया ’ चें दुकान धाटणें नव्हे ! ज्याच्याजवळ अनेक लहान मोठे, निरनिराळ्या रंगाचे पाणीदार, विविधतऱ्हेचे चित्ताकर्षक

व किंमत वाढविणारे पैलू पाडलेले हिरे, मणि, रत्ने वगैरे नेहमीं वागत आहेत व ज्यांच्या हातून अशा हिरे-माणकांची देवघेव अखंड चालू आहे तोच खरा 'जवाहिन्या' होय. नाही तर श्रीमाधवबागेंतील पांजरपोळाच्या बाजूकडील नाक्यावर अथवा हॉर्नबी रोडवर टाईम्स छाप्खान्याच्या बाजूकडील 'फुटपाथ' च्या फरसबंदीवर अनेक प्रकारचे रंगी बेरंगी अल्प किंमतीचे कांचेच खडे व दगड मांडून बसणारे पोटभरू फेरीवालेहि मोतीबाजारांतील जवाहिन्यांच्या योग्यतेचे ठरू लागतील ! 'एखादी दुसरी कांकिळा दिसू लागली म्हणजे वसंतऋतूचा उदय झाला असे म्हणतां येत नाही' अशा आशयाची जी एक इंग्रजीत म्हण आहे ती येथे चांगली लागू पडते. ज्यांच्या कवितांचे खरे निवडक वंचे काढण्याचे मनांत आणल्यास १००।१५० पानांचे निदान एखादे तरी चांगले पुस्तक निघेल इतक्या विस्तृत काव्य-रचनेचे आधुनिक कवींपैकी कितीसे सांपडतील बरे ! या गोष्टीचा निर्विकारपूर्ण विचार केल्यास वरील आक्षेपांतील एका गर्भित अंशाची यथार्थता आपल्या चांगली ध्यानांत येईल. तं कसेहि असो. मुख्य ध्यानांत ठेवण्याची गोष्ट म्हणून इतकीच की 'कवि' ही पदवी यथार्थत्वान प्रप्त होण्यास, कवीचा काव्यनिर्मितीच्या व्यासंग व्यापक व विविधस्वरूपाचा असला पाहिजे व तो सहजीवी प्रवाहाप्रमाणे अखंड सातत्याचा व यथाशक्ति अन्यजनाल्हादक व अन्यजनोपकारक असला पाहिजे.

तसेच, आधुनिक कवींचा वाचकवृंद हा साधारण जनतेपासून अगदीच अलग व भिन्न स्वरूपाचा-म्हणजे प्रायः अलीकडील सुशिक्षित लोक यांचाच बनलेला आहे. त्यामुळे, पूर्वीच्या साधुसंतांच्या कवित्वाचा जसा साधारण जनतेवर इष्ट परिणाम होऊ शकला तसा आधुनिक कवींतील उत्तमोत्तम गणले जाणाऱ्या कवींच्या कृतींचा अजून साधारण जनतेपर्यंत व्हावा तसा नुसता प्रवेशहि झालेला दिसत नाही; मग परिणाम होण्याची गोष्ट तर दूरच राहिली ! राजकीय परिस्थितीसंबंधी ज्याप्रमाणे साधारण जनसमज आणि सुशिक्षितवर्ग यांच्यामध्ये- काही कालपूर्वी-जसा अगदा अलगपणा व पृथक्पणा नांदत होता-व तो तसाच नांदण्याविषयी कित्येकदां कित्येकांकडून सहेतुक प्रयत्नाहे करण्यांत येत असत

व असतातहि—तसाच आधुनिक कवि व साधारण जनसमाज यांच्यामध्ये परस्पर फार दूरीभाव—किंवाहुना परस्परांबद्दलच्या अज्ञानामुळे एकप्रकारची तुच्छतायुक्त अनादरबुद्धि—प्रसृत असलेली दिसून येते, ही फार शोचनीय गोष्ट आहे ! पण सुदैवाने हल्लीं सर्व देशभर पसरलेल्या राष्ट्रिय्याच्या भावनेच्या प्रभावाने ही शोचनीय स्थिति अल्पायासाने दूर होण्यासारखी आहे, व ती दूर करण्याची मुख्य जबाबदारी—व कार्यसिद्धीनंतरच्या श्रेयाचा मुख्य वांटाहि—आधुनिक कविवर्गाकडेच स्वाभाविकपणे येतो. त्यांनी आपल्या काव्याचे आतांपर्यंतचे केवळ एकदेशीय—व तेहि प्रायः परदेशानुसारी—धोरण ठेविले होते ते बदलण्याचा उपक्रम केला पाहिजे. सहभावनेच्या प्रेमाने साधारण जनतेच्या विचारप्रवाहाशी—त्याच्या सामाजिक पूर्वपरंपरेशी व दृढमूल धार्मिक भावनांशी त्यांनी आपले तादात्म्य करून घेतले पाहिजे; 'जनतेचे खरे हित कशांत आहे ते, खुद्द जनतेपेक्षा किंवा तिचाच अंशभूत जो सुशिक्षित पुढारीवर्ग त्यापेक्षा आम्हां राजकर्त्यांनाच जास्त चांगले कळते' असा जो सद्धेतुमूलक दुराग्रहंरूपी महाग्रह (समंध वगैरे) नोकरशाहीच्या मनांत अजूनहि—या स्वयंनिर्णय तत्त्वोदघोषक विसाव्या शतकांतहि—ठाणे देऊन बसलेला दिसतो त्याप्रमाणे, साधारण जनतेच्या किंवा त्यांचे प्रतिनिधिभूत कित्येक आधुनिक सुशिक्षित लोक यांच्या काव्या-संबंधाच्या ज्या विशिष्ट कल्पना असतील त्यांचा अव्हेर करण्याची आणि खऱ्या काव्याची काय—किंवा समाजहिताची काय—कल्पना काय ती आम्हांलाच आहे व आमच्याच पद्धतीने काय ते खऱ्या काव्याचे आविष्करण होऊ शकते' अशा तऱ्हेचा अभिनिवेश—अंगां असल्यास—आधुनिक कवींतील आमच्या कित्येक ईश्वरदत्तप्रतिभेच्या कविबंधूंनी सोडून देण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. आपल्या समाजाच्या खऱ्या भावना व आकांक्षा यांच्याशी तादात्म्य करून घेऊन त्यांनाच आपल्या स्फूर्तिसंचारक काव्यवाणीने मूर्तस्वरूप दिले पाहिजे, व अशा रीतीने वाङ्मय सेवेच्या द्वारां राष्ट्रपुष्पच्या चरणां सदैव तत्पर व सादर राहून स्वतः सह एकंदर समाजास उन्कर्षाच्या व उन्नतीच्या आनंदमय भाग्यशिखराकडे नेण्याचा यथामति अखंडात्साहाने प्रयत्न करित राहिले पाहिजे—हेच 'बहिर्मुख' दृष्टीने कोणाहि खऱ्या कवीचे परमभाग्य व जन्मसाफल्य होय !!

२

येथवर काव्य व कवि यांच्यासंबंधी मुख्यतः कवींच्या दृष्टीने सविस्तर विवेचन केले. आतां, कोणतीहि कविता हातीं आली असतां, तिच्या गुणावगुणांचें ठोकळमानानें निदान कसे करावयाचें आणि त्या कवितेच्या रसाचा आस्वाद कोणत्या वृत्तीने घ्यावयाचा या मुद्द्यासंबंधीं वाचकांच्या दृष्टीने थोडक्यांत विवेचन करितों. वेदाल्ताच्या मताप्रमाणें या स्थूळ सृष्टीतील प्रत्येक पदार्थ सत्त्व, रज व तम अशा त्रिगुणांच्या संयोगानें झालेला आहे. काव्याचे म्हणजे काव्याच्या स्वरूपाचेहि याचप्रमाणें तीन स्वाभाविक घटक आहेत. ते असेः—

१ काव्यानुकूल विषयसंदर्शन. २ सुश्लिष्ट व मनोहर शब्दरचना, अर्थात् भाषासौष्टव व ३ अर्थोद्दीपन अथवा तत्त्वप्रतिपादन. कविता हातीं घेतली कीं प्रथम तिच्यातील विषयाकडे स्वाभाविकच मनुष्याचें लक्ष जातें तेव्हा त्यावेळीं विचार करावयाची गोष्ट ही कीं कवितेसाठीं घेतलेल्या विषयांत खरोखरच कांहीं काव्यबीज आहेत काय व असल्यास आपल्या मताप्रमाणें, त्या विषयाचें सारसर्वस्व कशांत आहे. 'चांगली सुरवात म्हणजे अर्धीअधिक मान- (First blow is half the battle)अशी जी इंग्रजी म्हण आहे तिचेच तत्त्व येथें कांहीं अंशी लागू पडतें. मुख्यतः कवितेच्या विषयाची निवड करण्यांत कवीचें अर्धे आधिक चातुर्य दिसून येतें. या निवडीच्या चांगलेपणाची एक कसोटी म्हटली म्हणजे कवितेचा विषय कांहीं अपूर्व असावा, म्हणजे विषयाचे नांव पाहिल्याबरोबर त्या कवितेच्या साधारण स्वरूपाची जरी अटकल झाली—आणि तितक्यापुरत्या दृष्टीने, तो विषय जरी काव्यानुकूल ठरला—तरी पुढें प्रत्यक्ष त्या विषयाच्या प्रतिपादनांत जर कांहीं अपूर्वपणा व चटकदारपणा वाटला तर, ती निवड उत्तम झाली असें म्हणण्यास हरकत नाही. अकल्पित आश्चर्य वाटावयास लावणें हीच विषयाच्या अपूर्वपणाची व चटकदारपणाची कसोटी सर्भी जावी. हेच दुसऱ्या शब्दांनीं सांगायचे म्हणजे एखादी पौराणिक कथा अथवा ऐतिहासिक गोष्ट आपल्यास संपूर्ण ठाऊक असली तरी एखादा चित्रकार त्या गोष्टीपैकी कोणत्या विशिष्ट प्रसंगास महत्त्व देतो व तें महत्त्व चित्राच्या द्वारे आपल्या मनावर तो प्रतिबिंबित कितपत करूं शकतो—थोडक्यांत म्हणा-

व्याचें म्हणजे ती चित्रांचे विषयसूचक नांव काय व कसे देता—या एका गोष्टी-वरून त्या चित्राची मातब्बरी व चित्रकाराची कर्तवगारी दिसून येते. ही आश्चर्य उत्पन्न करण्याची शक्ति प्रत्येकांत नवी, भिन्न भिन्न व अनंत प्रकारची असल्यामुळेच चंद्र, पतंग, समुद्र, वगैरेंसारख्या सर्वपरिचित पदार्थांवरहि निर-निराळ्या कवींच्या सारख्याच सुंदर पण अभिनव आश्चर्यकारक कविता सर्व वाङ्मयांत आढळून येतात. विषयाच्या निवडीची कसोटी ठरल्यावर, मग त्या वि-षयास अनुरूप व उचित अशी कवितेची भाषासरणी आहे की नाही हे पहावे. म्हणजे विषय गंभीर स्वरूपाचा असल्यास भाषासरणीहि तशीच गंभीर आहे की नाही; अथवा करुणरसात्मक असल्यास तशीच मृदुललित व करुणार्थोत्कट शब्द-पूर्ण आहे की नाही, हे पाहिले पाहिजे. कित्येक वेळां कल्पना फार अभिनव व रम्य असून, केवळ योग्य भाषावैभवाची जोड न मिळाल्यामुळे एखाद्या गरीबाची जात्या फार सुंदर अवयवाची पण क्षीण कांतीची आणि बहुतेक अलंकाशून्य अशी कुमारिका जशा नयनमनोहर असली तरी तिच्या त्या बाह्य वेषावरून तिच्या जनकाच्या गरीबीचाच विचार प्रथम व प्रमुखपणाने मनांत येऊन तिच्या सौंदर्याबद्दल विषादमिश्रित काव उत्पन्न होते तद्वत्च अलीकडील कांहीं चांगल्या प्रतिभेच्या कवींच्या कृतींत भाषा परिपोषाकडे जसे लक्ष द्यावयास पाहिजे तसे दिले न गेल्यामुळे, रसिक वाचकाच्या मनाची विषण्ण स्थिति होते ! कित्येक अलीकडील कवींची अशी एक भ्रामक समजूत झालेली दिसते की, सामान्य वाचक वर्गास नव्या व अपरिचित कल्पना फारशा आवडत नाहीत; व त्याचें कारणहि ते आपणच असे जोडून देतात की, साधारण महाराष्ट्र वाचक, जुन्या कवींच्या शब्दरचनेच्या व कविसंकेताच्या वातावरणांत वाढल असल्यामुळे, आधुनिक वाङ्मयांतील अभिनव कल्पना ग्रहण करण्याची त्यांच्या अंगी स्वाभाविक पात्रता व मानसिक क्षमताच नसते !! परंतु ही समजूत चुकीची असून, पुष्कळ बहुश्रुत व रसिक वाचकांचे लक्ष नव्या कवींच्या कृतींकडे विशेष वेधले जात नाही याचें खरें कारण दुसरें तिसरें कांहीं नसून, खुद्द कवींचा रचना-भाषा परिपोषान्या व कल्पना विकासाच्या दृष्टीने-सदोष संदिग्ध व अपूर्ण असते. कोणतीहि नवी कल्पना केवळ ' नवी ' व अपरिचित आहे

याच रूपा कारणस्तव एखाद्या खऱ्या रसिक काव्यभोक्त्यास समजणार नाहीं असे कधीच होऊं शकत नाहीं. मात्र कवीने जी काय खबरदारी घ्यावयास पाहिजे ती हीच की, अपरिचित व नवी कल्पना असेल तर तिच्यांत रम्यत्व व अपूर्वत्व कोठे व कसे आहे हे जितक्या स्पष्ट व सुबोध रीतीने प्रसंगविशेषां त्याच्या मनास जितके शब्द अथवा जितक्या ओळी पुऱ्या वाटत असतील त्याच्यापेक्षां जास्त शब्द व ओळी घालूनहि वाचकाच्या मनावर त्यास बिंबवितां येतील तितके बिंबविण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. नाहीं तर, पूर्वीचे 'चंद्र' 'कमल' 'धवल स्मित' वगैरे कविसंकेत शिळे, कायमठशाचे व कंटाळवाणे म्हणून त्यांचा एकीकडे उपहास करावयाचा; व आपण पुनः पुनः हसणारीं फुले मुले, नक्षत्रांचे, अश्रू किंवा मोत्यांचे सर, निझर बालके, नद्यांचे व वेलींचे खेळणे बागडणे, हास्य, प्रेम, कारुण्य 'उधळणे' वगैरेसारख्या नव्या निघालेल्या कविसंकेतांवर वेळोवेळीं, युक्तायुक्ततेकडे तादृश लक्ष न देतां कसरत करायार्चा व संदिग्ध व अर्थशून्य कल्पनांच्या 'गिरक्या' व 'पिंगा' घालीत बसावयाचे किंवा, संबंध असो नसो, 'मांगल्या' चा 'शुभत्वा' चा 'पाविऱ्या'चा, 'मानव्या' चा वगैरे अनेक भाववाचक नामांचा 'सडा' घालीत सुट्यावयाचे !! -हाहि प्रकार तितकाच हास्यास्पद व अप्रयोजक होय. रसिक वाचकाचा कटाक्ष अभिनव कल्पनेला अनुरूप अशा नवीन शब्दरचनेवर केव्हांहि असणे शक्य नाहीं व असतहि नाहीं. मात्र, पुष्कळ वेळां, एकांगी ऊर्फ केवळ आधुनिक व प्रायः इंग्रजीच काव्यवाङ्मयाचे परिशीलन झाल्यामुळे, ज्या कल्पना एखाद्या अलीकडील कवीला त्याच्या दृष्टीने अभिनव व अपूर्व वाटतात, त्याच, संस्कृतवाङ्मयाचे व जुन्या कवींच्या सर्व वाङ्मयाचे तुलनात्मक दृष्टीने केवळ मराठी भाषेच्या द्वारे अध्ययन केलेल्या एखाद्या बहुश्रुत वाचकास तितक्याशा अभिनव वाटणार नाहीत. याचे एक ठळक उदाहरण घेऊं. व्यवहारांतील अगदी साध्या व नेहमीं अवलोकनांत येणाऱ्या गोष्टींवरून किंवा वस्तुनिरीक्षणावरून, कांहीं तरी उपयुक्त व उदात्त नीतितत्त्वे काढणे हा एक आधुनिक पाश्चात्य काव्यवाङ्मयाचा अपूर्व व अनुकरणीय विशेष म्हणून सांगण्यांत येतो. अशा काव्यपद्धतीस 'मननात्मक' अथवा 'आत्मलक्षो' पद्धति (Reflective, Subjective) असें नांव आहे; व त्याचा मुख्य अर्ध्वर्यु

वर्ड्सवर्थ हा मानला जातो. अर्थात्, खुद्द इंग्रजी वाङ्मयाच्या दृष्टीने पाहिले किंवा वर्ड्सवर्थ वगैरे सारख्यांच्या काव्यांतील कांहीं कांहीं खरोखरच अपूर्व व बोधप्रद कल्पना लक्षांत घेतल्या तर, 'मननात्मक' किंवा 'आत्म-लक्ष्मी' काव्यपद्धति हा त्या वाङ्मयांतील एक चांगला व अनुकरणीय विशेष आहे याबद्दल कोणाहि समंजस माणसाचा मतभेद होणे शक्य नाही. इतकेच नव्हे, तर केवळ जुन्या मराठी कवींच्याच काव्यरचनेकडे या मुद्द्याच्या दृष्टीने पाहिले तर, तिच्यांत या 'मननात्मक' किंवा 'आत्म-लक्ष्मी' पद्धतीचे फारसे अस्तित्व दिसून येत नाही असेहि म्हणण्यास कोणी निःपक्षपाती महाराष्ट्र भाषाभिमानी वाङ्मयोपासक अनमान करणार नाही. परंतु पूर्वीच्या मराठी वाङ्मयांत या 'मननात्मक' किंवा 'आत्म-लक्ष्मी' पद्धतीचे अस्तित्व प्राचुर्याने दिसत नाही म्हणून ते मराठीत मुळीच नाही; किंवा ते नाही ही मराठी वाङ्मयाची मोठीथोरली नामोशी आहे असे मात्र समजण्यास तो केव्हांहि तयार होणार नाही; शिवाय अशी स्थिति असावयाला काय कारणे झाली त्याचेहि तो ऐतिहासिक परिशीलनाच्या (Historical criticism) पद्धतीने समर्पक निवेदन करू शकेल. परंतु याहिपेक्षां विशेष महत्त्वाचा मुद्दा म्हटला म्हणजे संस्कृत वाङ्मयांत, केवळ काव्यशास्त्र-विनोदाचा प्रासंगिक आविर्भाव या नात्यानेच प्रायः वेढेवेढीं रचण्यांत आलेला 'सुभाषित' या सर्व साधारण व व्यापक नांवाखाली येणारा जो वाङ्मयाचा प्रकार आहे, त्याच्या अपूर्वत्वाबद्दलचा होय. हा संस्कृत वाङ्मयांतील 'सुभाषित' रचनेचा प्रकार म्हटला म्हणजे एक प्रकारे 'मननात्मक' किंवा 'आत्म-लक्ष्मी' काव्यपद्धतीरूपी काव्यकामिनीचा उदात्त कोटीपर्यंतच नेऊन पोचविलेला पूर्ण विकास व विलास आहे, असे म्हणण्यांत तिळमात्र अतिशयोक्तीचा आरोप येणे शक्य नाही अशी आमची खात्री आहे. ईश्वरी कृपेने, ज्यांना, आपल्या मातृभाषेची आई अर्थात् आपली आजी या नात्याने संस्कृतभाषेशी निकट संबंध जोडण्याचे व तिच्याशी लीलेने-अर्थात् प्रेमळ लडिवाळपणाने परिचय करून घेण्याचे सद्भाग्य लाभले आहे त्यांनी तर या गोष्टीचा यथार्थ अभिमान बाळगला पाहिजे- व यथाशक्ति या प्रेमळ, धीरोदात्त व निरुपम वात्सल्ययुक्त आजीचा आशीर्वाद व लोभ संपादन करून घेण्याचा अहर्निश प्रयत्न केला पाहिजे.

संस्कृत वाङ्मयाच्या अफाट सृष्टीत सुभाषितसागरांत काय, किंवा काव्य-नाटकादि सुधाप्रवाहांत काय, इतक्या अभिनव, अपूर्व व सदैव चित्ताल्हादक कल्पना भरल्या आहेत की त्यांतील कांहींचा सहजासहजा बिंदुमात्र आस्वाद घडल्यास आधुनिक लोकांच्या, कौतुकातिरेकानें मुरकळ्या वळतील; आधुनिकांच्या साध्याभोल्या व निर्भांड प्रेमोत्कट शब्दांत सांगावयाचें म्हणजे ते अगदीं अशा कल्पनांवर 'बहुत खूष' राजी व फिदा होऊन जातात! सारांश, या मुद्द्यासंबंधी विशेष जोर देऊन सांगावयाची गोष्ट ती हीच की, ज्याप्रमाणें आधुनिक काव्यमीमांसेत काव्याचें लक्षण व हेतु अनुक्रमें "उत्कट भावनांचा सहजाविष्कार" व 'जीवन-शिक्षण' हीं मानण्यांत आलीं आहेत त्याचप्रमाणें प्राचीन संस्कृत कवि व काव्यशास्त्रकार यांनींही काव्याचें लक्षण व हेतु तेच सांगितले आहेत. श्रीवाल्मीकीच्या 'मा निषाद प्रतिष्ठां त्वं.....' या पहिल्या श्लोकासंबंधी भवभूतीनें 'आकस्मिकप्रत्यवभासा निर्गता वाणी' असें म्हटलें आहे; व काव्यप्रकाशकर्ते मम्मटाचार्यांनीं 'व्यवहारवित्ति' (लोक-व्यवहाराचें ज्ञान प्राप्त होणें) हा काव्याच्या चार हेतूपैकीं एक हेतु सांगितला आहे. तसेंच, काव्यद्वारां होणाऱ्या उपदेशाचें रम्यत्व व मृदुसुलभग्राह्यत्व दर्शविण्यासाठीं त्यांनीं मुद्दाम 'सद्यःपरनिर्वृतये कान्तसंमिततद्योपदेशयुजे.' याचा अर्थ असा की, काव्य हें, प्रिय व कुशल पत्नीप्रमाणें, मृदु कोमल शब्दरचना व ललितमनोहर अर्थध्वनि यांच्या प्रयोगानें मनुष्यांच्या मनास तत्काल आराम व समाधान उत्पन्न करून त्यांस सन्मार्गांस प्रवृत्त करितें; या नुसत्या एका सहज वर्णिलेल्या लक्षणावरून, उत्तम प्रतिभायुक्त काव्यास भाषासौष्ट्यांच्या अंगाची किती अवश्यकता आहे याची जितकी 'काव्यमय' व सहजगम्य कल्पना होईल तितकी, काव्यमीमांसेचे अनेक सूक्ष्म व रूक्ष विवेचनपर ग्रंथ वाचून होणार नाही असें म्हटल्यास फारशी अतिशयोक्ति होईल की, काय हें ठरविणें वाचकांवरच सोंपवितों.

काव्याचें तिसरें महत्त्वाचें अंग म्हटलें म्हणजे कांहीं अपूर्व अभिप्राय प्रकट करणें अथवा कोणतें तरी नवीन तत्त्व सांगणें हें होय. विषय कोणताहि असो;

१ वईसवर्थची काव्याची व्याख्या, २ मॅथ्यु आर्नोल्डचें तत्त्व criticism of Life,

पण तो दृष्टीपुढें कवीने उभा केल्यावर, त्याच्याच विचारसरणीने पहातां कोणत्या रीतीचा तत्त्वविचार किंवा वर्णन यानें कवितेचा शेवट झाला पाहिजे याची वाचकांने प्रथमतः आपल्या मनाशीं अटकळ बांधण्याचा सराव पाडावा व नंतर आपली अटकळ व कवीने प्रत्यक्ष केलेले कवितेचे पर्यवसान यांची तुलना करून, किती मानानें दोघांचें विचारैक्य होतें व कोणत्या बाबतींत कवीचा व आपला मतभेद होतो तेंहि निश्चित करण्याचा अभ्यास वाचकांनीं केला पाहिजे. कित्येक वेळां, विषयाच्या आरंभाच्या श्लोकाच्या मानानें कवितेचें पर्यवसान अगदीच विसदृश व क्षीणबल असें केलेलें आढळतें. कित्येक कवितेंत, विषयापासून सुचलेल्या म्हणून ज्या कल्पना वर्णिल्या जातात, त्या बऱ्याच कृत्रिम असाहजिक व अर्थात् ओढाताण करून बसविलेल्या अशा भासतात. यासंबंधाची लक्षांत ठेवावयाची गोष्ट ही कीं, कवितेंतील आपला हेतु अथवा कवितेंत ध्वनित केलेला अर्थ कितीहि अपूर्व असला तरी तो अशा रीतीने वाचकांपुढें मांडलेला असावा कीं, वाचक, कवितेच्या अगदीं शेवटच्या भागाला येईपर्यंत त्याच्या तोंडावर, कविता वाचतांना, स्वाभाविकपणानें एकसारखें सकौतुक आल्हादाचें व अनुमतीचें स्मित खेळतें रहावें आणि अगदीं शेवटच्या ओळींत किंवा अगदीं शेवटच्या भागाशीं आल्यावर, त्यांतील आपल्यास अकल्पित, परंतु विषयाला अनुरूप असें कांहीं नवीन प्रमेय अथवा वर्णन आलेलें पाहून त्याचा चेहरा अकल्पित आश्चर्य व आनंद यांनीं फारच प्रफुल्लित व्हावा व ती त्याची चेहऱ्या-वरील प्रफुल्लता, त्यानें कवितेवरून दृष्टि काढून इतर गोष्टींकडे लाविली तर ती त्याची स्वानंदतृप्तीची छटा, त्याच्याहि न कळत, कांहीं वेळ त्याच्या चेहऱ्यावर चमकत रहावी. कित्येक कवितांचा अमुक एक विशेष चमत्कार असें दाखवितां येत नाहीं, हें जरी खरें तरी एकंदर समुच्चयात्मक रीतीनें त्यांचा परिणाम आपल्यावर फार अनुकूल अशा-प्रकारचा होतो अथवा कित्येक कवितेंत, एकच ओळ अशी अनुरूप, उत्कट व बहारदार असते कीं, तीच ओळ-किंबहुना कित्येक कवितेंत फक्त एखाददुसरा शब्दच-त्या सर्व कवितेचा जीवात्मा व जीवितसर्वस्व होय असें म्हणावें लागतें. अशी कविता निरखून आस्वाद घेण्याची संवय केल्यानें मनुष्याची रसिकता वाढत जाऊन जसि सदभिरुचीचें शिक्षणहि आपोआप मिळत जातें व कालेकरून त्या

रासिकतेचा परिपाक होऊन, कोणतीही कविता पुढे आली असतां, तिच्या एकंदर रचनेकडे व त्यांतील आपोआप पडणाऱ्या पोट विभागांकडे मनुष्याचें लक्ष साहजिकपणें वधतें; व त्यांतील गुणावगुण चटकन व निश्चितपणें ठराविनां येतात. याप्रमाणें कवि आणि वाचक यांच्यामधील संबंध विशेष निकट व सतत चालूं राहिल्यास (त्याचीच, माझ्या मते सध्यांच्या आमच्या काव्यवाङ्मयाच्या संक्रमणावस्थेंत फार आवश्यकता व उणीव आहे!) सत्कवि आणि सदसिक हे परस्परांचे अभिरुचिपोषक होऊन परस्परांच्या अभिरुचीचे नियामक व शिक्षक होतील असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. सत्कवि आपल्या कृतींच्या योगानें चांगली कविता कशी असते, व असावी याचें जणूं काय, अप्रत्यक्षरीतीनें साधारण वाचकांस शिक्षणच देत असतो; आणि एखाद्या सहृदय निःस्पृह व कसलेल्या रासिक टीकाकारानें आपल्या कवितेला नाक मुरडल्याचें जर सत्कवीला समजलें तर तो आपली काय चूक घडली याबद्दल आत्मशोधन करूं लागतो, व चूक लक्षांत येऊन ती पुनः न होऊं देण्याविषयीं तो साहजिकच पुढें दक्ष रहातो. शेवटीं या विवेचनाचें निष्कर्षरूप असें एकच सूत्रवाक्य नमूद करून हें विवेचन पुरें करितों. हें सूत्रवाक्य, वर एके ठिकाणीं सांगितल्याप्रमाणें, इंग्रजी वाङ्मयांत “ व्यावहारिक तारतम्यप्रधान टीकापद्धति ” (Common sense Criticism.) विशेष रूढ करणारा जो पंडितवर डॉ. जॉन्सन त्याचेंच आहे. आणि तें वाक्य केवळ, कवि अथवा टीकाकार यांनींच नव्हे तर, वाङ्मयदेवतेची सेवा करणाऱ्या प्रत्येक उपासकानें आपलें ब्रीदवाक्य करून ठेवण्याच्या योग्यतेचें आहे. तें सूत्रवाक्य हें होयः—‘ जनाभिरुचीला चांगलें वळण लावणारा मनुष्य हाच खरा लोकोपकार करणारा होय.’ (He who refines the public taste is a real public benefactor.)

बरेंच दिवसांच्या उत्कट हेतूप्रमाणें, एखाद्या आवडत्या स्वच्छ मनोहर जलाशयाच्या कांठीं संध्याकाळच्या शांत व रम्य वेळीं बसलें असतां आणि अंगावर एकसारख्या मंदमंद, उल्हास व समाधानसंचारक पवनलहरी चालूं असतां मनुष्याच्या अंतस्थ प्रशांत मानससरोवरावरहि मंद मंद व अनुकूल संवेदनीय अशा विचारलहरी एकामागून एक आपोआप उठूं लागतात. याप्रमाणें आंतून व बाहेरून होणाऱ्या सुखसंवेदनांत

अनुपम. इतका तल्लीन होऊन जातो की, आपण जलाशयाचे कांठी किती वेळ बसलो याचे त्याला भानच रहात नाही. त्याचप्रमाणे, प्रस्तावनेच्या रूपाने काव्य व कविता यासंबंधी विवेचन करण्याच्या भरांत लेखकाचा व त्याच्या-मुळे स्वभावसहिष्णु वाचकांचाहि किती कालक्षेप झाला याचे त्यास भानच राहिले नाही ! आतां त्याबद्दल औपचारिक दिलगिरी प्रदर्शित करणे म्हणजे, आईवापांच्या उत्कट वात्सल्याची खात्री असल्यामुळे, प्रसंगविशेषां लांबवर फेरफटका करण्याच्या मोहास बश होऊन उशिरां घरीं परत येणाऱ्या व वरमल्य-सारखे झाल्यामुळे उसन्या चापल्यप्रदर्शनाने आईवापांस रिझवण्याचा व त्यांचा रोष जिरेविण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या अलड पोरान्याच वर्तनाचे केवळ अनुकरण होईल ! तेव्हां तसें न करितां आतां खुद्द "हृदयतरंगा" चे कर्ते प्रिय कवि सन्मित्र रा. रा. "अनंत-तनय" ऊर्फ दत्तात्रेय अनंत आपटे यांच्या कवितेविषयीं माझे अल्प विचार सादर करून प्रस्तावना पूर्ण करितो. सादरहू विचार प्रदर्शित करण्याचे माझे कर्तव्य दोन्ही गोष्टींनीं सुलभ झाले आहे: पहिली गोष्ट अशी की, आज जवळ जवळ १५।२० वर्षांच्या अखंड व विविधविषयक काव्यव्यासंगाने 'अनंत-तनय' यांचे नांव प्रमुख वर्तमानपत्रे व मासिक पुस्तके यांच्या द्वारे शब्दशः आबालवृद्धांस चांगल्या परिचयाचे झाले आहे. तेव्हां त्यांची 'ओवख' किंवा 'नवा परिचय' महाराष्ट्र वाचकांस वरून देण्याची किंवा त्यांच्या काव्यांच्या गुणावगुणासंबंधाने पालहाळाने विस्तार करण्याची-मुळांच आवश्यकता नाही ! थोडक्यांत इतके म्हटले असतां पुरे होईल की; महाराष्ट्रांतील प्रमुख वर्तमानपत्रे अथवा मासिक पुस्तके वगैरेपैकीं क्वचित्च असें असेल की, जे कोणत्याहि स्मरणीय प्रसंगां "अनंततनय" यांच्या हातच्या कृतीची आपण होऊन अपेक्षा करीत नाहीं अथवा तशीं कांहीं प्रासंगिक रचना मित्र रा. "अनंत-तनय" यांजकडून गेली असतां प्रेमादराने तिचा स्वीकार करीत नाहीं !! या सार्वत्रिक स्नेहादराचे मुख्य रहस्य म्हटले म्हणजे खऱ्या कवीच्या व्रीदाला योग्य अशी त्यांची सर्वसंग्राहक, विनयशील, निगर्वा व मित्रसाहाय्य-तत्पर वृत्ति ही होय. केवळ त्यांच्या वाङ्मयात्मक चरित्रनिरीक्षणावरून माझ्या मते सर्वानांच-विशेषतः 'कवि' पदवीची स्पृहा बाळगणाऱ्यांनीं-घेण्या-सारखा पहिला बोध म्हटला म्हणजे यथार्थ रीतीने 'कवि' समजला जाण्यास,

कांहीं तरी नांव घेण्यासारखी व स्वतंत्र रूपाने छापविण्याच्या योग्यतेची कविता मनुष्याच्या हातून निर्माण झाली पाहिजे. याचाच अर्थ अखंड व सोत्साह काव्यव्यासंग चालू राहिला पाहिजे. धूमकेतुवृत्ति अथवा कपिला षष्ठीचे व्रत किंवा उन्हाळ्यांतील बहुतेक शुष्कप्राय झालेल्या ज्ञान्यांचे त्रुटित व शक्तिहीन झिरपणे व ठिपकणे-वगैरे सर्व प्रकार खऱ्या काव्यवृत्तीशी विसंगत व तिच्या योग्य विकासास फार घातुक व वावडे आहेत. 'अनंत-तनय' यांच्या कवितांच्या वाचनावरून दुसरी एक महत्त्वाची गोष्ट ध्यानांत येते ती ही की, कोण्याहि कवीच्या भाषेस खरे भाषाप्रभुत्व व भाषासौष्टव म्हणजे एक तर, विषयाच्या स्वरूपानुसार त्यास योग्य अशी शब्दरचना, हुकुमबंद्या सेनेप्रमाणे, वाटेल त्या वेळीं व वाटेल त्या व्यवस्थेनें साहजिकपणे पुढें हात जोडून आज्ञेस तत्पर रहाणे; आणि दुसरे, आपल्या भाषासरणीला कांहीं प्रकारचे अनन्य साधारण असें विशिष्ट ठरीव, भरीव व ठसठशीत रूप घेण्यास जुन्या कवींच्या ग्रंथांचे आस्थायुक्त परिशीलन होणे फार अवश्य असते. कारण काव्याच्या इतर गुणांबरोबर, रचनेची पुष्टि-भरीवपणा व सकस बांधेसूदपणा-हाहि एक महत्त्वाचा गुण आहे. या गुणाच्या अभावीं कवितेंतील विषयीभूत कल्पना कितीहि सुंदर असली तरी, खुद्द कविताहि वर एके ठिकाणी दर्शविल्या-प्रमाणे-एखाद्या अशक्त व फिकट सौंदर्यवती स्त्रीसारखी क्षीणशक्ति व अनु-कंपाईच होते; आणि हाच अनुभव कित्येक चांगल्या आधुनिक कवितांच्या संबंधाने येत असल्याबद्दल पुष्कळांच्या तोंडून आक्षेप निघत असतो; अर्थात्, केवळ भाषा हें काव्य नव्हे; व जसे एकाचे नाक दुसऱ्याच्या नाकासारखे कधीहि-बनवूं म्हटलें तर बनविलें जात नाहो, त्याचप्रमाणे, 'मूर्ति तितक्या प्रकृति' या न्यायाने प्रत्येक लेखकाची-मग तो गद्यसरणीचा असो की पद्या-त्मक रचना करणारा असो-विशिष्ट शैली आपोआप ठरत जाते, ही सामान्य तत्त्वे कोणासहि मान्य होण्यासारखी आहेत. परंतु हीं तत्त्वे सापेक्ष म्हणजे कांहीं मर्यादेपर्यंतच लागू पडणारी आहेत, हीहि गोष्ट त्यांच्याच बरोबर ध्यानांत ठेवणे फार अगत्याचें आहे. या तत्त्वांचा अर्थ इतकाच व्यावयाचा की, अखेर कोणाची भाषाशैली-जी काय ठरेल ती-त्याची स्वतःची त्या वावर्तीत जशी व जितकी स्वाभाविक पात्रता असेल त्या मानानेच ठरेल. पण

यावरून, मनुष्याने काव्यरचनेची पूर्व तयारी म्हणून, आदर्शभूत कवींच्या रचनेकडे मुळावें लक्ष देऊं नये असे अनुमान काढणें केव्हांहि सयुक्तिक होणार नाही. अविचारी अथवा अंधअनुकरणानें एखाद्या भूतपूर्व कवींच्या क्लिष्ट रचनेसारखीच आपलीहि रचना क्लिष्ट होईल इतकी पूर्वानुकरणाची कृत्रिमता आपल्या कवितेंत नसावी याबद्दल प्रत्येकानें जपावें हें खरें; परंतु त्या कवींच्या काव्यांस नमुनेदारपणा येण्यास अथवा ज्या कांहीं विशिष्ट व अपूर्व गुणामुळे प्रत्येक आदर्शभूत कवींचीं काव्ये आपापल्या परीं सदैव मनोहर वाटतात, त्या त्या गुणांचें प्रतिबिंब, तादात्म्याच्या परिशीलनानें व अनायासे आपल्या काव्यांत दृग्गोचर झाल्यास कोणाहि आधुनिक कवीस त्याबद्दल विषाद अथवा मानहानि वाटण्याचें बिलकुल कारण नाही. उलट, कित्येक अगदीं प्रथमिक अवस्थेंत असणारे व अल्पस्वल्प रचना करणारे होतकरू कवि, कीं ज्यांना त्यांच्या रचनेच्या तुटपुंजेपणामुळे, बिंदुस्त्राची कवि असें नांव देणें अगदींच अस्थानीं होणार नाही असे कवि-प्रतिभेच्या दृष्टीनें चांगल्यांपैकीं परंतु भाषापुष्टीच्या दृष्टीनें क्षीणशक्ति अशा कित्येक आधुनिक कवींच्या तुटपुंज्या व बेडौल ठरीव शब्दांचेंच अंधानुकरण करण्याऐवजीं व्यापक भाषावैभवाच्या दृष्टीनें जर जुन्या कवींच्या ग्रंथांचें वाचन करतील तर त्यांस खात्रीनें फायदा झाल्यावांचून रहाणार नाही. अतितालीमबाजी करून स्थौल्यानें व जाड्यानें महिषासुराची स्पर्धा करणारे शरीर बनविणें हें जरी उघड उघड अप्रयोजक व निरुपयोगी होय तरी जेणें करून आपल्या भावि जीवनक्रमांत आपली शरीरयष्टि बांधेसूद, निरोगी, सुखकर व कार्यक्षम होईल अशा बेताचा कोणताहि शारीरिक व्यायाम करणें हें प्रत्येकाचें कर्तव्यच होय. हीच गोष्ट काव्यरचनेच्या पूर्व तयारीसंबंधीं खरी आहे. उत्तम ग्रंथांच्या परिशीलनानें आणि तादात्म्यभावनारूप श्रद्धायुक्त उपासनेनें आपला विशिष्ट काव्यगुण कायम राहून शिवाय आपल्या काव्यास आपाततः आणखीहि कसे सहज रम्यत्व व स्पृहणीय गांभीर्य-ओज-येतें याचें उत्तम उदाहरण म्हणजे अनंत-तनयांच्या काव्यरचनेच्या एकंदर स्वरूपांत चांगलें पहावयास सांपडतें. हृदयतरंगाच्या १ ल्या भागावर अभिप्राय देतांना करमणुकीतील एका लेखकानें कांहीं अंशीं प्रच्छन्न

उपरोधिकपणानें असें म्हटलें होतें कीं, अनंत-तनयांची कविता अशी जुन्या थाटाची आहे कीं, तिला खुशाल वामन, मोरोपंत यांच्या काव्याच्या कवितेंत ढकलून द्यावी; परंतु माझ्यामते, हें अनंत-तनयांच्या कवितेस दूषण नसून उलट खरोखर भूषणच आहे व तें अगदीं यथार्थ आहे. रचनेचा भरीवपणा, यमक-प्रासादिकांचा सहजौघी रम्यपणा, लौकिकोक्ति वगैरे विशिष्ट प्रकार इत्यादि वाबर्तत अनंत-तनयांच्या आर्यांची धाटणी थेट हुबेहुब पंताच्या आर्यासारखी बेमालुम व दीर्घ व्यासंगानें येणाऱ्या तादात्म्यामुळे, सद्देतुक अनुकरणरहित अशी आहे. त्याचप्रमाणें, प्रसंगानुसार विषयगांभीर्य, शब्दरचनेची प्रौढ सहजौघी उदात्त रम्यता, भावनांची आवेशयुक्त आर्तता व उत्कटता वगैरे गुण किंवा श्लोकांची ठाकठिक ठसकेदार व शब्दचमत्कृतियुक्त मांडणी या दोन्ही दृष्टीने त्यांचे पृथ्वी, शिखरिणी वगैरे वृत्तांतील श्लोक खात्रीने पंतांच्या (मोरोपंतांच्या) व पंडितवरांच्या श्लोकांची तादात्म्यरूपानें सुखद संस्मृति करून देतात-थोर जनांच्या तेजोज्योतीने आपल्या ठिकाणी तेजोज्योतीचा उदय झाल्यास, ती गोष्ट, एका दीपानें दुसरे अनेक दीप लागावेत-त्यप्रमाणें, दोघांपैकी-कोणासच कर्मापणाची नसून उलट तितवया पटीनें सहृदय वाचकांचा आनंद वृद्धिंगत करणारी आहे. अशा थोर विभूर्तांच्या प्रचंड कृति-संग्रहाच्या परिचयानें दुसरा जो अमोल फायदा होतो तो हा कीं, ' कवि ' ही पदवी प्राप्त होण्यास कसे अखंड व बहुसंख्याक प्रयत्न करावे लागतात याची जाणीव कवि होऊं पहाणाऱ्या मनुष्यांच्या मनावर चांगली बिंबते व त्यांच्या ठिकाणी अखंड काव्यरचनेत्साह, व कांहीं तरी अपूर्व महाकाव्यनिर्मितीची निदान संकल्परूप ईर्ष्या व तदनुसार यथाशक्ति प्रयत्न-या स्पृहणीय भावनांचा उदय होतो; आपल्या वाङ्मयाची रुध्यां आहे त्यापेक्षा अधिक वेगानें प्रगति होण्यास हल्लींच्या वाङ्मयोपासकांत याच भावनांच्या प्रसाराची फार आवश्यकता आहे.

या सामान्य विवेचनाखेरीज, ' अनंत-तनय ' यांच्या कवितेच्या स्वरूपाविषयी थोडक्यांत व स्थूलमानानें सांगावयाचे म्हणजे, काव्यविषयक जुनी परंपरा व तिच्यांतिल उत्तमांशाविषयी उत्कट आदर व अनुकरण भाव कायम राखून, शिवाय " आधुनिक " म्हणून समजल्या जाणाऱ्या काव्यरचना-पद्धतीचेहि मर्म बरोबर जाणून व त्या प्रवृत्तीच्या ग्राह्यांशांशी तादात्म्य पावून

प्रसंगानुसार दोन्ही प्रकारांपैकी इष्ट त्या प्रकारची सहजमनोहर रचना करण्याचें अखंडोत्साहि सव्यसाची कौशल्य ज्यांच्यांत दिसून येतें असें जे कांहीं थोडे सांप्रदायिक कवि आमच्यांत सुदैवानें विद्यमान आहेत त्यांपैकी अनंत-तनय हे एक प्रमुख आहेत. स्वाभाविक प्रतिभांशानें, संस्कृत, मराठी काव्य-वाङ्मयाच्या आस्थायुक्त परिशीलनरूपी पूर्व तयारीनें, आणि कर्तव्यबुद्धीनें चालविलेल्या दीर्घकालीन रचनाव्यासंगानें त्यांच्या कवितेंत प्रौढ असूनहि प्रासादिक शब्दरचना उदात्त विचारसरणी असूनहि सामान्य जनांस सुलभ अशी विचारप्रदर्शनाची शैली दिसून येते. शिवाय, आपल्या इकडील काव्यपरंपरेस अनुसरून प्रसंगोचित रसनिष्पात्ति करण्याचीहि त्यांच्या ठिकाणी चांगली हतोटी दिसते. याचा एकच लहानसा पण चटकदार मासला म्हटला म्हणजे पृ. १११ वरील ' नवरसमंजरी ' ही कविता होय. तरी त्यांतल्यात्यांत वात्सल्य, हास्य व करुण यांच्या बाबतींत रा. आपटे यांचा हातखंडा आहे. किंबहुना कै. गु. व. हरिभाऊ आपटे, विद्यमान लेखक मित्र नारायण हरि आपटे ' आनंद ' कर्ते आपटे ' तरंग ' कर्ते आपटे या चौकडीचा करुणरसपर प्रसंग चित्रित करण्याच्या वेळीं दिसून येणारा लेखनशैलीचा उत्कर्ष पाहिला म्हणजे गुर्जर भक्त-शिरोमणि श्रीनरसी मेहता याला केदार रागाचें जसे वरदान होतें तद्वत् आपटे वंशीय लेखकांस करुणरस निष्पादनाचें वरदानच आहे कीं काय असें वाटतें (तरंग ५ वा ' सांत्वन ', भिषग्वर अण्णासाहेब पटवर्धन !) ' तशांत जुन्या भक्तकवींच्या सांप्रदायास अनुसरून ' अनंत-तनयां ' च्या काव्यांत करुणरसाला आधार किंवा निमित्त भक्तीच्या उत्कट भावनेचें मिळालें म्हणजे त्या ' जिवाचें पाणी पाणी ' करण्याच्या प्रसंगाविषयी बोलणेंच नको ! (तरंग ३ रा. ' वंचित शकुंतला ' ' वंजुलकुंज ' ' गलिता भिमानराधा. ') खऱ्या प्रेमळ आर्य कुटुंबीयास व गृहस्थाश्रमी संसारी जनास उचित असा वात्सल्य रस मला वाटतें, रा. अनंत-तनय यांच्या कवितेंत जसा उत्कट व स्वभावरम्य दिसतो तसा तो इतरत्र क्वचितच दिसतो; यासंबंधी विशेष खुबी ही कीं, प्रत्यक्ष व्यवहारांतील नात्यांच्या-उ. पितापुत्र, मातापुत्र इ. बाबतींत तो जितका उत्कट व वस्त्वु-कारी-वस्तुस्थितीचें चित्र उठविणारा (Realistic) दिसतो तितकाच तो मातृभूमि व स्वदेशभक्त यांच्यांतील रूपकात्मक नात्यांतहि तसाच उत्कट व

स्वाभिमानमनोहर दिसतो (लोकमान्यांस भूमातेचा निरोप, पुण्यपुरीचा शिष्ट मंडळास निरोप, व या दोहोंपेक्षांहि अनुपम अशी " औक्षण " ही कविता). हास्यरसहि तसाच कित्येक ठिकाणीं सहजौषी व फार मजेशार असतो. (विनोद लहरी; वरची वाट).

विविध परिमाणांस एकच परिमाणाचें रूप देण्याचें गणितांत जसे उदाहरण असतें त्याप्रमाणें अनंत-तनयांच्या विविध विषयक कवितांचें स्वरूप एक-वृत्तीच्या परिमाणांत सांगणें झाल्यास, ' अनन्य प्रेम किंवा उत्कट प्रेमळ भक्ति' हा त्यांच्या कोणत्याहि कवितेचा केंद्रवर्ती बिंदु आहे असें म्हटल्यास चालेल. ही अनन्य प्रेमाची किंवा उत्कट प्रेमळ भक्तीची भावना ईश्वराविषयीं असली कीं त्यास ईश्वरनिष्ठा व धार्मिक श्रद्धेचें रूप प्राप्त होऊन अशा काव्यांत रचनागांभीर्य व वृत्तीची सनम आर्तता यांचा अत्यंत उज्ज्वल मनोहर आविष्कार झालेला दिसतो. प्रासंगिक प्रार्थना, निरनिराळ्या देवतांचीं स्तोत्रें व श्रीरामकृष्ण परमहंसांच्या वाक्सुधेच्या अनुषंगानें झालेला सुधास्यन्द हीं इतकीं सरस व भक्त्युत्कट प्रकरणें आहेत कीं, तीं स्तोत्रांदाखल किंवा जुन्या प्रासादिक संतांच्या नीतिपर पदांप्रमाणें मुखोद्गत करून त्यांचें आस्थायुक्त पठन अथवा गुंजन केल्यास त्यायोगानें कोणत्याहि सहृदय मनुष्यास खरोखर अपूर्व आल्हाद व समाधानशांति वाटल्यावांचून रहाणार नाही. सदरहू अनन्य प्रेमवृत्तीचें, आपला समाज, आपला पूर्वतिहास, सद्यःकालीन थोर पुरुष, प्रिय मातृभूमि इ० गेष्टीकडे तोंड फिरलें कीं लागलीच त्या वृत्तीस स्वाभिमान, देशाभिमान, ऐतिहासिक परंपराभिमान, विभूतिपूजा इ० नांवें प्राप्त होतात. अनंत-तनयांची ही स्वाभिमानाची, ऐतिहासिक परंपराभिमानाची व विभूतिपूजेची वृत्ति अत्यंत उत्कट तेजस्वी व ओजरवी आहे. ज्या आपल्याच समाजाविषयीं आपलें तादृश प्रेम नाही किंवा ज्या ऐतिहासिक परंपरेबद्दल आपल्याला फारसें प्रत्यक्ष ज्ञान नाही त्याबद्दल उगाच देशाभिमानाची व समाजोन्नतीची ' फॅशन ' म्हणून, एक तर संदिग्ध व क्षीणशक्ति शब्दांनीं अथवा दुसरें, अत्यंत आवेशी व तारतम्यरहित मोघम अतिशयोक्तींनीं व अलंकाररूपकादिकांच्या भक्क्यानें देशाभिमानपर कविता करणें ही गोष्ट निराळी; व मनःस तशी खरी भावना व

तळमळ रात्रंदिवस वाटणें, गतेतिहासांतील अनेक लहानमोठ्या काव्यपूर्ण व उदात्ततत्त्वप्रदर्शक गोष्टींची व व्यक्तींची स्वतः वाचनद्वारां माहिती मिळविणें व ती आपल्या विचारसरणींत पुरती मिसळून टाकणें, या गोष्टी निराळ्याः पहिल्या नुसत्या देखाव्याच्या गोष्टींपेक्षां दुसऱ्याच गोष्टीस खरे लोक मनःपूर्वक मान देतात ! “ दुसरा बाजीराव ” याचे उद्गार किंवा “ तक्त फोडतांना ” या कवितांत, काव्याचें एक मुख्य अंग जें काव्यानुकूल विषयसंदर्शन त्याचा फार रम्योदात्त आविष्कार झालेला दिसतो. या दृष्टीनें पहातां ऐतिहासिक विषयांसंबंधाच्या अनंत-तनय यांच्या कविता फार कळकळीच्या, समयोचित, साध्या, आवेशपूर्ण व विचारसंप्रेरक अशा आहेत यांत तिळमात्र संशय नाही. अनन्य प्रेमाचें, केवळ पत्नीविषयीं प्रदर्शन झालें कीं त्यास दांपत्यप्रेमाचें आणि इतर कुटुंबीय आप्तेष्टांच्या संबंधीं ती वृत्ति व्यक्त झाली कीं, त्यास वात्सल्याचें स्वरूप निसर्गतःच प्राप्त होतें.

कवीनें आपल्या काव्यसंग्रहास ‘ हृदयतरंग ’ हें नांव दिलें आहे तें फार समर्थक व अन्वर्थक आहे. कारण, त्यांतील कवितांत तरंगांच्या आकाराची व स्वरूपाची विविधता व लहान मोठेपणा आणि केवळ प्रसंगानुसार व लीलामात्रेंकरून त्या कवितांची उत्पत्ति व समाप्ति या दोन गोष्टींचें चांगलें दिग्दर्शन झालें असून शिवाय, तरंगांस आधारभूत जसा एखादा जलाशय विशाल, शांत व प्रसन्न असावा, तसेंच कवींचेहि हृदयरूपी सरोवर विशाल शांत, व प्रसन्नमनोहर असल्याचें सूचित होतें तेंहि योग्यच आहे. कांहीं ठिकाणीं मोठ्या भव्य कल्पना सहज लीलेनें व मनोहर अर्थोद्दीपन करतील अशा रीतीनें येऊन गेल्या आहेत. (“ सांत्वनां ” तील पृ. ९८ क. ६ व्या मधील सांत्वनपर युक्तिवाद, चित्रमयजगत्, विश्वोद्यान इ.) कवीचा तेजस्वी परंतु विनयशील स्वाभिमानहि एकदोन कवितांत चांगला व्यक्त झाला आहे. (“ पांढऱ्यावर काळें ” विकल्पपरिहार ” ‘ मनाची गवाहीं ’).

भाषावैभव व काव्याचा सहजौघी रम्योदात्त प्रवाह विशेषतः ईश्वरप्रार्थना-पर पद्यांत किंवा देवताविषयक स्तोत्रांत चांगला साधलेला दृष्टीस पडतो (पृ. ४२ श्लो. ८)

मार्मिक वर्णनशैलीचे नमुने:— पृ. ७ खानंद-साम्राज्यनगरी. (श्लोक ७)
 “ वरची वाट ” यांतील मुंबईतील रस्त्याचे वर्णन. पृ. ५० वरील श्लो. ३-८
 मधील विविधवेषांचे वर्णन.

मार्मिक उपदेशपर व अवतरणसदृश ओळी:—

। बाह्यीं वेष कसाहि ब्या परि असा हो हिंदवी आंतुनीं ॥ पृ. ५० श्लो. ८

। भाषा लक्ष शिका परी सतत या लक्ष स्वभाषेकडे । पृ. ५१ श्लो. १३

काव्यानुकूल व अर्थद्योतक शब्द:—“ ध्वनिमंजूषा ” (वाजाची पेट्टी).
 कौतुकास्पद गोष्ट ही की, इतके वर्षांचा अखंड काव्यव्यासंग असून, काव्य-
 रचनेत कोणत्याहि प्रकारे शिथिलता, श्रान्ति अथवा रसापकर्षता यांचा
 यत्किंचित् संपर्क दिसत नाही इतकेच नव्हे, तर यक्षाच्या अलकानगरीतील
 सदायौवन विलासिनीप्रमाणे रा. आपटे यांची काव्यकामिनी पहिल्यापासून
 आहे तशीच अजरोत्साही व धीरगंभीरवृत्तीची आहे. श्री परमेश्वरकृपेने ती
 दीर्घकालपर्यंत तशीच राहो हीच सर्व रसिकांची आशा व प्रार्थना !

पुष्पाच्या बहराचे एकामागून एक कितीही वेंचे तोडले तरी प्रत्येक मागच्या
 वेंच्याचे वेळीं पुष्पाच्या मृदु कामल स्वरूपांत, विविधरंगयुक्त नयनमनोहारित्वांत
 किंवा मधुर सुगंधित्वांत यत्किंचित् न्यूनता येत नाही. हाच प्रकार रा. अनंत-तनय
 यांच्या काव्यकुसुमांसंबंधीहि दिसून येतो; किंवा, त्यांनीच ठेवलेल्या रूपकाच्या
 अनुरोधाने म्हणावयाचे म्हणजे, तरंगांच्या लहानमोठ्या आकारावर तरंगांचे
 खरे अस्तित्व मुळांचे अवलंबून नसून तरंगांचे अनंतजन्मत्व ही अनंतच आहे ही
 गोष्ट सुप्रसिद्धच आहे.

तरंगांच्या अनंतत्वाच्या बरोबरीचा दुसरा महत्वाचा मुद्दा म्हटला म्हणजे
 विषयांच्या विविधत्वानुरूप त्यांस प्राप्त झालेले मनोहर वैचित्र्य हा होय. कारण
 एकाच जलाशयाच्या आधारावर उठणारे तरंग या दृष्टीने जरी सर्व तरंगांचे
 परस्पर साम्य असले तरी, निरनिराळ्या तरंगांच्या उत्थानास निमित्तमात्र
 होणारे विशिष्ट प्रसंग किंवा विषय यांच्या दृष्टीने विचार केला असतां प्रत्येक
 तरंगांत आपआपल्यापरी, मनोहर कल्पना, उदात्त ध्येय किंवा मार्मिक व
 ओजस्वी विचारसरणी इत्यादि गोष्टीसंबंधी काही तरी वैशिष्ट्य असून तरंगांच्या

संकलित स्वरूपामुळे एकंदर रचनेस एक प्रकारचे अपूर्व व सुखद रम्यत्व थाले आहे, ही गोष्ट कोणाहि रसिक वाचकाच्या सहज ध्यानांत येईल अशी आमची खात्री आहे. 'तरंगां' चे पहिले पुस्तक सर्वसामान्य व विविध विषयक काव्य स्वरूपाचे आहे. परंतु प्रस्तुत पुस्तक विशेषकरून भूतकालीन किंवा सद्यकालीन कित्येक रोमहर्षण प्रसंग यांची उदात्त वर्णने, थोर विभूतींचे गौरवयुक्त यशोगान इ० द्वारां स्वाभिमानपोषक, भक्तिसंवर्धक आणि देशकालानुरूप उदात्त पौरुषपर व ऐतिहासिकपरंपरेचे संजीवन करुं पाहाणाऱ्या काव्यकृतींनीं भरलेला आहे, ही गोष्ट, ऐतिहासिक परंपरेच्या दृष्टीने आणि सद्यःकालीन सर्वव्यापी नवचैतन्याच्या प्रभावाने आपल्या समाजाशी तादात्म्यरूप एकजीव असणाऱ्या सत्कवीच्या मनावर बाह्य परिस्थितीचा परिणाम आपाततः किती प्रबळ होतो याची उत्तम निदर्शक आहे.

'अनंततनयां' च्या पुस्तकाच्या साभिप्राय नांवावरून, कवि व त्याची कविता याबद्दलच्या एका वादग्रस्त मुद्द्याचाहि ध्वन्यर्थाने चांगला खुलासा होण्यासारखा आहे. तो मुद्दा म्हटला म्हणजे, कवीच्या मनाचा व त्याच्या शीलाचा परिणाम त्याच्या काव्यांत कितपत प्रतिबिंबित झालेला असतो, व त्याच्या कवितेचा विचार करतांना, या दोन गोष्टींस कितपत महत्त्व देणे युक्त व न्याय्य आहे—याबद्दलचा होय. 'हृदयतरंग' या नांवावरून कवीच्या कृतीचा—त्याच्या सर्व काव्याचा उगम त्याच्या हृदयापासूनच होतो, म्हणजे हृदयांत वेळोवेळीं उत्कट रीतीने उद्रेक अथवा उत्थान पावणाऱ्या विचारांचे व विकारांचे यथार्थ रीतीने केलेले आविष्करण म्हणजेच खरे काव्य, हे तत्त्व सूचित होते. तसेच, 'तरंग' या शब्दावरून कोणत्याहि काव्याचे स्वरूप मुख्यतः रम्य आभासमयच असावे हे तत्त्व जरी ध्वनित होत असले तरी, तो आभास हृदयच्या अधिष्ठानावर व त्याच्या अनुरोधानेच उत्थान पावला पाहिजे हेहि तत्त्व त्याच्याच बरोबर सूचित होते.

श्रीमच्छंकराचार्यांच्या सुप्रसिद्ध श्री विष्णुवदपदी स्तोत्रांतील 'सामुद्रो हि तरंगः, कंचन समुद्रो न तरंगः' या एका चरणांत हाच सिद्धांत फार मार्मिक व मनोहर रीतीने ग्रथित केला आहे. तरंग हाच

समुद्राधीन-समुद्राचा विकाररूप—आहे; समुद्र हा कंव्हांहि तरंगाधीन-तरंगाचा विकार-होऊं शकत नाही. हाच न्याय प्रस्तुत बाबतीत लागू केला असता, असें साहजिकच निष्पन्न होतें की, काव्यांतील तरंग रम्य खरे पण केवळ आभासरूप असले तरी ते समुद्राच्या अधिष्ठानावर उत्थान पावतात या एका गोष्टीवरूनच अफाट व खोल सागराच्या यथार्थ स्वरूपाची कल्पना बांधण्याचा प्रयत्न केला तर तो कधीहि समजस व सफल होणार नाही. उलट पक्षां जर कविहृदयरूपी समुद्र व्यावहारिक सागराप्रमाणें सर्व परिचित व उत्तान स्वरूपाचा असेल तरच त्याच्या विशालतेचें व गाभीर्याचें प्रतिबिंब त्याच्या तरंगांत पडल्यावांचून रहावयाचें नाही आणि सकृद्दर्शनीं मनुष्यास जरी आपण तरंगलीला पहात आहों असें वाटलें तरी, थोड्याशा विचारा अंती, सागराच्या अधिष्ठानावरच आपण तरंगलीला पहात आहों या गोष्टीचें भान त्यास झाल्यावांचून रहात नाही. म्हणून, कोणत्याहि कवीच्या प्रत्येक कृतींत त्याच्या व्यक्तिगत विचारविकारांचें किंवा चारित्र्यशीलाचें प्रतिबिंब पडतेंच असें नाही, किंवा प्रत्येक कृतीचा विचार करितांना, कविसंबंधाच्या वरील खाजगत गोष्टींचा विचार केलाच पाहिजे असेंहि नाही. ही गोष्ट जरी खरी असली, तथापि, एखाद्या कवीच्या एकंदर काव्यशैलीचा विचार करूं लागल्यास कित्येक वेळां त्या शैलीचा खरा उलगडा होण्यास किंवा खरें स्वारस्य समजण्यास कवीच्या खाजगी व्यक्ति या नात्यानें असणाऱ्या साधारण वर्तनाची माहिती असणें; किंवा त्याच्या व्यक्तिगतवर्तनाची आपली आपल्या मनाशीच कां होईना—मीमांसा करणें या दोन साधनांची फार मदत होते. सारांश, कवीचें शील व चारित्र्य आणि त्याचें काव्य यांचा निकट संबंध आहे. फक्त, काव्यांतील आभासरूप व कल्पनामय भागाशीं जरी या दोन गोष्टींचा तादृश संबंध येत नसला तरी कवीच्या एकंदर काव्य-शैलीवर-अर्थात् त्यांतील विकारा-विष्करणावर आणि विचारसरणीवर-त्याच्या व्यक्तिगत गोष्टींचा फार सूक्ष्म पण गूढ परिणाम होतोच होतो; व कोणत्याहि कवीची यथार्थ योग्यता व्यापक-रूपानें अजमावितांना, त्याचें खाजगी चारित्र्य व शील या दोन्ही गोष्टी विचारांत अवश्य घेण्यासारख्या आहेत व अवश्य विचारांत घेतल्याच पाहिजेत याविषयीं कोणाहि, विशिष्ट पक्षाकडे अभिनिवेश नसणाऱ्या विचारी मनुष्यास

फारसें कोडे पडणार नाही मग अशा निःस्पृह मीमांसेच्या अंती, निर्णय कांहींहि ठरो !

येथवर “ कवि व कविता ” या विषयासंबंधी माझ्या मते जे महत्त्वाचे मुद्दे वाटले त्यांचे यथामति विवेचन केले आहे. हे विवेचन ‘ प्रस्तावने ’ च्या रूपाने सादर करण्यास मी जो प्रवृत्त झालो तो या विषयासंबंधी माझा विशेष अधिकार आहे अशा जाणिवेने मुळीच प्रवृत्त झालो नसून, केवळ, ‘ अनंत-तनया ’ सारख्या अकृत्रिम प्रेमळ व सन्मान्य सत्कविमित्रांनी, त्यांच्या ‘ तरंगां ’ च्या दुसऱ्या भागास मी प्रस्तावना लिहावी अशी जी उत्कट इच्छा प्रदर्शित केली तीच कर्तव्यरूप आज्ञा समजून मी “ प्रस्तावना ” लिहिण्याचे कबूल केले. वाळ्याच्या पंख्यास लाल भडक रंगाची व सफाईदार कांतीव कामाची लहान मोठी दांडी वसविली व नुसत्या अलवाणाची किंवा चित्रविचित्र रंगांच्या कपड्याची झालरहि त्याला लाविली तरी, त्यामुळे वाळ्याच्या स्वभावसिद्ध सौम्यशीतल मधुर सुगंधांत अधिक भर पडते असे नाही किंवा मृदु सुखद पवनलहरी उत्पन्न करून लोकांचा शारीरिक व मानसिक-ताप परिहार करण्याची त्याची नैसर्गिक शक्तिहि दांडी व झालरीच्या योगाने विशेष वृद्धिंगत होते असेहि नाही. तथापि, लौकिक व्यवहारासाठी वाळ्याच्या पंख्यास विशेष प्रकारची, दांडी व झालर यांची जोड देण्यांत येते. हाच न्याय एखादा स्वभावसिद्ध प्रतिभाशाली लेखक अथवा कवि आणि त्याच्या रचनेस गौरवार्थ दुसऱ्याने लिहिलेली प्रस्तावना यांच्या संबंधी लागू पडतो असे मला वाटते.

अनेक प्रकारची व्यग्रता आणि सामान्यजनसुलभ दीर्घसूत्रीपणा या दोन भरती ओहोटीसारख्या-प्रवृत्तींच्या ओढाताणीच्या तडाक्यात हेलकावे खात ग्यात ही प्रस्तावनारूपी नौका एकदांची, समाप्तिरूपी वेळा (वेला-किनाऱ्या-वरील थाराजी) गांठीत आहे; आणि बरेच दिवसांपासून सन्मित्रास दिलेल्या वचनाची पूर्तारूप पुण्यक्षेत्रावरून येणारा समाधानाचा शीतल वारा मनःस्थलीचा ठाव काढून अंतःकरणांत जाऊन भिडत असल्यामुळे अपूर्व आल्हाद होत आहे; व त्या बरोबरच, प्राणाधिष्ठित ईश्वरचरणी कृतज्ञतायुक्त स्मरणरूपी सेवा आपो-आप समर्पण होत आहे ! हा अपूर्व सोहळा एखादा सत्कवीच आधल्या स्वानु-

भवपूर्ण काव्यवाणीने यथार्थरीतीने वर्णन करण्यास समर्थ होईल ! इतरांनी नुसता मनांतील मुकाच आस्वाद घेत घेत आपल्याशी, अस्फुट म्हणून अतृप्त वृत्तीने चुटपुटत बसावे, किंवा गयरूपी पंगु चालीने वर्णन करण्याची धडपड करावी. याशिषाय दुसरा इलाजच नाही ! ! शेवटी, श्रीपरमेश्वरकृपेने कत्रिमित्र रा. “ अनंत-तनय ” यांचा काव्य-व्यासंग दीर्घकालीन अखंड चालू राहो व त्यांच्या विशुद्ध काव्यप्रतिभामय “ हृदय ” सागरांतील अनेक सुखद शीतल “ तरंग ” महाराष्ट्रवाचकांवे मनोविनोदन व मनःशिक्षणरूपी मंगल व मानास्पद कार्ये सदा नवोत्साहाने करित राहोत अशी मनःपूर्वक इच्छा प्रदर्शित करून, सत्कविमुकुटमणी श्रांज्ञानेश्वरांच्या मंगलमय ‘ पसायदाना ’ च्या सुप्रसिद्ध व सदातेजस्वी उक्तांच्या सिद्धिदायक अवतरणाने ही प्रस्तावना पूर्ण करितो.

दुरिताचे तिमिर जावो । विश्व स्वर्धमसूर्ये पाहो ॥

जो जें वांच्छील तो तें लाहो । प्राणिजात ॥ ३ ॥

परतवाडा, (कॅम्प एलिचपूर)

शुक्रवार, चैत्र वद्य ६ ष्ठी.

शके १८४२. ९-४-२०

श्रीकृष्ण निळकंठ चापेकर.

हृदयनिवेदन.

हृदयतरंगाचें पहिलें पुस्तक महाराष्ट्राला सादर करून आज उणीं पुरीं साडेचार वर्षे झालीं. प्रथम पुस्तकाचें महाराष्ट्रानें आपल्या ऐपतीप्रमाणें कोड-कौतुक केलेलें पाहून लेखकास हें दुसरें पुस्तक आज-श्रीशिवजयन्तीच्या मंगल-दायक दिवशीं—त्याचे करणीं सादर करावयास कौतुक वाटणें अस्वाभाविक नाहीं. काव्याबद्दल त्यास काय अल्पस्वल्प विवेचन करावयाचें होतें तें त्यानें पहिल्या पुस्तकांतच केलें आहे; तेव्हां आतां या पुस्तकाचा विशेष काय आहे हें सांगणें हेंच आजचें निवेदनकार्य आहे.

या पुस्तकांत एकंदर ७१ शब्दचित्रांचा समावेश केलेला असून त्यांची पूर्वी-प्रमाणेंच सात मंडले केलीं आहेत व त्यांस 'तरंग' हीच संज्ञा दिली आहे. 'ऐतिहासिक,' व 'प्रासंगिक असे दोन नवीन तरंग या पुस्तकांत घातले आहेत'

प्रस्तुत पुस्तकांतील दुसरी निर्देश्य गोष्ट म्हणजे त्यास रसिकवर रा. रा. श्रीकृष्ण निळकंठ चापेकर एम. ए. एल. एल. बी. हायकोर्ट वकील एलीचपूर यांनीं लिहिलेली विद्वत्ताप्रचुर, सुंदर व मार्मिक प्रस्तावना ही होय. श्रीकृष्णांनीं आपला अमोल वेळ खर्चून प्रस्तुत पुस्तकास मार्मिक प्रस्तावनेची जोड दिली ह्याबद्दल हा जन त्यांचा अत्यंत आभारी आहे.

असो, प्रस्तुत पुस्तकासंबंधानें लेखकास याहून जास्त सांगतां येण्यासारखें कांहींच नाहीं व यदा कदाचित् असलें तरी तसें करणें त्याच्या अधिकाराबाहेरचें आहे.

ज्यांनीं आपल्याला यथाशक्ति साहाय्य केले, त्यांचे आभार मानतांना उपकृत मनुष्याला केव्हांहि आनंदच वाटणार. इतर मंडळींना हा आभारप्रदर्शनाचा विधि औपचारिक वाटतो; पण त्याचें खरें रहस्य उपकारी व उपकृत यांसच ठाऊक, इतरांना तें अनुभाव्य नाहीं. श्रीमंत गंगाधरराव रघुनाथराव गंभीर-राव ऊर्फ अण्णासाहेब देशमुख सर कानगो मु० सावदे यांनीं त्यांस हा ग्रंथ अर्पण करण्याची परवानगी दिली व ग्रंथप्रकाशनाचे कामीं आर्थिक साहाय्य केले, याबद्दल लेखक श्रीमंतांना अत्यंत ऋणी आहे.

प्रस्तुत पुस्तकांतील पाठभेद कायम करण्याचे कामी व व्याकरणदोष टाळण्याचे कामी लेखकाचे परमस्नेही सुप्रसिद्ध धार्मिक लेखक रा. रा. कृष्णाजी गोविंद किनरे, एकनाथ पांडुरंग रेंदाळकर व माधव गोविंद भिडे यांनी, आणि पद्यांतील तालसुरासंबंधाचे दोष काढून टाकण्याचे कामी कवि गिरीश व अरविंद यांनी लेखकास जें साहाय्य केले त्याबद्दल तो त्यांचाहि ऋणी आहे.

शेवटी ज्या हृदयस्थ जनार्दनानें, परममंगल परमात्म्यानें प्रस्तुत पुस्तकांतील शब्दचित्रें काढविलीं, त्याला अनन्यभावे शतशः प्रणाम करून व श्रीज्ञानेश्वरांच्याच शब्दांनी त्याजपाशीं खालील वरदान मागून सदर निवेदन आटोपतां.

आतां विश्वात्मकें देवें । येणें वाग्यज्ञें तोषावें ॥

तोषोनि मज द्यावें । पसायदान हें ॥१॥

जें खळांची व्यंकटी सांडो । तथा सत्कर्मी रति वाढो ॥

भूतां परस्परें पडो । मैत्र जीवाचें ॥२॥

दुरिताचें तिमिर जावो । विश्व स्वधर्मसूर्य पाहो ॥

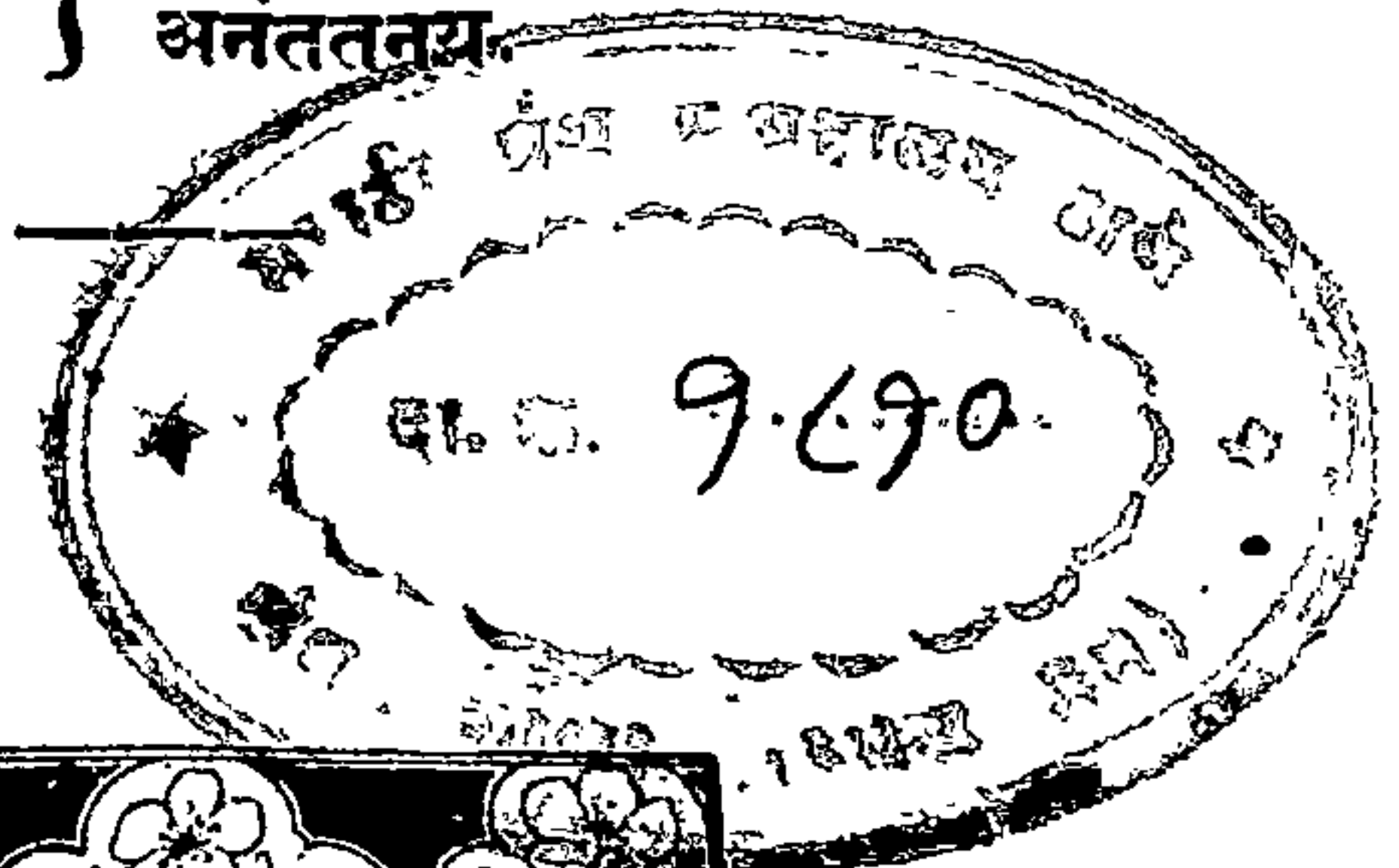
जो जें वांच्छील तो तें लाहो । प्राणिजात ॥३॥

वर्तते सकल मंगळीं । ईश्वरनिष्ठांची मांदियाळी ॥

अनवरत भूतळीं । भेटो त्यां भूतां ॥४॥

११३, बुवार पेठ, पुणे.
श्रीशिवजयन्ती शके १८४२

} सर्वांचा कृपाभिलषी,
अनंततनय.

अनुक्रमणिका.

विषय.	पृष्ठ.	रचनाकाल.	प्रसिद्धिसाधन.
तरंग १ ला.			
भक्तिपर			
१ श्रीमंगलमूर्तिस याचना	१	१९१९।१९१५	आल्हाद. लो. मि.
२ श्रीशारदावंदन	२	१०।३।१९१६	वि. ज्ञा. विस्तार
३ श्रीगोविन्दाष्टक	३	१०।१२।१९१५	स्वतंत्र
४ तें मुख	५	११।८।१९१७	मुमुक्षु
५ हृदयवांचिष्ठ	७	८।३।१९१७	का. र.; वि. जगत.
६ दावीं मला मार्ग तो	६	१४।७।१९१७	लोकमित्र.
७ सुधास्यंद			
१ मनोबोध	८	१४।१।१९१२	वि. ज. श्रीरामकृष्ण- वाक्सुधा
२ आई व तिचीं मुलें	११	१०।२।१९१२	”
३ नाममहात्म्य	१२	”	”
४ आई आणि मनोबोध	”	”	”
५ श्रीकृष्णभाक्ती	१३	”	”
६ शिव व शक्ति	१४	५।३।१९१२	”
७ आई व मुक्त जीव	”	”	”
८ भक्त आणि संसार	१५	”	”
९ प्रेममौक्तिक	”	७।८।१९१२	”
१० शांतियाचना	”	९।११।१९१२	”
११. भक्त द्वैतीच	१६	”	”
१२ ऊकंठा	१७	१२।११।१९१२	”

१३ दुर्लभ धन	१८	१२।११।१९११	चि. ज. श्रीरामकृष्ण- वाक्सुधा
१४ कळीचें यंत्र	१९	१५।११।१९१२	„
१५ हुरहुर	„	२०।३।१९१३	„
१६ खरा सुखी कोण ?	२०	२३।७।१९१३	„
१७ आधीं पोटीवा०	२१	„	„
१८ नामसुधा	„	१५।९।१९१३	„
१९ भक्तिपाठ	„	„	„
२० गौरांग प्रभु	२२	२१।९।१९१३	„
२१ मनःप्रार्थनां	२३	„	„
२२ मी मेल्यावर	„	„	„
२३ वेहोष कालीं	२४	२३।९।१९१३	„
२४ विरहिणी राधा	„	२१।३।१९१४	„
२५ ब्रह्मानंद	„	„	„
२६ निद्राभंग	२५	७।५।१९१४	„
२७ ईशरचना	„	११।७।१९१४	„
२८ जननीस्वरूप	२६	„	„
२९ जर	„	१५।७।१९१४	„
३० कधीं ?	२७	„	„
३१ मधुर भक्ति	२८	१४।१।१९१५	„
८ विश्वोद्यान	३१	११।४।१९१६	उद्यान
९ जागृतजागृते	३३	२४।११।१९१७	चि. जगत्
१० उगलंभभक्ति	३६	११।६।१९१६	„
११ आजचें ईशस्तवन	३८	२५।८।१९१९	लोकमित्र
१२ भरतभूमिभाग्य	४१	१०।८।१९१७	चि. जगत्
१३ भरतभूकृत ईशवंदन	४१	१।७।१९१७	लोकमित्र

१४ अभीप्सिताष्टक ४३

तरंग २ रा.

चिंतनगर.

- १ विलक्षण कैदी ४५
- २ मुक्त कोण? ४६
- ३ परिस्थितिप्रभाव ४७
- ४ चित्रमय जगत् ४८
- ५ भारतसंदेश ४९
- ६ माझा वसंत ५२
- ७ परतंत्र कोण? ५३

तरंग ३ रा.

प्रेमविषयक.

- १ वंचित शकुंतला ५८
- २ हृदयरोग ५९
- ३ श्रीकृष्णदर्शनो-
त्कंठिता राधा ६१
- ४ वंजुल कुंज, } ६३
मधुवन } ६४
- ५ गलिताभमान
राधा ७१
- ६ वद वाट किती
तव पाहूं? ६६
- ७ राधाप्रसादन ६८
- ८ गुपित ७०

तरंग ४ था.

ऐतिहासिक.

- १ माझे कुंडल ७३

१२।६।१९१६ चि. जगत्

२३।७।१९१६ काव्यरत्नावली

१०।८।१९१७ चि. जगत्

१।६।१९१७ ”

१६।१।१९१६ ”

१२।९।१९१५ ”

२४।७।१९१६ नवयुग

२८।११।१९१७ चि. जगत्

२४।३।१९१७ वि. झा. विस्तार;
काव्यरत्नावली;

१६।१०।१९१७ करमणूक

३०।६।१९१७ चि. जगत्

२३।३।१९१६ करमणूक
अप्रसिद्ध

२३।६।१९१५ ”

१९।९।१९१५ लोकमित्र

२८।२।१९१७ चि. जगत्

३०।७।१९१६ ”

२२।९।१९१७ करमणूक

२ गौखल का बापू है ७७	३०।९।९९७७ चि. जगत्
३ रावबाजीचें	
राज्यदान ८१	३।६।९९१८ ”
४ कल्याणची	
कल्याणी ८४	३।५।९९१९ ”
५ केवळ स्वराज्या-	
साठीं ! ८७	२७।५।९९१९ राजकारण
६ छत फोडतांना— ९०	३०।५।९९१९ चि. जगत्
७ महाराष्ट्रविदुला ९३	२१।८।९९१९ ”
तरंग ५ वा.	
महाजनवियोग	
१ सांख्य ९७	३।२।९९१७ करमणूक
२ भ०भ० अण्णा०	
पटवर्धन ९९	” केसरी, चि. जगत्
३ महर्षि दादाभाई	
नौरोजी १०२	३।७।९९१७ मुमुक्षु
४ वज्राघात १०४	५।३।९९१९ चि. जगत्
५ दि. ना. इलावती १०६	२३।११।९९१९ ”
तरंग ६ वा.	
विविध.	
मृदंगास— १०८	१०।१२।९९१५ नवयुग
२ तार्किक तर्कट १०९	१३।६।९९१६ उद्यान
३ व्यग्रचित्त ११०	११।१०।९९१७ मुमुक्षु
४ नबरसमंजरी १११	८।७।९९१६ चि. जगत्
५ राजपारितोषिक १२२	२२।१।१९१६ करमणूक
६ वरची वाट १२३	५।४।९९१६ चि. जगत्
७ निरस्त जगरी १२५	१५।८।९९१६ करमणूक
८ पायस १२६	२०।९।९९१६ का. रत्नावली
९ विमोदलहरी १२९	२।१।९९१७ अप्रसिद्ध

१० नवें जुनै वर्ष	१३३	१४।७।१९१५ लोकमित्र
११ मत्कुणगीता	१३४	११।३।१९०७ कर्तव्य
तरंग ७ वा.		
प्रासंगिक.		
१ पत्रिकेस उत्तर	१३७	९।३।१९०७ का. रत्नावली
२ इंदिराचें आगमन	१३८	२७।३।१९०७ कर्तव्य
३ ध्वजारोपण	१४०	१५।३।१९१६ आल्हाद
४ मायाब्रह्मानंद	१४३	१५।६।१९१६ मुमुक्षु
५ मकर संक्रमणाचा		
तिल्लगूळ	१४४	१३।१।१९१७ चि. जगत
६ लोकमान्यास भू-		
मातेचा निरोप	१४६	२५।९।१९१७ ,,
७ विकल्पपरिहार	१४९	२६।१२।१९१५ मराठा मासिक
८ पांडन्यावर काळें ,,		१२।१।१९१६ चि. जगत
९ पुण्यपुरीचा शिष्ट-		
मंडळास निरोप	१५०	२२।४।१९१९ ,
१० ते कोण कीं		
दुर्मती !	१५५	३।८।१९१९ ,
११ औक्षण	१५६	३०।११।१९१९ ,,
१२ मनाची ग्वाही	१६०	२२।६।१९१६ ,

चित्रांची सूची.

चित्र	पृष्ठ
१ श्रीमंत गंगाधरराव रघुनाथराव गंभीरराव देशमुख देशगांडे सर कानगो जहागिरदार सावदें,	अर्पणपत्रिका
२ श्रीकालियामर्दन	१७
३ राजाप्रधान्या	५३
४ गुपित	७१
५ बापू गोखले	७७
६ रावबाजी	८२
७ कल्याणाची कल्याणी	८५
८ श्रीशिवछत्रपति	८८
९ श्री अण्णास हेव पटवर्धन	१००
१० दादाभाई नौरोजी	१०३
११ हरिभाऊ आपटे	१०५
१२ चुंबन	१११
१३ नाना फडणीस	११२
१४ सवाई माधवराव	११३
१५ श्री गोपाळराव आगरकर	११४
१६ श्री गोपाळराव गोखले	११७
१७ बालचुंबन	१२१
१८ लो. मा. बा. गं. टिळक	१५७

अर्पणपत्रिका.

श्रीमंत सरदार धैर्यैदार्यचूडामणि गंगाधरराव रघुनाथराव
ऊर्फ आण्णासाहेब गंभीररावसाहेब देशमुख, देशपांडे,
सर कानगो, सावदे, पूर्व खानदेश.

आर्या (गीति.)

रिक्तकरें श्रेष्ठांचें दर्शन केव्हांहि आर्यमान्य नसे,
ज्ञानयुगोचित म्हणुनी नव पुस्तक अर्पि हें उपायनसें
गंगाधरा ! धरी ही कुतुकें स्वशिरी मदीय हृदंगा,
मान्यवरा ! रसिकवरा ! सुखवुत तव तत्तरंग सर्वांगा.

हृदयतरंग.

सं. क्र. १०५ ७६३
५१२५

पुस्तक २ रें

तरंग १ ला.

१. श्रीमंगलमूर्तिस याचना.

श्लोक [वृत्त पृथ्वी]

‘ गणाधिप गणेश ’ या श्रवणचित्तसंमोहिनी ।
अनंत बिरुदावली तव विभो ! यशोदायिनी ॥
कितीक परि सार्थ गा ! असति त्वांतल्या आजला ।
विचार तव तूच हा करिं दयानिधे ! मंगला ! ॥ १ ॥
समग्र जनता दिसे वृद्धित आजिं या भारतीं ।
विमा रतिहि ना मुखीं खचित भारता भार ती ॥
वि-नायक विनायका ! स्वयमपीच जो तो जरी
कशास मग ईशता अधिपता तुझी ती तरी ? ॥ २ ॥
मतैक्य तिळही नसे गलबला भला जाहला ।
भरी शुनिच पिठि जों दळण तें दळी आंधळा ॥
कुणा न कुणिही धनी, कुणि कुणा नसे सेवक ।
तिघांत सतरा मते वचन हें नसे आमक ॥ ३ ॥
अनंत तव सांत हें उदर जाहलें काय कीं ।
सुतीक्षण तव दृष्टि ही स्तिमित हो तयें काय कीं ॥
लुळे तव तसे चतुष्करहि जाहले काय कीं ।
प्रचंड तव शुंडिका विकल जाहली काय कीं ॥ ४ ॥

त्वदीय परशूमधे तिखटता नुरे काय कीं ।
 तसा सुदृढ पाशही तव तुटे अजी काय कीं ॥
 त्वदंकुश भमोघ तो परि असा कसा बोथटे ? ।
 न मोद तव मोदकीं तव विनायकीं कीं घटे ! ॥ ५ ॥
 मुळींच जरि काळजी तुज तुझ्या गणांची नसे ।
 गणेशपण तें तरी तव विभो ! टिकावें कसें ? ॥
 स्वधर्म जनका जरी तिळभरी न सांभाळवें ।
 सुतींच सुतधर्म ते तरि कशा धराया हवे ? ॥ ६ ॥
 तुझे न गण चांगले तरि तुझा न का दोष तो ? ।
 अलक्ष्य तव त्यांवरी तव न धाक त्या वाटतो ॥
 अझूनि तरि ऊठ वा ! झडझडोनि वेगें महा ।
 धरीं स्वकरिं आयुधें मजसि एक हींच स्पृहा ॥ ७ ॥
 महा मरतहस्ति हा निजशिरासवें घे झटे ।
 मिळें न जरि खावया मदभरें तरी आरटे ॥
 द्विधा अहह ! जाहलें बव फुटोनि गंडस्थल ।
 चमत्कृति न काय कीं जरि बलिष्ठ तो निर्वल ? ॥ ८ ॥
 तदीय शिरिं हे प्रमो ! । निजकरस्थ या अंकुशें ।
 प्रहार करिं कीं असा झणिं जिरेल त्याचें पिसें ॥
 विघातक समग्र हों मतमतांतरें सोडुनी ।
 स्वरक्षण करील तो नत तुझ्या पदीं होउनी ॥ ९ ॥

२. श्रीशारदावंदन.

पद (चालः—कृती तरी पहाटेची.)

जयोऽस्तु ते विधिदुहिते ! कल्पलते !

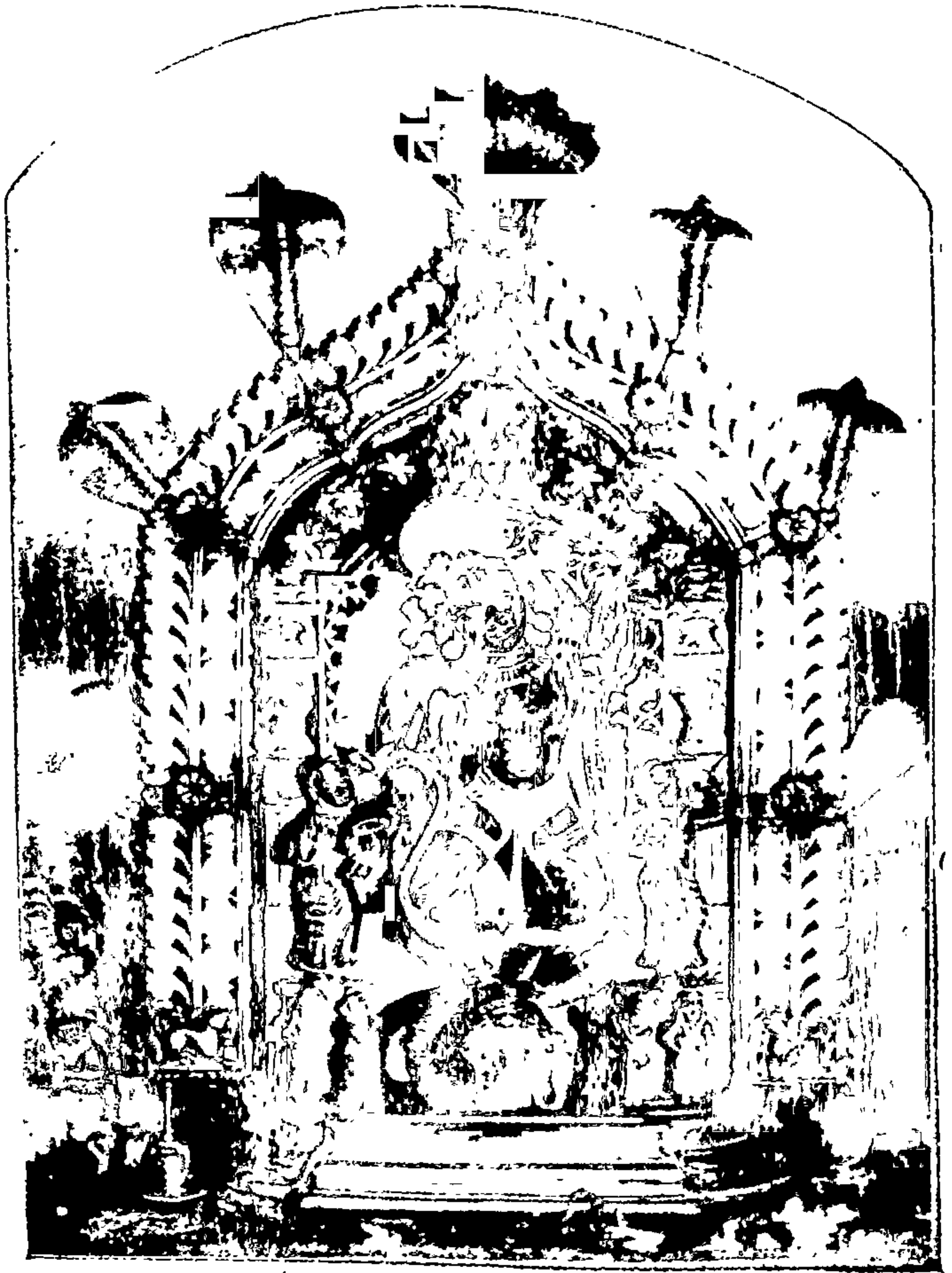
सकलविबुधसंस्तुते ! ॥ ध्रु० ॥

श्रुतिमंगल मधुर मधुर । दिव्य तुझा वीणास्वर ।

खडबडवी जगदंतर । सुकविवृंदपूजिते ॥ जयो० ॥ १ ॥

परिलितांचि वीणारव । हृदय वरी मूकभाव ।

जाय लया सकल गर्व । भक्तभृंगगुंजिते ! ॥ जयो० ॥ २ ॥

संस्थान इचलकरंजी येथील सरकारी वाड्यालगत
असलेल्या मंदिरांतील श्रीकालियामर्दनाची मूर्ति.

मोहनिशा ती उडुनी । ज्ञान-उषा ती फुडुनी ।
 चित्ताची गांठ सुडुनि । प्रेम हृदयिं दाटते ॥ जयो० ३ ॥
 प्रेमभरें जें फुललें—। हृदयकंज; भक्तिबलें—
 तेंच तुला अर्पियलें । भरतभुवनभूषिते ! ॥ जयो० ४ ॥

३. श्रीगोविंदाष्टक.

संस्थान इचलकरंजी येथें सरकारी वाड्याला अगदीं लागून असें एक प्राचनि देवालय आहे. त्यांत काळ्या दगडाची एक कालियामर्दनाची सुंदर मूर्ति आहे मंदिरांतील अधिष्ठित मूर्ति जरी कालियामर्दनाचीच आहे तरी पुरातन कालापासून उपारेनिर्दिष्ट मंदिर 'श्रीविष्णूचें देवालय' म्हणून प्रसिद्ध आहे.

संस्थानचे मूळपुरुष नारो महादेव यांची स्तुषा—पहिले पेशवे श्रीमंत बाळाजी विश्वनाथ यांची कन्या—अनूबाईसाहेब यांनी हें श्रीविष्णुमंदिर बांधिलें. या बाई इतिहासप्रसिद्ध व्यंकटराऊ नारायण यांच्या पत्नी होत. व्यंकटराऊ हे नारो महादेव यांना त्यांच्या उतारवयांत 'गिरी' येथील 'श्रीव्यंकटेशा'च्या प्रसादानें झाले अशी आख्यायिका आहे व तेव्हां पासून 'श्रीव्यंकटेशा' ला इचलकरंजी संस्थानचे संस्थानिक आपलें कुलदैवत मानितात. व्यंकटेशाला 'गोविंद' या नांवानेंहि भक्तजन संबोधितात. सदरहू विष्णुमंदिर सरकारी वाड्या-लगत किल्ल्यांतच असल्यानें श्रीविष्णूच्या दर्शनास नित्य नियमानें जाण्याचा खासे मंडळींचा सांप्रदाय आहे. तेव्हां त्या समयीं म्हणण्यारितां म्हणून प्रस्तुत 'श्री-गोविंदाष्टक' श्रीमंत नारायणराव बाबासाहेब घोरपडे संस्थानाधिपति यांच्या आज्ञेवरून यथामति रचिलें आहे.

श्लोक (वृत्त शिखरिणी.)

प्रभां ! विश्वोत्पत्तिस्थितिलयनिदाना सुवदना !
 सदा सन्तत्राणा दनुजदलना शेषशयना !
 नमो जिष्णो विष्णो भुवनविजयिष्णो स्तुतपदा !
 नमो श्रीगोविन्दा परमसुखकन्दा तुज सदा. १
 नतोद्धाराचें जें व्रत दृढ तुझें पुण्यपुरुषा !
 तया पाळायातें कधि न चुकशी पावनयशा !

१
 भजन्मा तूं साक्षात् तरिहि धरिले जन्म कितिदां,
 नमो श्रीगोविन्दा परमसुखकन्दा तुज सदा. २
 बकी वृन्दारण्यीं सत्रिय पय जों पाजुनि तुला,
 मयाशातें आलां, लहज वधुनी तींचि तिजला—
 तुजें वृन्दा केली विगतभय वा गोपसुहदा !
 नमो श्रीगोविन्दा परमसुखकन्दा तुज सदा. ३
 वृथा मायामोहें सगरल पयःपान करवी,
 अहंता ही माझा मजकडुनिया घात घडवी;
 तिला मर्दायातें मजसि बल दे भक्तवर-दा !
 नमो श्रीगोविन्दा परमसुखकन्दा तुज सदा. ४
 वधोनी कालीया अनुपमबला ! त्वां निजबलें,
 त्वरें केलीं प्रेमें अभय सगळीं गोकुलकुलें;
 तशी केली पुण्या भयद यमुना पुण्यजलदा.
 नमो श्रीगोविन्दा परमसुखकन्दा तुज सदा. ५
 वसे क्रोधाही जों मम हृदिं तथा मदिं सदया !
 कृपें मातें रक्षीं विभय यदुराया करुनिया;
 मती माझी साध्वीसम करिं विभो त्वत्पदरता,
 नमो श्रीगोविन्दा परमसुखकन्दा तुज सदा. ६
 श्रुता गीता आख्या मम कुलपति ' व्यंकट ' इति,
 अनू नाम्नी माता भटनृपसुता विश्रुत सती;
 तुजें केलें त्यांहीं निजनिंकटिं संस्थापन मुदा,
 नमो श्रीगोविन्दा परमसुखकन्दा तुज सदा. ७
 प्रमो ! येतां जातां सुखकमल तें शान्तिनिलया !
 दिसोनी व्हावें कीं शुभद तव तें दर्शन तथां;
 तसें पुत्रां पौत्रां स्वजननिवहां आससुहदां.
 नमो श्रीगोविन्दा परमसुखकन्दा तुज सदा. ८

(वसंततिलका)

केलें जसें विहित जें हित तें तथांचें,
 त्यांच्या प्रजेसहि मिळो सुख तेंवि साचें;
 श्रीव्यंकटेश तुझिया कृपया मला हें,
 दे एक नित्य, सदया ! मन हेंचि लाहे. ९

४. तें मुख

अभंग

सुंदर तें मुख ज्यांत ब्रह्मगोळ । दाविला तेजाळ यशोदेसी. १
 सुंदर तें मुख वणवा गिळून । करी वृंदावन निर्भय जें. २
 सुंदर तें मुख वेणु वाजवोनी । घेई जें मोहोनी गोपगोपी. ३
 सुंदर तें मुख भक्षी नवनीत । दावी नव नीत गोकुळीं जें. ४
 सुंदर तें मुख सांगुनीया गुज । पुरवितें चोज राधेचें जें. ५
 सुंदर तें मुख निववी राधेसी । हरी स्मितहासीं तान्हभूक. ६
 सुंदर तें मुख करी जें निवाडे । कर्माकर्म गाढें उकलोनी. ७
 सुंदर तें मुख व्यामूढ विजया । लावी उचलाया शरचापें. ८
 सुंदर तें मुख दावीं एक वार । पाहूं डोळेभर देई मशीं. ९
 नलगे दातारा मजसी भाणीक । नव्हे हें अलीक बोलणें की. १०

५. हृदयवांच्छित.

श्लोक (वृत्त स्रग्धरा)

संकेतें भ्रूविभंगें करुनि गुज तुवां मोहिलें राधिकेला,
 कालिंदीचे पुलिंदीं अभिनव विपिनीं गोकुळीं रास केला;
 योगींद्रा एक वेळा कुटिल नयन ते नाचवीं हे सुरारी,
 तेंणें कीं वृत्ति माझी तुजसह रमुनी पूर्ण येईल थारीं. १
 ' नाही मी खात माती वदुनि मज पुन्हां भक्षिली काय माती;
 पाहूं पाहूं गुलामा उघड मुख तुझें, पाहूं त्या काय हातीं ?'
 दापी जेव्हां यशोदा उघडुनि मुख तूं दाविला विश्वगोळ,
 दावीं दावीं दयाळा, प्रथित मुख तुझें पाहूं दे एक वेळ. २
 ' प्रन्हादाचे ध्रुवाचे करुण विलपनीं जें दिलें कर्णगात्र,
 एकाया दीनबंधो, बघुं तरि मज तें काय झालें अपात्र ?'
 या कृष्णावक्रवाणीप्रतिहि हरि दिला प्रेमकारुण्यकर्ण.
 देवोनीयां दयाळा श्रवण सुभग तो या करावें वितृष्ण ! ३
 दोर्दंडें दंडुनी ज्या भुजमद हरिला कंसचाणूर यांचा,
 किंवा आलिंगनानें संकल पुरविला हेतु गोपांगनांचा,

स्नेहासाठीं नखाप्रीं विजयहय तुवां खाजवीले दयाळा !
 त्या हस्तांनीं कधां भो ! कवलुनि हृदयीं बोलशी शब्द ' बाळा ' . ४
 प्रेमें ज्या सांठवीला अकरुण हृदयीं भाव त्या भीमकीचा,
 लत्ताघात प्रकषे प्रकटितहि जिथें साहिला त्या भृगूचा;
 आली जन्मा जिथोनी भुवनविजयिनी ग्रंथरत्नाख्यगीता,
 लाभो विश्रांति यातें हृदयकुहरिं त्या होउं गीता अधीता. ५
 ब्रह्मांडांचा पिता या कमलभव विधि ब्रह्मविद्ब्रह्मधाम,
 नाभीपासोनि पावे जनु हरि तव ज्या पद्मपिंडीं प्रकाम;
 ओंकाराचा जिथोनी अनुहत रव तो चालतो देवराया,
 मूलाधार प्रभो तें अभिनव पद कों पाहुं दे लेंकरा या. ६
 पादांगुष्ठांमधोनी कलिमलहरिणी पावली जन्म गंगा,
 केली ज्या पूत तैशी पद्मकमलरजें गौतमाची शुभांगा;
 पाताळीं पावलें ज्या बलिस दडपिलें दाउनी विक्रमातें,
 देई देई दयाळा स्वपदिं सुगति त्या दीन या बालकातें. ७
 श्रीकृष्णा, सावळी ती अभिनव मधुरा साजिरी रम्य मूर्ती,
 केली त्वां दाखवोनी जननसमयिं कों देवकीहेतुपूर्ती;
 भीतिग्रस्ता सख्या जें कुरुरणभुवि वा दाउनी शांत केलें,
 दावोनी एक वेळा निवविं निवविं हें चित्त माझें भुकेलें. ८

मंदाक्रांता.

हास्यानें ज्या मुकुलित कळी राधिकेची फुलावी,
 दुष्टोदामा हृदयकलिका उन्मळोनी गळावी;
 साधूंचें वा मन विकसुनी वृत्ति सोल्हास व्हावी,
 विश्वा मोही विविधपरि जें हास्य तें यास दावीं. ९

६. दावीं मला मार्ग तो !

श्लोक (शार्दूलविक्रीडित)

जेणें जीवित धन्य होय मम हें दावीं असा मार्ग तो,
 देवा; यापरतें न अन्य तुजला कांहींच मी मागतों;
 जातां त्या पथिं संकटें कितिकही येवोत चिंता नसे,
 त्यांच्याशीं झगडावया तव दयें सामर्थ्य मातें असे. १
 माझी शक्ति अमोघ ती न सहसा होईल कीं निष्फला.

कीं कर्णापरि न त्यजील समरीं-ऐन प्रसंगीं मला;
 नाहीं एकचि मी सहाहि रिपुशीं येथें करोनी रण,
 पादांक्रांत करोनि लाविन त्यां दातीं धराया तृण. २
 स्थानाचा पथ दाखवीं मजसि त्या जेथें विहंगापरी
 होओनी मम ही तें नू जड, तें नू जाईल कीं अंबरीं;
 जीवाची तनु होउनी सहचरी पाहील कालत्रय,
 सप्तद्वीपवसुंधरा सहज वा ये हिंदुनी निर्मय. ३
 शोकोर्मा भयदुःखवीधि अथवा धांवोनि अंगावरी
 किंवा संसृतिसिंधुनक्र मजला ओढो जलाभ्यंतरीं;
 ध्येयप्राप्ति जरी कधीं प्रभुवरा होणार मातें असे
 त्यांची भीति मला मुळीं न गमते तैसी क्षितीही नसे. ४
 सर्वाधार विशाल काल सहजीं विश्रान्ति देतो जया
 दुःखांचा प्रतिकार त्या करुनि तीं सोत्साह सेवावया;
 इच्छा नश्वर वस्तुसंग्रह करी ती पूर्ण मोडावया;
 दावीं मार्ग विभो कृपा करुनिया दे शक्ति ही चिन्मया ! ५
 अल्प प्राप्तयशें न चित्त हुरळो कीं अल्प सौख्यप्राप्तिनें
 वाटो त्या कृतकार्यता न सदया हें एक कीं मागणें;
 आत्मीयोज्जति होउं आजि इतुकी कीं सर्व तीं खेळणीं-
 बाळांचीं मजला गमोत; सहसा जावें न म्यां मोहुनी. ६
 आहे राज्य विशाल ज्यास अभिधा स्वानंदसाम्राज्य ही,
 त्याची ती नृपधोन शांतिनगरी अंतःस्थिता जी रहीं;
 चेतःशुद्धि सुनीति या दृढभुवीं संस्थापिली सुंदर,
 जेथें लौकिक भेदभाव हरपे वाहे सुधानिर्झर ! ७
 जेथें आत्मिक तेज तें चमकुनी दिव्यप्रकाशीं तथा,
 भ्रांतीचे पडदे अपाप विरुनी जाई अहंता लया;
 जाया वाट तिथें जरी विकटही देवा धरोनी करीं,
 राज्यांचा करुनी सुभा मुकुट तूं घालीं स्वयें या शिरीं. ८

७. सुधास्यन्द.

१. मनोबोध.

पद [चाल. बीज पेरावें.....]

भक्तविश्राम । ध्याईं मना आत्माराम ॥ध्रु०॥

सच्चिदन तो भवभयभंजन,

पूर्णपरात्पर निखिलनिरंजन,

सुंदर मूर्ती निजजनरंजन,

पावननाम । कमलेक्षण मेघश्याम ! १

रागसुरंजित रूप झळळे,

कोटि शशींहुनि तेज आगळे

चपलेची ही दीप्ति मावळे.

तेजोधाम । पुलकित करि हर्ष निकाम ! २

हृदयसरोजो सोज्ज्वलरूप,

कल्पुनि मोदें प्राशिं अमूप—

प्रसन्ननयनीं; हो निष्पाप;

पूज्यपदपद्म । पूजिं मना अष्टौ याम ! ३

चिदानंदमधुकंदमरंद,

भक्त्यावेशें सेवुनि धुंद—

होतां सखया तुटतिल बंध.

दुःख विराम— । पावे; तरि स्मर जितकाम ! ४

पद [चाल. अर्धतनू वारुळीं बुडाली ।

जगदीशाची नितांत सुंदर शिवद मूर्ति साजिरी,

प्रकाशे रम्य हृदयमंदिरीं. ध्रु०

प्रशांत सोज्ज्वल नयनमनोहर सौंदर्याचा निधी !

पहा तरि मज्जन करिं त्यामर्धीं;

अखिल इंद्रियां नयन करोनी आतुरतेनें जरी,

निरंतर बघसि न शांती तरी !

ते अनंतरूपी ज्ञानकिरण भास्कर,

त्या गहन तमोवनिं शिरति जेंवि निर्भर,

ये तसा प्रभुवरा मम हृदयीं सत्वर,

शरण शरण हा चरणपंकजों थकली रसना हरी !
बावरें ।चित्त न धैर्या धरी ! १

परमानंदा उदयमान हो हृदयनभोभ्यंतरां,
अविद्यानिबिडतमःसंहरा !
तमालतरुनिभ नीलनर्भी त्या येतां उदयाप्रती—
कलानिधि हिमकर रजनीपती !
तो चकोरपक्षी विभो मुदित होउनी,
चंद्रमाकांतिमधुरुचिरसुधा प्राशुनी,
होतसे स्वरूपीं लीन जसा रंगुनी
निमग्न तेंवी तुझ्या स्वरूपीं चिन्मयसुखसागरां,
होउं कीं मधुकर कमलाकरीं ! २

पद [दे रे हरी संतपदाची.]

पावन हरिचें नाम वद वद पावन० ध्रु०
मधुर किती तरि सेवुनि पाहीं खर्च न एक छदाम. १
प्रेमानंदें तन्नामाचा करितां गजर निकाम. २
करुणामृतनिधि हेलावे तो सेवीं मग अविराम. ३
अणुरेणूही जीववितो जो काय त्यजी तुज राम ? ४
चिंता दुबळ्या ! करिसी कसली गाईं मुनिविश्राम ! ५
दुरितगिरी तव भंगायी क्षम एकचि पवि हरिनाम ! ६
ब्रह्मानंदीं मज्जन करुं ये होऊं पूरितकाम ! ७

पद [कवणें तुज गांजियलें.]

जय जय जय करुणामय दुरितदारणा !
अतुलतेज कमलशेज दीनरक्षणा ! ध्रु०
चिदवकाशिं राकाशशि । ये उदया रूपराशि ।
मधुर सुधा सागरासि । ये भरती पूर्ण तशी ।
हास्यमग्न भुवन सर्व सौख्यवितरणा ! जय० १
स्वर्भुवनद्वार मुक्त । आनंदा लहरि फुटत ।
नवविधानरूपललित । माधवमधुमंजुमरुत ।
वाहुनि करि मंद मंद । मोदवितरणा । जय० २

लीलारस मधुर गंध । सेवुनिःहा योगिवृंद ।
 होत पहा तुंद धुंद । जेविं पिउनि भलि मरंद ।
 निजरंगीं गुंग कसा विघ्नवारणा ! जय० ३-
 दुस्तरभवसिंधुजलीं । नवविधाननवकमलीं ।
 विश्वजनी श्रीकाली । मोदमयी ही रमली ।
 तनुवसना, मधुहसना । पद्मलोचना । जय० ४
 भक्तराज मधुपाली । भक्त्याकुल ही जमली ।
 मधुपानीं बहु रमली । शुद्धिबुद्धि ही सरली ।
 भेदवृत्ति मनिं जिरली पतितपावना ! जय० ५
 पाहिं पाहिं मातृवदन । मनमोहन विमलनयन ।
 सौख्यपूर्ण मंजुहसन । साधुवृंद चरणलीन ।
 नृत्य करुनि आनंदें करित गायना जय० ६
 प्रियदर्शन अतुलकांति । साधुमना देइ शांति ।
 भ्रांति गळुनि खचित अंति । प्रेमदास करि विनती ।
 नमुनि पाय ' गा ' वदतो विश्वकारणा. जय० ७

पद [प्रिये पहा.....]

मना गड्या ! घेइ उडी तांतडिनें आत्महृदयसागरीं धु०
 करशिल जरि ईशभजन । सुतर समज सिंधुतरण,
 ना तरि तव त्यांत मरण । सत्य वैखरी. १
 एक दोन जरि बुड्यांस । येइ न धन तव करांस
 रत्नाकर ओस खास । समज ना धरीं ! २
 कामादिक नक्र सहा । फिरति त्यांत दुष्ट महा ।
 मक्ष्यलोभ धरुनि पहा । नित्य अंतरीं. ३
 सद्विवेकरूपि हळद । निजदेहा मरद मरद
 येतां तो, नक्र, गंध । पळति वा दुरीं ! ४
 सागरिं या मुक्तामणि । असति किती कोण गणी !
 मार बुडी धांव झणीं । भाव मनि धरीं ! ५
 प्रेमदासवचनसुधा । सेविसि जरि चित्त ! मुदा ।
 विषय न तुज छळिति कदा । समज अंतरीं. ६

२. आई व तिचीं मुलें.

पद [चालः—बीज पेरावें.....]

हाचि विचार । पीडी भज वारंवार. १०

कृपासिंधु तूं असतां जननी,

मी ही जागृत तैसा भुवनीं.

चोरी हाई केंसी सद्नीं ?

पडे हें गूढ । करि मज तें मूढ वि-मूढ ! १

ध्याया पावन नाम मनोहर,

निश्चय केला कितिदां दृढतर,

केविं पडे परि कळे न विसर—

ऐन प्रसंगीं । मन केवल चंगी भंगी ! २

दिलें न तूं परि मजला कांहीं,

म्हणुनि मिळालें तुजला नाहीं.

घावें घ्यावें नय हा बाई !

कोणता दोष । वद माझा न धरीं रोष ! ३

देतिस जरि तूं मजला कांहीं,

त्यांतूनचि गे परि लवलाहीं.

मिळतें जननी ! खास तुलाही,

रूढ हा न्याय ! शंका धरि तव का हृदय ? ४

यशोपशय कीं सुरस कुरस वा,

देणें तव हें हातीं जीवां,

देशि न त्यांतिल रस जो बरवा,

रसेश्वरि सांग । का करिसी जनरसभंग ? ५

मन तूं अंबे दिधलें मजला,

कानगोष्ट परि कथुनि तयाला,

फितूर करुनी डाव साधिला,

नेत्रसंकेतें । कथिलें मज वंचायतें ! ६

सुखरूपी या क्षितिजामागें,

धांवत फिरतो जगति शुभांगे !

विपरित हा ! परि करास लागे,

अशी तव माव । वद कैसा लागे ठाव ? ७

विमल सुखाची इच्छा करितां,
दुःखभार तो बसतो माथां,
सत्य इच्छितां असत्य हाता,
काय करावें । वद कोणा दूषण चावें ? ८

३. नाममहात्म्य.

पद [चालः—शारदे दासकामदे ! .....]
भांबिके ! भक्तरांजिके ! दुःखभांजिके ! जरी तव नाम,
मृत्तिसमर्थिं सुखीं ये असतां मन निष्काम. ध्रु०
मग तरी, मला शांकरी, मुक्ति झडकरीं, कशी ना मिळते,
पाहीन हटानें विश्वंभरचिच्छक्ते ! १
गौवधा, वाहुनी मदा, करीं मी मुदा, तरी मज त्याचें—
भय नसे, घडे जरि गान तुझ्या नामाचें. २
स्त्रीघात, विप्रनिःपात, तुला मी गात, करीं गे अंबे !
तरि काय त्याचें मजला ? जगदालंबे ! ३
बेभान, होउनी जाण, वारुणीपान, बालहत्याही,
मत्करीं जाहल्या भीति न मजला कांहीं. ४
मंगले ! नामिं रंगलें, चित्त गुंगलें, तरी हीं पापें,
वद काय बापुढीं करिती मज निष्पापे ? ५
चालके ! विश्वमोहिके ! जरी मुखिं निरें, नाम तव येई,
तें असें ब्रह्मपद संहज सलभ कीं बाई ! ६

४. आई आणि मनोबोध.

पद [चाल—झाली ज्याची उपवर.....]
चाल मना वा ! जाउं फिराया, ईशदयानिलसुख सेवाया. ध्रु०
कालीजननीकल्पतरुतळीं चार फळांची अभिरुचि घ्याया. १
प्रवृत्ती ती तशी निवृत्ती उभय तुझ्या या सुंदर जाया. २
संगें घेई निवृत्तीला, कल्पतरुचा पथ दावाया. ३
तनय तिचा जो विवेक नामा, तत्त्वकथा तो क्षम सांगाया. ४
शुचिताऽशुचिता सोडुनि जेव्हां, दिव्य मंदिरीं रिघसि निजाया. ५
जननी-दर्शन सुलभ, भेद जें, उभय सतींतिल जाई विलया ! ६

अहंकार तो पिता, अविद्या जननी दोघां दूर करीं या. ७
 मोह तयांचा मायाजालीं, सजला तुजला जरि ओढाया. ८
 अढळ धृतीच्या अचल स्तंभीं, गुंतविं त्यातें यत्नें सखया ! ९
 धर्माधर्मा मेषयुगा या बांधुनि ठेवीं धरितां न भया. १०
 ज्ञानकृपाणें छेदिं तयांना, करितां बल ते तुज रोधाया. ११
 बोधिं दुरोनी प्रवृत्तीच्या संतानांना, क्रोधादिक या. १२
 वळति न जरि ते, चुके न लवही ज्ञानसागरीं त्या बुडवाया. १३
 पथ हा धरितां नलगे तुजला, कृतकर्मांची भीति धराया. १४
 शांतपणानें ममधर्मीला, कांहीं न चिंता उत्तर द्याया. १५
 घडतां हें तुज आळवीन मी 'बाबा, दादा, हे मनराया ! १६
 बाल, लाडक्या, बापू, बेटा, ' कुरवंडिन ही तुजवरि काया ! १७
 भीति न लवही मग मज वाटे ' माझे मन ' तुज खास वदाया. १८

५. श्रीकृष्णभक्ति.

पद [चाल—चंद्रकांत राजाची.....]

मधुर मधुर ही सुरली वाजे पुनरपि त्या विपिनीं.
 मन्मन गेलें, मीहि चाललें. ठरति न पद भुवनीं ! ध्रु०
 श्याम कन्हैया उभा तिथें तो वाट बघत माझी,
 येतां किंवा नाही सांगा विरह चित्त भाजी ! १
 शब्द मात्र तो तुम्हां भासतो श्याम न हा आन,
 जिवलग परि मज प्राणविसावा, माझा पंचप्राण ! २
 तुमची वेणू वनीं वाजते परि माझी हृदयीं,
 कर्णमधुर ते ध्वनी परिसतां तन्मय मन होई. ३
 बन्सी हा बांसरी वाजवी मज कैसा बाही,
 ' बोरवनीं या कुंजा शोभा तुजविण लव नाही ! ' ४
 चला चला कासया थांबता चित्तभंग उडुनी,
 कधींच गेला घालायतें रुंजी हरिचरणीं ! ५

६. शिव व शक्ति अभिन्न.

पद [चालः—वसंती वधुनि मेन.....]

मना श्रीकाली मम जननी,
काळी काळी कां वदनी वा ! अविवेका करुनी ? ध्रु०
भवानी त्रिनटे दिग्वसनी,
औदार्याच्या क्षमादयेच्या सुंदर आभरणीं.
दिसे ती श्यामल जरि वरुनी,
हृदयपद्म हें करी प्रकुलित तेज आंत भरुनी. १

७. आई व मुक्त जीव.

पद [चालः—भूपती खरे ते वैभव.....]

श्रीप्रणवरूपिणी शिवदा काली आई,
क्रीडनीं गुंग किति साद न ऐकूं जाई. ध्रु०
या विषम जगाच्या ऐन चव्हाट्यावरतां,
खेळते जिवाचा पतंग वरुनी सुमतां;
बांधिला त्याला मायेचा हा दौरा,
बहु चढवी वरवर आशेचा त्या वारा;
वांकड्या सरळ दिसती ज्या, लोचना;
त्या वंशशलाकारूपी, वाहिन्या,
हें चर्मचि कागद नोहे, वा मना,
निर्मिलें पतंगा स्वगुणें निज लालांहीं,
या अन्य उपाधी कृत्रिम साऱ्या कांहीं ?
या त्रिविधरूपि रे काचरसासाझारीं.
हा भिजवुनि दौरा मांजा केला भारी;
या लक्ष पतंगां चुकोनि एकादाच,
होतसे मुक्त कीं तुटोनि दौरा साच;
हासते खिदळते माता, बहुपरीं,
वाजवी प्रमोदें टाळ्या, कितितरीं,
वधुनि या पतंगा मुक्त, झडकरीं,
दाक्षिण्यसमीरें पतंग उडुनी जाई.
लंघुनी भवाब्धी लीन अनतीं होई. श्री० २

८. भक्त आणि संसार.

पद [चालः—जरि नाहीं कमल तें.....]
 या संसृतिसुखसागरीं, मोदमंदिरों, विबुध रमती,
 ते लुब्ध न परि त्याप्रती. ध्रु०
 जैसें नलिनीदल, विमल सांज्ज्वल, जलीं वसुनी,
 हो लिप्त न जलबिंदुनों. १
 तैसा जनक सन्मती, वसुमतीपती, भवीं रतला,
 का निंघ म्हणुनि भासला ?
 शुकादि मुनि त्याप्रती, श्रेष्ठ मानिती, शिरों धरिती,
 त्या लवहि न अवमानिती. ३
 तैसें भविं राहुनी, रिउनि खाउनी. मुखें रसुं या,
 परि मग्न नको व्हावशा. ४

९. प्रेममौक्तिक.

पद [हरि भजनावीण काळ.....]
 मार बुडी घेईं नाव रूपसागराचा. ध्रु०
 अतल तला वितलों, तेंवि रसातल मुतलों,
 शोध करीं पाताली, प्रेममौक्तिकाचा. १
 प्रेमाचें विमल भुवन. हृदयिं अये वृंदावन,
 गवसे जरि करिसि यत्न, लाविं शोध त्याचा. २
 ज्ञानदीप धडड जळे, षडरींची धुंदि गळे,
 आंतितमा पद न मिळे, परम हा सुखाचा ! ३
 नौकानय कोण करी, कठिण कठिण भूमिवरी,
 सुलभ न गड्या तेविं परी, परिस कबिर-वाचा. ४
 परिस परिस परिस रुदा, त्याजिं खटपट चित्त ! मुधा,
 आश्रय करिं सतत मुदा, सद्गुरूपदाचा ! ५

१०. शांतियाचना.

पद [चालः—तस्करा हातीं.....]
 शिवद सन्मूर्ती, मूर्तिरम्यकांती, मनोहर विमल पूर्णदीप्ती,
 चित्तगाभारीं, सांग कधीं शांती, प्रकाशुनि करिसि कार पूत, ध्रु०

अनुदिनीं तुजला, तुजला निरखोनी, समुक्कट लोललोल नयनीं.
 रूपसिंधूंत, तुझ्या कृपासिंधो, घडे कधिं मज्जन नतबंधो !
 अनंत ज्ञान, ज्ञानरूप नाथा, उदित हो हृदयीं मम आतां.
 बांवरें चित्त, चित्त मूक झालें, पदाब्जीं रंगुनि तव गेलें.
 सच्चिदानंदा, नंदामृतानिलया, चिन्नभीं येसी जों उदया.
 विधूदयिं जेंवी, जेंवि चकोरासी, होई. होय तसें मजसी.
 पुरावि ही इतुकी, इतुकि तरी आतीं. मंगला ! देई मना शांती. १
 परमंशांत दांता, दांतराजराजा. अलौकिक दिव्य महातेजा;
 चरणकमलीं या, कमलिं विजितमाया, मुदा ही कुरवंडिन काया.
 तदा मानीन, मानीन जन्महेतू, सफल बा धरितां नच किंतू.
 असा या जन्मीं, जन्मीं स्वर्भोग, सेवुनी समोदानुराग.
 काय अधिकार, अधिकार असामान्य, असा ज्या लाभे तो धन्य,
 यदा मी शुद्ध, शुद्ध निष्पाप, बघे तव रूप शार्ङ्गचाप !
 अखिल मम दोष, दोष जाति पूर्ण, प्रकाशें जेंवि तिमिर तूर्ण,
 कदा तो सुदिन, सुदिन परंज्योति, निघारी दासभयभ्रांती. २
 ध्रुवासम अढळ, अढळ भक्तिभाव, वसो मम हृदयिं हीच हाव,
 असे ही सकल, सकल माझि जोडी, सफल ती करीं हात जोडीं,
 असा मी होतां, होतां सुखमग्न, अहर्निश करुनि तुझे ध्यान,
 प्रभो विसरोनी, विसरोनि देहभान, होईन तंच मी जाण;
 परी तो दिवस, दिवस सोनियाचा, कधीं वा उगवे सौख्याचा;
 तुझ्या हें हातीं, हातिं दीननाथा, उपेक्षूं नको भाग्यवंता,
 पुरावि ही इतुकी, इतुकि तरी आतीं, दयाघन, देई मना शांती. ३

११. भक्त द्वैतीच !

पद [चालः—चंद्रकांत राजाची . . .]

गौरांगाच्या प्रेमरसाच्या ऊर्मी मजसरसी.
 येउनि मिडल्या, मज्जन घडलें, सुखकर या तनुसी. ध्रु०
 प्रेमसागरा सखे त्याच्या भरती ही येतां,
 पाखंडीजन त्यांत बुडाले बघ बघतां बघतां;
 विश्वहि गेलें. विलीन झालें, गति होई कैसी ?
 मीहि चालल्यें, गेल्यें, झाल्यें समरस जलधीसी. १

बसुनि तळासी असेंचिं ध्यावें सुख हें मनिं गमतें,
 गौरांगाचा प्रेमनक्र हा गिळतो परि तनुतें;
 होउनि दुःखें विव्हल माझ्या, ऐसा जागिं कोणी,
 मनुज असे का ? सांग सखे जो निजकर देवोनी—
 उदधांतुनि या वर घे मज हें सुख भोगायासी,
 धन्यवाद मी साच सांगायें देहन गे त्याशीं. २

१२. उत्कंठा.

पद [चालः—भूपती खरे ते वैभव.....]
 चल गडे बघूं ती गौरांगाची मूर्ती,
 किति नयनमनोहर पुरवुं जिवाची आर्ती. ध्रु०
 मज सखे दिसे हा सुविहित संगम घडला,
 नवनील नीरदा आलिंगन दे चपला;
 वाहते जणूं बघ लावण्याची सरिता,
 ही कशी झुळझुळू कांतिसुधाजलभरिता;
 भाजमें कहनि नेत्रांघीं, चल गडे,
 प्राशुं तें रूपजल जेणें, सुख घडे,
 मम मनोमोन जलिं जाया, तडफडे !
 आकंठ सेवुनी रूप सखे हृदयांतीं,
 साठवूं भरोनी करूं मनाची शांती. १
 हा गौर गौर किति मदनाचा कीं पुतळा,
 ओतिला गमे जणुं कनकाचा गे ! सगळा;
 हा हृदयसिंधु बघ उचंबळे कीं त्याचा,
 जो सखे ! महाणव पवित्र मांगल्याचा;
 येउनी त्याला भरती उठती भारी—
 या प्रेमरसाच्या लहरी वरती लहरी;
 मार्दवें प्रेमहृदयाच्या, साजणी,
 तत्तनू त्रिभंगा झाली, शोभिनी,
 मोहिनी मोहनी घाली मोहुनी,
 गौरांगदर्शनें हरिली माझी वृत्ती,
 कीं जादूनें या नयनिं पाडिली भ्रांती ! २.

माखिली गडे गे गौरांगाची तनु ही,
 आळिता घालुनी दद्यांत त्यानें पाहीं;
 पाहुनी मूर्ति ही प्रेमल माझ्या वृत्ती,
 वघ कशा उसळुनी धांवति वरती वरती;
 जें करी जगाला वेडें, रूपडें,
 जें भल्या भल्या योग्यांना, नातुडे,
 तें घडी स्वयें शिव पाहीं गे गडे !
 दाखवी जशी श्रीभक्तिशालिनी हो ती,
 वृषभानुनंदिनी सती राधिका सुदती ! ३

१३. दुर्लभ धन !

पद [चालः—उद्धवा शांतवन.....]

सकलांना कार्त्त-धन का, वद सहजासहजीं मिळतें? ध्रु०
 हे मुग्ध मानसा माझ्या, सुलभ न तें जितुकें गमलें,
 श्यामापदपंकजनमनीं. रिझवाया मन वा अपुलें,
 दुर्घट तप सांबें केलें, साध्य न नें तरि त्या झालें,

इंद्राची सत्ता अतुला,
 संपदा तयाची विपुला,
 तुच्छ हीं खऱ्या भक्ताला,
 जो ध्यातो श्रीकालीतें. १

प्रेमें जो श्यामा जननी, एकदांच मार्गें वळुनी.
 निज भक्तीं पूर्ण कृपेनें, मधुकटाक्ष फेंकी हंसुनी,
 मज्जन त्या ब्रह्मानंदी, लाभतें न मिथ्या मानीं,
 योगीश्वर शिव तो अथवा,
 मुनिहंस तपोनिधि बरवा,
 विधिहरि कीं सुर-वर मघवा,
 ध्याती जरि दुर्लभ पद तें ! २

१४. कळीचें यंत्र.

पद [चालः—अभाग्याचें घरीं.....]
 किति मौजेचें यंत्र कळीचें कालीनें केलें,
 परम चारुता बघतां त्याची स्तिमित चित्त झालें. ध्रु०
 ओट हात ही उंची त्याची बसुनि आंत माता,
 खेळ खेळते नानापरिचे आवडते चित्ता,
 धरुनीं हातीं सूत्र कळीचें चालवितें शांता,
 नेणुनि परि हें, चालक माझा मीच यंत्र बोले. १
 ज्या यंत्राला विश्वजनीचें ज्ञान पूर्ण होतें,
 यंत्र न लागे कधीं व्हावया पुनरपि हो ! त्यातें,
 दृढ भक्तीच्या अचल बंधनें ऐशा यंत्रातें,
 कालीनें या बद्ध आपणा करुनि घेतियेलें ! २

१५. हुरहुर !

पद [चालः—उद्धवा शांतवन.....]
 काय म्यां करावें न कळे, नच सुचेचि कांहीं मजला, ध्रु०
 बोलावें तरिही भीती, न वदावें तरि भय चित्तीं.
 झाली स्थिति ऐसी कांहीं, शांतिलेश हृदयीं नाहीं,
 हा विशाल वणवा इकडे, व्याघ्र महा निर्दय तिकडे,
 हा अपार सागर इकडे, तो कडा मयंकर तिकडे,
 चापातें लावुनि बाण,
 व्याध हा मांडुनी ठाण,
 टपला कीं घ्याया प्राण,
 त्यांत मनोमृग सांपडला ! १
 भीति हीच चित्तीं उपजे, जाशील हातचा माझे,
 मोहिनी लाघवी वाणी, योजुनि तुज नेतिल कोणी,
 लावण्यसरिन्नवमूर्तीं, आणुनि तव नयना पुढती,
 हरिती मम सौख्यनिधान,
 माझे चिच्छांतिनिदान,
 हा माझा पंचप्राण,
 या भयें जीव हुरहुरला ! २

मन तुझे कसाला माझे, उतरतां बालका ! चोजें—
ठाऊक मला जें कांहीं, देईन तुला लवलाहीं;
यांत न काधि अंतर होणें, वज्रलिपी माझे वदणें;
होतां ती मंत्र-प्राप्ती, तुज मिलेल अनुपम शांती;
हा योग स्वर्भू यांचा, उत्कर्ष वस्तुलाभाचा,

भेदता जिरनि भेदाची,

हो समता एकत्वाची,

भेट तीच सागरविधुची,

घनयोग मयूरा झाला ! ३

नववधूलोलदृष्टीशीं, दयितदृष्टिमीलन तें हें;
कों चपला तेजोराशी, घनहृदया वेष्टीताहे;
वा गंगा रम्य शुभांगा, जलधिशें रंग करिताहे;
कों राधाश्रीकृष्णांचें. आलिंगन तें हें पाहें;
वा धनुर्भंगकर रामा, जानकी मनःसुम वाहे;

कों विलाससेवनिं दंग,

कमलांतरिं असतां भृंग,

जें सेवी सुख अव्यंग.

तेंचि हें जीवशिवलीला ! ४

जाहले अम्हां जें नाम. कर्णधार सुखविश्राम;
त्या विपत्सागरामधुनी, निज नौका नेली तरुनी;
यद्वलें नाम तें व्याया. हो सिद्ध शिघ्र तूं राया;
हें सर्व तुजकडे आहे, मी निमित्त केवल पाहें;
दमयंतीधावितहंसा, धरिं या मन्मानसहंसा;

लोभवी पाहतां नयन,

जें क्षितिज तेंच हें जाण,

तें करीं धराया यत्न,

साधन नभ वेंघायाला ! ५

१६. खरा सुखी कोण ?

श्लोक [वृत्त शार्दूल विक्रीडित]

जो बोले जणुं भाट कों बडबडे, वा जो मुखें दुर्बळ,
यत्कर्णीं तुलसीदलें झळकती, चित्तीं परी वादळ,

काठी स्त्री बहु लांबसा पदर जी, कासार नीलान्वित,
पांचापासुनि दूर या मनुज जो, तो हो सुखी निश्चित. १

१७. आधीं पोटेवा मग विठोवा !

साकी.

माध्यान्होंच्या पोटपुजेची चिंता दुर्घट भारी,
तिजपुढतीं श्रीकालिदासही विसरे कविता सारी ! १

१८. नामसुधा.

पद [चाल— स्फटिकाचे ते पदपथ.....]

ध्याहं मना रे ध्याहं निरंतर कृष्ण मुरारी, कुंजविहारी.० ध्रु०
घुंदाकिशोरा, फणिवधचतुरा, कातरभवभयभंजनधीरा,
गोवर्द्धनधर मादववीरा, ललितराधिकाचित्तश्वोरा,
माधव मधुहर, नयनमनोहर, मोहनमंजुलमुरलीधारी. १
अंबुजनेत्रा ! अंबुजववत्रा, नवाशिखिपुच्छकभूषणशीर्षा,
गोपीमुखशशिचारुचकोरा, वनसुममालागलावतंसा !
केशव करुणा करिं कलिशमना, उद्धरिं दीना ब्रजवनचारी ! २
यमुनापुलिनक्रीडासक्ता, योगीजनहन्मानसहंसा,
भामाधरमधुपानमिलिंदा, मधु गोविंदा हे घृतवंशा,
श्याम कन्हैय्या धरिं या हृदया, रामारंजनरासविहारी ! ३

१९. भक्तिपाठ.

पद [चालः—माना मानुं नको.....]

या हो ! भक्तिलिप्सु हो या हो ! प्रेम सुखाचा लाहो;
घुंदावनिं जे राधा देई भक्तिपाठ ते ध्या हो ! ध्रु०
आली, प्रेमसागरा आली, महाभरति या कार्त्तिकी,
परी ओहटी क्षणांत लागे, या भक्तिभाग्यशाली !
वाहे, भक्तिसुधा शतधा हे,
तुंद धुंद व्हा यथेच्छ पिउनी जितुकें निजमन लाहे;

साचें ! दिव्य मधु प्रेमाचें, भक्तिभाग्य राधेचें,
बिमल भक्तमणिमालेमार्जी स्थान तिचें मेरुचें;
या हो ! श्रीहरी बोला हो !

राधाजीवन जीवें गाउन नि फोडा हरिचा टाहो ! १
थोडी, प्रेमरसाची गोडी,
घेतां तुटुनी बंध जिवाचे फिटति अघाच्या कोडी;
प्राण, होति पूर्ण बेभान, आत्मानंदविलीन,
करितां प्रेमें विमल मनानें भक्तिसुधारस्पान;
बाप्प, नेत्रीं गळति अपाप, प्राशुनि ते निष्पाप,
नाचे मत्त प्राणमयूरी विसरुनि चेतस्ताप;
या हो ! प्रेमानंदे गा हो ! म्हणुनी राधानाहो,
राधाजीवन जीवें गाउन नि फोडा हरिचा टाहो. २

२०. गौरांगप्रभु.

पद [चालः—सुवर्ण केतकी परि.....]

धरुनि कोणता फिरसी हेतू गौरांगाच्या वेशीं,
काय सुखाचा सौभाग्याचा लाहो तूं मिळवीशी ? ध्रु०
मज्जन घडलें भक्तिरसाच्या जलधीमार्जीं तुजला,
उत्कंठच्या महा मारुतें उदधि तरंगित झाला;
सोडुनि गृहकुल तुजसाठीं हें मिळतीलचि भक्त तुशीं,
केवि तरी रे मन हें माझें मोहुनियां घेसी ? १
गोकुळिं सस्रया, गोकुल चारुनि फिरशी रानोरानीं,
मोहित केल्या गोपी करिं तूं मोहनमुरली धरुनीं;
मानभंगिगी गोपींच्या तूं पादिं लोळण घेसी,
त्या न ऐकतां खिन्न होउनी किति रडकुंडी येसी;
वदनशशी तव बाप्पसागरीं लागे पोहायासी,
केवि तरी रे मन हें माझें मोहुनियां तूं घेसी ? २

२१ मनःप्रार्थना.

पद [चालः—झंपा.....]

नमीं भगवती कालिका विश्वजननी,
 धन्य होई मना तीस भजुनी. ध्रु०
 कडकडुनि भेदुनी, हृदयि आलिगुनी,
 वाष्पजलि न्हाणुनी, तिजसि हर्षे;
 पाहुं ती चिन्मया, तूं नि मी मिळुनियां,
 तिजविना लोकिं या, बधुं न कोणी ! १
 निरसुनी कामना, पाहुं मग चल मना,
 तामरसलोचना, इंदुवदना !
 घे परी संगतीं, स्वरसपटु जीभ ती,
 कां वदूं निश्चितीं, ' धांव जननी ! ' २
 घोरपथगामिनी, वासना स्वैरिणी,
 निकट निज वर्तिनी, करिं न तीते.
 कृष्णपददर्शिका, ज्ञानदक्पोषिका,
 होउं ती वीथिका, पापतरणी ! ३

२२. मी मेल्यावर—

पद [चालः—नृपममता रामा.....]

आनंदमयी तूं जननी । कां न मिले मज तो भुवनीं । वद तरी ?
 पूज्यपादपद्मावीणें । माते मी कांहीं नेणे । खचितची ।
 मग तपनतनयनयमूर्ती । कां दावी जीवा भीती ? ही अशी ।
 शांकरी, भुवनसुंदरी, सगुणमंजरी,
 देउंत्या जननि । उत्तर मी काय निदानीं ? वद तरी. १
 नामाची नौका करुनी । हा भवाब्धि जावा तरुनी । ख०
 हीच या मनाची आर्ती । आत्यंतिक उत्कट होती । ख०
 परि अपार पारावारीं । बुडविशील मज निर्धारी । ख०
 मानसीं, स्वप्नि ही तशी, कुशंका अशी,
 पालिनी जननी । आलि न कधिं मज लागोनी । ख० २
 पूर्णकाम तव भक्तांशीं । ने करुनी जें मोक्षासी । जननि गे ।

त्या तुझ्या मधुर नामासी । घेतों मी रात्रंदिवशां । ज०
दुःखांची तरि ही राशा । अद्यापि न सोडी मजसी । ज०
सुरनुते, मजसि वाटतें, दुःख हेंच तें,
यांत कीं जननी, मरतां मी न भजे कोणी । तुजसि० ३

२३. बेहोष काली.

पद [चालः—सुटला पितृ दिशेचा.....]
असतां जननी शिवसंगतीं । होसी मोदमग्न तूं किती धु०
जरि तूं प्रेमसुधा प्राशुनी । होसी धुंदधि रात्रंदिनीं,
किती नवल हे तरी न ढळे पद या क्षितीं,
परि पडे तळीं शिव हले न लव तो सती. १
विपरीत रतातुर तूं जनी । पदभर कांपवि तव मेदिनी ।
उभि तूं शिवहृदयीं मानिनी । चढली धुंदि किती लोचनीं ।
कमान चढली तुझी न बघवे मज संप्रती,
शिवदृष्टि पिशाची तशी ताठली किती ! २

२४. विरहिणी राधा.

पद [चालः—जन सारे मजला.....]
वन दूर किती तें बाईं गे. धु०
जेथें माझा प्राणविसावा,
गाईं चारित वाजवि पांवा,
तत्तनुचा ये सुगंध बरवा,
न चालवे मज पाउलभरही ! १

२५. ब्रह्मानंद.

पद [प्रिये पहा रात्रीचा.....]
सुरेश्वरा ! धन्य दिवस उगवे हा चरण दाविले. धु०
जितमाया सुखनिलया । सकल दुःख वारुनियां ।
दर्शनसुख देउनियां । प्राण मोहिले. १
पाहुनि तुज सप्तलोक । झाला हा विगतशोक ।
उपभोगी अतुल तोख । दैन्य लोपलें. २

राहो हा दीन हीन । बुद्धिच कृपा स्वत्य म्हणुन ।
 सुंदर तव कमलचरण । आजि पाहिले. ३
 मोहनिशा ती उडली । ज्ञानउषा ही फुटली ।
 चित्ताची गांठ ढिली । प्रेम दाटलें. ४
 विस्मृतिचें पटल गळे । दृष्टीसी दृष्टि जुळे ।
 हृदयासी हृदय मिळे । शून्य राहिलें. ५

२६. निद्राभंग.

पद [चालः—तस्करा हातीं.....]

मोडली माझी । माझि नीज आई !
 पुन्हां मी ती न कधीं घेईं. ध्रु०
 जाहलों जागा । जागा मी जननी !
 कसा तरि आज दैत्यमथिनी !
 दिली मी परत । परत योगनिद्रा,
 तुला लखलाभ असो भद्रा,
 निजे निजवीलें । निजविलेंचि आई !
 सदाचें अभय होय पाहीं ! १
 निशेचें जेयें । जेथ नांव नाहीं,
 तेथुनी कोणि गुरूभाईं,
 येउनी माते ! । माते प्रेमानें,
 बोधिलें मजसि अहा त्यानें;
 अनुभवद्युमणी । द्युमणि हृदाकाशीं,
 तळपला पूर्ण दिव्यराशि;
 स्नानसंध्याही । संध्याहि म्हणुनि आई !
 गमे मज विफल साच पाहीं ! २

२७. ईशरचना.

पद [चालः—राधा-धर-मधु-मिलिंद.....]

रचना तव अनिवार । भगवन् । तीस न पारावार । भगवन् ।
 अपार शोभा—अगार केवल अतुल विश्वसंसार ! भग० ध्रु०

अनुपम तव भांडार । भगवन् । अनुपम तव भांडार ।
 अनंत तारा नभों चमकती सुरत्नकांचनहार । भगवन् ॥ १ ॥
 तेजांचे संभार । भगवन् । तेजांचे संभार ।
 चंद्र किती हे सूर्य किती हे नाहीं अंत न पार । भग० ॥ २ ॥
 तूंच खरा दातार । भगवन् । तूंच खरा दातार ।
 धनधान्यांहीं वसुंधरा ही सुंदर केली फार । भग० ॥ ३ ॥
 गाति तुझा बडिवार । भगवन् । गाति तुझा बडिवार ।
 अगणित जन हे देति धन्यता महेश ! वारंवार । भग० ॥ ४ ॥

२८. जननीस्वरूप !

पद [चालः—जरी कुणा श्रीमंताची.....]

निबिड घोर तिमिरीं तूझा रम्य रूपराशी ।
 कोटि सूर्यचंद्रा दिपवी भुलवि लोचनांशों ॥ ध्रु० ॥
 याच भागिं गिरिच्या कुहरीं ध्यानमग्न योगी,
 अमर्याद अंधाराच्या खोल मध्यभागीं,
 दिव्य महा निर्वाणाच्या समुद्रान्तरंगीं,
 परम शांतिपरिमल वाहे खळ न लवहि त्याशीं ! १
 महाकाल भीषणरूपा आजि तू धरोनी,
 तिमिररूप काजळि शेला, अंगिं पांघरोनी,
 सुखसमाधिमंदिरिं माते ! एकली बसोनी,
 करिसि काय सांगे तू गे ! अससि कोण ऐसी ! २
 तुझ्या अभय उभय मृदुल चरणपंकजान्तीं,
 विनत वत्सवत्सलतेचीं ज्वलित विमलकान्ती—
 चमचमाट चपला करिते वारिते अशान्ती,
 चिन्मयमुखशशि पोहे अट्टअट्टहासीं ! ३

२९. जर—

पद [चालः—चंद्रकांत राजाची.....]

पदारविंदीं मरंदपानीं जर नंदानंदा !
 मनोमिलिंद न धुंद होय मम अक्षय गोविंदा ! ध्रु०

काय राहिला मला जीवनीं धणी चक्रपाणी,
 नको नको हें करंट जीवित दुःखाची खाणी;
 परम रत्न तूं त्या तुज यत्न न हो जरि रक्षाया,
 बहु धनराशी धरुनि उराशीं जपणें किति वायां ?
 सुंदरतर सुकुमार कुमारा ननचंद्रों नाहीं—
 प्रेमसुखाची छवी जरी तव नेच्छि पहाया ही;
 काम्य कौमुदी चारु चंद्रमा तिमिरविनिर्मित हीं,
 प्रेमचंद्र तव हृदयनभीं जर उदयमान नाहीं;
 प्रियतमपत्नी शुचिप्रेमही भासे मज मलिन,
 प्रेमकनककोंदणीं तिच्या त्वत्प्रेमरत्न जरि न;
 तुजविषयींची शंका जी कां मोहकन्यका रे,
 कृष्णसर्पिणी चिरदंशापरि वाटे कंसारे !
 काय वदूं तुज अधिक मुकुंदा मुचकुंदोद्धारा,
 आनंदाचा कंद खरोखर तूं वृंदकिशोरा !
 हृदयरत्न तूं स्वच्छंदा ! मम राधाधरच्छंदा,
 मनोमिलिंद न धुंद होय मम अक्षय गोविंदा ! ॥ १ ॥

३० कधीं ?

पद [चालः—अर्धतनू वारुळीं.....]
 प्रेमरसार्द्रा मंदसमीरणलहरी गुणसुंदरी,
 वाहती कधिं या हृदयांबरीं ? ध्रु०
 पूर्णकाम हरिनाम गात कधिं बाप्पाकुललोचनीं,
 निरत हो प्रेमजलावर्जनीं ?
 आत्मा मन कधिं शुद्ध होउनी जाइन वृंदावनीं ?
 भुवनिं त्या प्रेमाच्या रंगणीं.
 हे संसृतिमायाबंध सकल तोडुनी,
 हें हरिमय सारें तसें विश्व मानुनी,
 या भक्तिपथावरि सदा मुदा लोलुनी,
 होइन केव्हां कंठमणी तव हीच आस अंतरीं,—
 धरुनि मी झुरेन केव्हां हरी ? प्रेम० १
 भक्तिशलाका कधीं घेउनी नेत्रतिमिरवारिणी,

घालिं मो ज्ञानांजन लोचनीं ?
 स्पर्शमणी तूं तुझ्या स्पर्शनें लोहतनू कांचनी,
 कधीं हो नयनमनोमोहिनी ?
 हें धर्माधर्मीं वेड सर्व सोडुनी,
 या जातिकुलांच्या तटा त्वरित मोडुनी,
 ही रूढि राक्षसी बया सपदि निवडुनी,
 भीतिभावना लज्जाऽहंता चिंता नक्तंचरी,
 कधीं या लंघिन मी श्रीहरी ? प्रेम० २
 भक्तराजपदराजीवोद्धतधूलि स्वांगावरी,
 कधीं मी घेइन नेणें हरी ?
 शश्वद्वैराग्याचा शेला टाकिन खांद्यावरी,
 कधीं मी सांगे मजला हरी ?
 त्या प्रेमरूपिणी सुंदर यमुनाजलीं,
 यां उभय करांचा सर्वें जुळुनि अंजली,
 मी भरुनि उदकांजलीवरी अंजली,
 प्राणुनि केव्हां प्रेमधुंद मी विहार हरिपदिं करीं ?
 जसा कीं मधुकर कमलाकरीं. प्रेम० ३

३१. मधुरभक्ति.

पद [चालः—अंकित पदांजुजाची.....]

सुंदर दिसे किती ही कांती । काढिली नभाची कांती ॥ सु० ॥ ध्रु०
 सुंदर मुख हें स्वांतिं उपजवी । नवनीलनरिदभ्रांति । सु० ॥ १ ॥
 हृदयनाथ कीं प्राणनाथ ये । मम मंदिरीं एकांतिं । सु० ॥ २ ॥
 प्रेमसिंधु मम उचंबळे किति । भाग्य पिकेस वसंतिं । सु० ॥ ३ ॥
 हृदयवल्लभा ! काय धनें तुज । देतां हो तव शांति । सु० ॥ ४ ॥
 प्राण हृदय घे, घे मम सारे । माझी हीच विनंति । सु० ॥ ५ ॥
 अहा ! पहा मम स्पृहा महा नच । लाधो पदिं विश्रांति । सु० ॥ ६ ॥

पद [चालः—अजि अकुर हा.....]

सखि ! गोकुळिंचा प्राण कुठें या गेला,
 मनमोहन मुरलीवाला ? ध्रु०

हा विरह न गे ! हाक मृत्युची आली,
 तरि वालि न ये वनमाली;
 मी गवळ्याची कुरूप सार्धी सुलगी,
 मग कैची टिकणें सलगी ?
 भाग्याची माझ्याहूनी,
 नव लावण्याची खाणी,
 नव गोपी दिसली कोणी,
 मज वंचुनियां तिकडे माधव झुकला,
 जातीवर भुंगा गेला ! सखि० १

जो भावाचा मात्र भुकेला भारी,
 कोमल मन करुणालहरी,
 तो भुलेल कीं लौकिक लावण्यातें,
 कोणा हें ठावें होतें ?
 परि मोहमूढ मी झाल्यें,
 मी स्वतास विसरुनि गेल्यें,
 मधुरूपा त्याच्या भुलल्यें,
 निज हृदयीं म्यां धरिलें तत्पदयुगला,
 वर्षाघन शारद ठरला ! सखि० २

या यमुनेच्या काळ्या डोहामाजीं,
 जलसमाधि घेत्यें आजी;
 कीं तीव्र महा गरल सखे पाजोनी,
 सोडविं या दुःखांतोनी;
 वनवल्लरि वा करुनी वलयाकृति गे,
 आणुनि दे मजला वेगें;
 इढ बांधुनि तीच गळयाला,
 टांगुनि या कृष्णतमाला,
 घेईन फांस अपुल्याला,
 कीं गात सदा 'श्याम ! श्याम !' नांवाला,
 झिजवीन देह हा अपुला ! सखि० ३

पद [चालः—भूपती खरे ते वैभव.....]

माधवा ! जिवलगा त्चि विसावा जीवा,

आधार जिवा त् भक्तभृंगराजीवा ! ध्रु०

तुज काय बोलल्यें म्हटलें तुज मीं काई ?

कशि काय बोलल्यें कुणास ठाडक वाई ?

हरि, अभागिनी किति विमूढ नारी जाती,

बहु भोळी तिज नरनीति न ठाव्या असती;

आदर्श करींचा पुष्प शिरीं ल्यायाचें,

तू अससी माझें निधान सौभाग्याचें;

सुमन मी तुझें प्रेमानें, करुनियां,

लेईन तुला मी भारी, जपुनिया,

लपवीन सहज तुजलागीं, लीलया,

ठेवीन अशी या कृष्णकुंतलीं देवा,

कीं कोणालाही शोध न तव लागावा ! मा० १

तांबूल सुवासिक अससी तू या वदना,

कां श्यामसुंदरा अससी अंजन नयनां,

घालीन लोचनीं अंजन तुज मी करुनी,

कीं कुणासही तव शंका यावी न मनीं;

तू चंदनचर्चा चार्वी चर्चायाची,

नवनीलमालिका कंठीं घालायाची;

तू कृष्णागरु मम त्यानें तनु माखोनी,

तव हार तसा या रुळेल हृदयावरुनी;

मी कुडी, प्राण तू माझा, केशवा,

मी गेह, धिरा तू माझा, माधवा,

मी पक्षि, पक्ष तू माझे, यादवा,

मी मीन दीन, तू जल या जीवन, जीवा,

मी पिका माधवा माधव मम तू बरवा ! मा० २

८. विश्वोद्यान.

पृथ्वी

विशाल विषयाटवी कुणि वदोत विश्वास या,
वदोत कुणि दुस्तरा भवनदी सुदूरत्यया;
श्मशान अथवा कुणी, कुणि वदोत कीं नारक,
अगाध भवसिंधु वा सुखसमूहसंहारक. १

विचार अनुदार हे मज परी प्रभो ! वाटती,
तयांत ऋजुता मुळीं नच दिसे, भ्रमे मन्मती;
दयार्द्र असुनी तुझा सम विशाल चेतोघन,
विषांबु वितरील ही मज शिवे न शंका क्षण. २

अनंत बलभाज तूं अससि पूर्ण सर्वोपरीं,
अपूर्ण मनुजें तुझ्या कृति कशा तुकाव्या हरी ?
विलक्षण विचक्षणा करुनियां परी मानव,
सदोष तुज मानितों, किति अपूर्व हें लाघव ? ३

दिसे न मुळिही जया असुनि अंध पूर्ण स्वयें
अचक्षु इतरां जनां हंसुनियां म्हणावें तयें;
तशीच कृति दुष्ट हें करुनि घोर मीमांसक
वृथा तुजसि दूषिती, तव न काय हे द्रोहक ? ४

‘ रमेश परमेश कीं वदति दाखवा तो कुठें,
उगीच दुबळ्या मनें सभय निर्मिळीं हीं झटें;
असेल जरि भूतलीं प्रकट ईश कोणी तयें—
कसेंहि तरि एकदां मजसमोर यावें स्वयें. ’ ५

सपाद फणि हे असे गरलशब्द फूत्कारुनी,
प्रभो तुजसि निंदिती तव करोनि हेटाळणी
न वैर, धड भक्तिही मनिं अशा पिशा मानवा
कुठोनि दिसणें हरी ? नट न वीट तो चेट वा. ६

नशांस शिशुपाल वा दनुज कंस वा राधिका, जरी न जगिं जन्मते करुण कृष्ण येतांच कां ?	
दशास्त्र नसतां तरी कुठुनि राम कीं जानकी अकारण न संभवे कधिंच कार्य हा न्याय कीं.	७
उदारकृतिसुंदरा ! तव कृती किती सोज्ज्वला, अमंगल मनास त्या गमति मात्र दोषाकुला;	
असह्यतरकष्मलाव्यथिते नेत्र ज्यांचे तयां— समस्त पिंवळे दिसे नवल काय हें चिन्मया ?	८
विचित्र मज विश्व हें उपवनापरी मोहवी, प्रतीक्षणि नवा नवा अतुल मोद हा मोह वी;	
गुणाढ्य जन त्यांतले तरु विशाल चेतोहर, विनीत ललना तशा ललित या लता सुंदर.	९
मुलें न परि कीं फुलें उमळलीं जणूं हांसरीं, गुणज्ञ सुरसज्ञही बघुनि डोलती अंतरीं;	
मुलींस दुरितध्वजा कुणि गणोत वैतागुनी, मरंदयुत मंजरी मजसि त्याच आमोदिनी.	१०
वनस्पतिततीमधें विविधता जशी वा ! दिसे तशीच तव लाडक्या मनुजकोटिमार्जी वसे;	
सकंठ हतरूपरी असति तींत जे दुर्जन— निरर्थ नच ते, परी करिति वाटिकारक्षण.	११
असाधुविण साधु जे उदयमान होते न ते, विनासुजन दुष्टही नुमगते तसे श्रीपते !	
स्वतंत्रमधुवृत्तिचें सुख खरें किती तें असे, कटूग्र परतंत्रतेविण परी कळावें कसें ?	१२
परंतु दृढमूल जें तृण अपार तें वाढतां— दिसे सुमनवाटिका अशिव लोपुनी चारुता	
प्रमत्त तृणबीज वा गरलदिग्ध तत्केसर, समस्त तरुवल्लरी निवटितें झणीं सुंदर.	१३

१ सोसावयास अति कठिण अशा कावीळ नांवाच्या रोगानें ज्यांचे डोळे पीडले आहेत. २ विषमय. ३ फुलांतले रेणु.

प्ररूढ नियमास या मनुजसृष्टि ही श्रीहरे !
 असेल अपवाद बा ! वद कशी दयाळा ! बरें ?
 मदांधदश दुर्जुनीं सकल सृष्टि ही वेढली;
 सचित सुजनावली अमित संप्रती जाहली ! १४
 कुशाग्रमति कैतवप्रवण विक्रमी केसर,
 अघोरकृति दुर्जनप्रमुख दुष्टदुष्टांतर,
 अमूल्य जनशांतिचा परमशत्रु आलें कळों;
 समस्त जनतेप्रती करि जणों सळों कीं पळों ! १५
 असे धरुनि जीव हें जरि जगत् तुझें आजला,
 दिसे तरि त्यावरी बघ किती मृतीची कळा;
 अझूनि परमावधी तुज गमे न का जाहली ?
 सुरम्य सुखमंचकीं तुजसि नीज कीं लागली ? १६
 नवाब्ददिनिं आजच्या कळवळोनि केकारवीं,
 अनन्यगति होउनी तुजसि मी प्रभो आळवीं.
 परंतु तुज काय कीं अझूनि हांक ऐकूं न ये,
 गमे मजसि हें असें परि कथांच होऊं नये. १७
 बळोंचि अथवा असें करिसि तूं प्रभो ! मानुं का ?
 कशास करशील तूं परि असें जगन्नायका ?
 रहस्य तव यांतलें मज पती कळावें कसें ?
 करीं नटवरा तरी तुज रुचेल आतां तसें ! १८
 सभक्ति करितां प्रभो ! नियत आत्मकर्तव्य मी,
 प्रबुद्ध हृदयाब्ज हें तुज समर्पुनी बा ! नमीं;
 कशास मजला हवी ? इतर ही अटाटी फुका
 नसेल तुज का तुझी सकल काळजी नायका ? १९

९. जागृतजागृती.

पद [चालः—दो दिवसाची तनु ही.....]
 जयोऽस्तुते श्रीनंदनंदना विश्वकारणा फणिशयना,
 शत वर्षांची गाढ नीज तव दिसे उडाली दयाघना ! ध्रु०

तुज उठवाया झोंपेंतुनि या, यादवराया, परोपरीं,
 आळविलें किति परी न आली करुणा तुजला आजवरी;
 तुझ्या रसाला परम सोज्ज्वला गातां लीला कवीश्वर,
 तसे पवाडे वाडें कोडें थकले गाढ शाहीर;
 ब्रीदावलि मा, तुज उठवाया सदा गागिल्या जरि सदया,
 यश नच कोणा यशोधना तूं दिलें हीच ना भक्तदया ?
 असो कसेंही, असो कांहींही झोंप उडे तव सुलक्षणा !
 जयोऽस्तुते श्रीनंदनंदना विश्वकारणा फणिशयना ! १
 त्या कुशिवरुनी या कुशिवरती वळलास न जों गोपाला,
 पालटला मनु सर्व पूर्विचा भारत जीवन नव प्याला;
 प्रेमदिठी जों तुझी किलकिली सहज जाहली वनमाली,
 चैतन्याची छवी पसरली, लहरी आनंदा फुटली.
 भारतभास्वद्भाग्यभानु हा उदयोन्मुख मज आजि दिसे,
 प्रेमकटाक्षाविना तुझ्या का तेज तन्मुखीं तळपतसे ?
 समग्र धरणी आंदोलुनि या सभरसली ती एकरसीं—
 पहा बुडाली सुखदुःखांच्या संधिकालिं या हृपिकेशी !
 असो कसेंही असो कांहींही झोंप उडे तव सुलक्षणा,
 जयोऽस्तुते श्रीनंदनंदना विश्वकारणा फणिशयना ! २
 पश्चिम लालीलाल जाहली मांसशोणितो ती न्हाली,
 अस्त्रिवसांच्या भूषा त्याली कुरुणदेवी जणुं झाली;
 पूर्वभूमिही लाल जाहली प्रेमरसीं ती परि न्हाली,
 स्वराज्यभव्यध्वजेखालतीं देवी जणुं ती अवतरली;
 ऊर बडवुनी रडे पश्चिमा घळघळ भ्रू ती गाळी,
 होउनि बाष्पाकुल ही प्राची हृदय पिटी या सुखकाळीं;
 पश्चिम सोडी दीर्घ उसासे हायहायसे तिज झालें,
 पूर्व निःश्वसे, आशांदोळीं वरखालीं घे जणुं झाले;
 असो कसेंही असो कांहींही उडे झोंप तव सुलक्षणा,
 जयोऽस्तुते श्रीनंदनंदना विश्वकारणा फणिशयना ! ३
 पश्चिमजनता परस्परांची गळचेपी ही करावया,
 सिद्ध संगरीं पाठ तुझी जों फिरली तिकडे यदुराया;
 प्रभासतीर्थीं जशी द्वापरीं करुक्षेत्रीं वा पूर्वि जशी,

घडे यादवी सर्वभक्षका सुरु पश्चिमीं आजि तशी;
 बघ पूर्वेला भेदभाव तो सर्व आजला मावळला,
 एकत्वाची श्रेष्ठ भावना इथें आज दे गोड फला;
 हिंद ययन कीं खिष्टि पारशी अन्योन्यांचे गळ्यामधें—
 हात घालुनी भावी स्थितिचा विचार करिती आनंदें;
 असो कसेंही असो कांहिंही उडे झोंप तव सुलक्षणा,
 जयोऽस्तुते श्रीनंदनंदना विश्वकारणा फणिशयना ! ४

स्वातंत्र्यातें नृपति विघातक तिकडे ठरुनी जगार्दना,
 राज्यक्रांत्या कितीक झाल्या नृपति पळाले तपोवना;
 सत्त्वविशेषीं भारतदेशीं ' विभूति राजा तुझी असे, '
 पूर्व भाव हा सुस्थिर राहे अंतर पडलें यांत नसे;
 निज सम्राटा साह्य कराया जनें मनें कीं तनूधनें,
 भारतवर्षे कमाल केली साक्षाद् भूपहि धन्य म्हणे;
 ' स्वराज्य हाचि प्रसाद द्यावा सम्राटे त्या मोदभरें, '
 आशा करि ही दीन विचारा पूर्ण होय ती कधीं बरें ?
 असो कसेंही असो कांहिंही झोंप उडे तव सुलक्षणा,
 जयोऽस्तुते श्रीनंदनंदना विश्वकारणा फणिशयना ! ५

अत्रिमुनीची सती प्रियतमा सत्त्वाढ्या 'श्री अनसूया' ,
 पश्चिम देशीं 'अनु' नामें ये अनसूया त्या शिकवाया;
 भौतिकवादी जडवादी ती कशी पश्चिमा गोपाला,
 हिला बधावी ? परतुनि आली साध्वी भारतसेवेला;
 ' बाल पाल नी गांधि अशी ही त्रिमूर्ति सांप्रत कलिमार्जी,
 अभीष्टवरदा असे खरोखर द्याया स्वीकृत यश कार्जी;
 जें हें कथिलें, आम्हां पटलें नृपा न खपलें अकारण,
 तोंड दाबलें स्वस्थ बसविलें करीत देवा, त्वद्ध्यान;
 असो कसेंही असो कांहिंही झोंप उडे तव सुलक्षणा,
 जयोऽस्तुते श्रीनंदनंदना विश्वकारणा फणिशयना ! ६
 जाच भयंकर बंदी दुर्धर जों जों कोणी योजितसे,
 मनुज तयांतुनि मुक्त व्हावया पथ बहु यत्नीं काढितसे;
 आत्यंतिक जी गाढ निराशा जन्म देतसे आशेला,
 निबिडघोरशा तिमिरामार्जीं प्रकाश सुखवी नयनाला;

आत्यंतिक जें दुःख तेंच दे जन्म सुखाला नियम असा,
 प्रहर रात्रिचे गेल्यावरती उदयाचलिं ये रवि सहसा;
 हाचि क्रम परि उलटा होता सर्वचि उलटें होत असे,
 तथाहि कारण तुझीच इच्छा तदनुरोध जग चालतसे;
 प्रेमदिठी ही सुहास्यमुख हें पुन्हां न फिरवीं गोविंदा,
 दुजें न याची भारत याहुनि या घटकेला सुखकंदा !
 असो कसेंही असो कांहींही उडे झोंप तव सुलक्षणा,
 जयोऽस्तुते श्रीनंदनंदना विश्वकारणा फणिशयना ! ७

१०. उपालंभभक्ति.

[विरोध-भक्ति म्हणजे द्वेष्य भावानें आत्मनिवेदन; हा भक्तीचा प्रकार धार्मिक दृष्ट्या सर्वविश्रुतच आहे. त्याचप्रमाणें प्रेमळ भक्त कवींच्या ग्रंथांत ईश्वरालाच कोठें कोठें भक्तिकौतुकानें नांवें ठेवून त्याच्या उखाळ्या पाखाळ्या काढून तद्द्वारां भक्तिप्रेम वाढविण्याचाहि एक प्रकार सर्वविदित आहे. याच प्रकाराला उपालंभ भक्ति नांव देणें अयथार्थ होणार नाहीं; तशासारखा अल्प प्रयत्न नम्र सद्भावानें प्रस्तुत कवितेंत केला आहे.]

श्लोक [वृत्त शार्दूलविक्रीडित.]

श्रीरामा ! 'अगदीं न राम उरला आर्यांमधें संप्रती,'
 जो तो विंधितसे असें वदुनियां दुःशब्द आम्हांप्रती,
 व्हांवें दुःख मनास हें परिसतां कां तें ? मला ना कळे,
 नाहीं कीं वचनीयता वचनिं या आम्हीच आहों घळे ! १
 आहे हें जरि सत्यतथ्य सगळें आम्हां न तें साहवे,
 दोषारोप वृथा जरीहि नसला कोणास तो सोसवे ?
 व्यावें कीं जगतीं बरें म्हणवुनी ही आस कोणा नसे ?
 रुढीला अपवाद या प्रभुवरा. आम्हींच व्हांवें कसें ? २
 येतो राग पित्याप्रतीहि वदतां जें सत्य आहे तसें,
 अत्युक्ती नच ही न लाघव तसें, हें रुढ लोकीं असे;

वाटावा न विषाद कां तरि अम्हां ? आम्ही नसूं कों मृत,
 झालों बुद्धि अप्रबुद्ध अथवा कों सुप्त कों जागृत ! ३
 रामा ! ' राम तुझ्यामधेंचि न दिसे ' कां मी न ऐसें म्हणूं ?
 येते हे तरि येरवों दिवस कां कों सुप्त त्तें गणूं ?
 पोवाडे तव आज जे रघुपते ! गातात मोदें कुणी,
 वाटे ते पिउनी तुझी बरळती प्राक्कीर्ति संमोहिनी ! ४
 कोठें ती अभिमानिता तरि तुझी जी रावणा दीपवी ?
 कोठें श्रीरविवंशदीप्ति तुजला जी संगरीं जागवी ?
 कोठें तें जनतानुरंजन तुझें ? कोठें तुझी दिव्यता ?
 कोठें वत्सलता तुझी ? वद तशी कोठें तुझी न्यायता ? ५
 केले त्वां नळनीलवानरगणा झुंझारसे झुंजते,
 ज्यांचें सद्यश आजही तुजपरी रामायणीं गाजतें;
 ज्यांनीं सेतू महा त्वदर्थ रचुनी सिंधूस संरोधिलें,
 त्यांच्याहूनहि आजच्या जनगणा क्षुद्रत्व वा त्वां दिलें ! ६
 माते आज इथें पुरी अवदसा होती जशी द्वापरीं,
 आहे किंबहुना भयंकर विभो ! साक्षात् जणूं आसुरी !
 आवृत्ती गतकालची पुनरपी होते जरी हें खरें,
 आला तो तव काल हा परतुनी शंका न मातें उरे ! ७
 सर्वध्येय उदात्त एकचि असे व्हावी स्वराष्ट्रोन्नती,
 साधाया परि साधनें विविधशीं स्वेच्छेपरी योजती;
 झाला आज मतीं मतीं गलबला तेणें कली मातला,
 जो तो उत्सुक बंधुकंठरुधिर प्राशावया जाहला ! ८
 झाले पक्ष अनेक त्यांत बलि जे ' राष्ट्रीय नेमस्त ' ते,
 श्रीरामा, तव कालिंचे मज गमे सुग्रीव वालीच ते;
 राष्ट्राचें मुख जी स्वराष्ट्रपरिषद् ' तारा ' च कों आजर्चा,
 दासी तीस करावयास अपुली, विंदान जो तो रची. ९
 सीता त्या समयीं तुझी हरुनियां नेलीं दशास्यें जशी,
 नेलीं आज हरुन हाय ! अमुची वा, भारतश्री तशी;

आपत्ती उभया, परंतु तुळितां वाटे जगन्नायका;
 प्राग्वैयक्तिक ती तुझी असुनिया ही हानि सार्वत्रिका ! १०
 वाली निर्दलुनी तदा मिळवुनी सुग्रीवसाहाय्य तू,
 सीता शोधुनि आणिलीस करुनी लंकेंत युद्धंक्रतु;
 सीता ही अमुची कधीं वद तशी येणार आणावया ?
 अत्याचार करूं नकोस परि तूं पूर्वींपरी चिन्मया ! ११
 नाना आणि महादजी उभयतां पंतप्रधानाप्रती,
 होते कीं प्रिय सारखेच अगदीं, जागा न भेदास ती;
 एकाचीं नृपनीतिकार्यपटुता संग्रामपारंगता—
 अन्याची; गुण हें स्वराष्ट्रविषयीं आवश्य कीं तत्त्वतां ! १२
 राहावी बलशालिनी स्वतनु ही ज्यांचा असा हेतु कीं,
 राखायास हवीत देहकरणे सारींच त्या सारखीं;
 राष्ट्रचेंहि तसेंच मात्र परि हें जे जाणती जाणते,
 तंतोतंत अशी स्वदेहतुलना राष्ट्रप्रती शोभते. १३
 वाली आजि हवा अम्हांप्रति जसा सुर्यीवही तो हवा,
 शिष्टाई स्वयमेव पाहिं करुनी दे भीक ही राघवा !
 'सीताशोधन' याच ते उभयही ध्येयाप्रती चिंतित्ती,
 दोघेही बलि एकजीव घडतां हातीं यशःप्राप्ति ती. १४
 रामा, आज तुझ्याच जन्मदिवशीं भक्त्या तुला प्रार्थितों,
 दे दे या गणपद्वया सुमति दे हें एक मी मागतों;
 नाहीं आणिक मागणें मम तुला, देणार दे हें झणीं,
 यांच्या ही मम आजची तव कृपें होवो यशोमालिनी ! १५

११. आजचें ईशस्तवन !

श्लोक— (शार्दूलविक्रीडित)

वंदाया तुजला जुळोनि कर भी जों शीर्ष हें वांकवी,
 जिन्हेला मथवोनि जों तिज तुझ्या संकीर्तनीं जागवी,

१ पहिली आपत्ति तुझ्या एकद्व्यावर असून ही दुसरी सर्वांवर आहे हा अर्थ.
 २ रणयज्ञ. ३ देहाचीं इंद्रियें. ४ विनंती.

माझ्या शांत मनें मला चकविलें उन्मत्त तें जाहलें,
वांकोल्या मज दावुनी भडकलें, बोलावया लागलें ! ॥ १ ॥

‘माझ्या पाठिस हात तूं धुडनियां कां रे असा लागसी ?
डांबोनी मज का असा वरि वरी वांकावया लावशी ?
केलें आजवरी प्रभुस्तवन जें तें काय झालें कमी ?

नाहीं ज्यास दया त्या नमुनियां होसी वृथा का श्रमी ? ॥ २ ॥
‘देवांचा सुखसन्निवास म्हणुनी सर्वत्र जो गाजला,
अन्ना भारत तोचि आज अगदीं मोताद कां जाहला !

सोन्याचा म्हणतात धूर सगळे जेथें निघावा सदा,
नांदावी अजि त्याच भारतभुवीं का दुःसहा आपदा ? ॥ ३ ॥

‘होतें धान्य जिथें पुरा मिळत कीं मुद्रेंस एका मण,
तेथें आज न षोडशांशहि पुरा; देवा तुझ्या भूषण !
अन्नें सार्विक दूध तूप असलीं सोन्यापरी दुर्मिळ.

वस्त्राचें तर नांवही न वदवे ! ऐशी स्थिती सोज्ज्वळ ॥ ४ ॥
‘पोटा अन्न नसे तसें वसनही झांकावया ही तन्
हीही काय कृपाचि सांग तुझिया देवेश्वराची म्हणूं ?

ईशाज्ञापर वारिवाह न कधीं वेंळेवरी वर्षतो,
कोठें वृष्टि अती अवर्षण कुठें हा योग कीं भोग तो ? ॥ ५ ॥

‘देती वृक्ष न पत्रपुष्पसुफळें पूर्वींपरी आजला
माता भूमि न तेंवि आज पिक वी वापी न देती जला,
घेतां हाति उदीम अंगलट ते येती अशी ही स्थिती,
सेवा काय वदूं ? सुळावरिल त्या पोळीपरी धन्य ती ! ॥ ६ ॥

‘कोणी विप्रयुवा अकालिं पडतां क्रव्याद कालाननीं
‘राजा कारण यास खास, ’ जनकें तें प्रेत भूपांगणीं—
टाकोनी वदला, ‘अधर्म घडला, राजा ! तुझ्या रे करीं,
त्याचें हें फल ! ’—गोष्ट एक परिसूं झाली अशी द्वापरीं ! ॥ ७ ॥

‘आतां रोज पहा युवेयुवतिही जाती अकालीं किती ?
आहे यास हिशेब कांही नच कीं ? ही योग्य कीं दुःस्थिती ?
याचा दोष नृपावरीच तव कीं या दिव्य देवावरी ?

ओढावें किति कातडें प्रतिदिनीं डोक्यांवरी रे तरी ! ॥ ८ ॥
‘कोठें बाप मरे कुठें तनय वा दोषेहि किंवा कुठें,
एकाकी जननी कुठें दिसतसे कीं पोरटें एकटें !

कोठें कांत झुरे प्रियेस्तव कुठें कांता रडे त्यास्तव.

ऐशी ही विपरीत बा ! स्थिति इयें मी बोलतों वास्तव. ॥ ९ ॥

‘ नाना रोग नवे नवे निघुनियां संत्रस्त झाली प्रजा,
डोळे फाडुनि देव हा तरि तुझा अद्यापि पाहे मजा !

ऐशा या अदया शठा म्हण म्हणे ‘ बापा कृपासागर, ’

अंधा डोळस मी म्हणूं तरि कसा मूकासि वागीश्वर ! ॥ १० ॥

‘ ऐसा निर्दय देव हा मज नको केव्हां न त्या वंदिन,

स्वामी मी तनुचा तुझ्या; नच तुझा केव्हांहि बंदीजन;

पाहूं हात तुझे कसे जुळति हे, वांके कशी कंधरा,

शब्दोच्चार कशी करोनि रसना प्रार्थील विश्वेश्वरा ?’ ॥ ११ ॥

गेलें दुष्ट वदोनि चित्त इतुकें; मी हा पिसाटापरी !

तेव्हांपासुनि बा ! उभा तुजपुढें आहे असा श्रीहरी !

अंगीं शक्ति नुरे न हात वळती झाले जणूं हे लुले,

ताठे मान, लवे न हाय ! रसना दुदैव हें पातलें ! ॥ १२ ॥

येवो येइल जें पिशाच मन तें स्वेच्छेपरी स्वस्थला,

माझी त्यास जरी नसे गरज ती व्हावी कशाला मला ?

शंका एक परी प्रभो ! मज पुढें राहे उमी या क्षणीं,

चित्ता सुंदर माझिया वद दिलें पैशाच्य एसें कुणीं ? ॥ १३ ॥

कर्ता एक जसा तसा करविता बा ! तूंचि एक क्षितीं,

वेदांचें करुनी निमित्त कथिलें हें तूंचि सर्वांप्रती !

आले जे सदसद्विचार सहसा माझ्या मनोऽभ्यंतरीं,

श्रेयोऽश्रेय तदीय तें तुज; मला चिंता कशाला तरी ? ॥ १४ ॥

चित्तोद्धारित उग्रदर्प सुमनें किंवा विरोधी म्हणा,

देवा अर्पितसें तुझ्याच चरणीं तैसें सर्वे या मना;

पूजा ही असलीच आज घडली याला कसें मी करूं ?

माझा दोष तुला, तुझाहि तुजला, तूं तात मी लेंकरूं ! ॥ १५ ॥

भरतभूकृत ईशवन्दन.

१२. भरतभूमि—भाग्य.

पद (चाल—अभिनव मधुलोलुप.....)
 जय जय जय भरतभूमि, भाग्यशालिनी ।
 तूं विमला तूं कमला कमलवासिनी ॥ ध्रु० ॥
 परम रम्य तव मंदिर । लोभनीय किति सुंदर ॥
 भूषविती रविचांदिर । पुरवि काम जणुं मंदर ।
 तूं च उमा तूं च रमा स्वजनपालिनी ! ॥ जय० १ ॥
 वर्षुनियां जल अपार । संमार्जी घन उदार ।
 प्रातर्निशिं तुझे द्वार । काय न हा चमत्कार ? ।
 मल लोटी मलयवायु विश्वमोहिनी ! ॥ जय० २ ॥
 द्विज पिकादि बंदीजन । करिती नव नित्य गान ।
 करि मयूर मधु नर्तन । महिमा हा काय सान ? ।
 भुलवि नयन डुलवि सुमन मधुरहासिनी ! ॥ जय० ३ ॥
 श्रीशिवसम नृप महान । दास राजनीतिनिपुण ।
 बाजीपरि गुणनिधान । रक्षिति तव कीर्निमान ।
 पुण्यभूमि पावन तूं दुःखवारिणी ! ॥ जय० ४ ॥

१३. भरतभूकृत—ईशवन्दन.

श्लोक [वृत्त—पृथ्वी.]

‘ अनन्य गतिनें तुला करिति जे प्रभो वंदन,
 तदीय करितोसि तूं सकलकामसंपादन; ’
 तुझेच जन सांगती परि खरें न कीं वाटतें,
 मला न अनुभूति ये मज गमे निराधार तें ! १
 तुझे भजक बापुडे मतिविहीन भोळें पिसे,
 त्वदीय कृति नाटकी कळति त्या न मातें दिसे;
 घृथा तुजसि वानिलें अद्भुनि वानिती मोहुनी,
 परी न गमसी मला अधिक जादुगाराहुनी ! २
 स्वकीय हितसाधनां असुनि दक्ष तूं सारखा,
 जनांत परि दाविसी स्वहितपालना पारखा;

परार्थ जर्णु हैं तुझें सकल चाललें नाटक,
 न वव्हिण ये कळों मलिन शुद्ध कीं हाटक ! ३
 प्रसंग हरि जांवरी तुजवरी नसे बेतला,
 दया न उपजे तुला तिळहि; ठाउकें हैं मला;
 न मी बरळ बोलत्यें, तुजसि या क्षणीं दाखले,
 शतावधिहि देउनी करिन सिद्ध हें चांगलें ! ४
 तुझ्याच जननीप्रती दुरितःकसहस्रार्जुन,
 यदा हरि ! विडंबिलें, उघडलीं तुझीं लोचनें;
 स्वशत्रु वधिल्यावरी तुज मदीय झाली स्मृती,
 तुझी न सुटली अशी स्वपरभावदर्शी मती ! ५
 त्वदीय जननीपित्या बहुत मातुलें गांजिलें,
 तुझा वध करावया कुजन गोकुळीं धाडिलें;
 तशीच तव रुक्मिणी तुज विवर्तुनी यादवा,
 रिपूसि तव द्यावया उघड योजिलें माधवा ! ६
 अकीर्तिकर हे असे विषम योग जें पातले,
 स्वतां तुजवरी हरी; असह ते तुला जाहले !
 स्वशत्रु वधिल्यावरी तुज मदीय झाली स्मृती,
 तुला न सुटली अशी स्वपरभावदर्शी मती ! ७
 मनोज्ञतनुशोभिनी नवमृणालिनी केतकी,
 सुभंजुमधुभाषिणी हृदयहारिणी जानकी;
 विदेहवृषनांदिनी, रघुसुकीर्तिसंवर्धिनी,
 तुझी सुभग गेहिनी गुणखनी मनःस्वामिनी ! ८
 दशास्य हरुनी तुझी गुणवती अशी भामिनी,
 यदा रडत हिंडवी तुजसि दंडका काननीं !
 अनावर कसा तुझा तुजसि कोप तें जाहला,
 अजांडचि गिलावया प्रलयकाल कीं पातला ! ९
 प्रचंडरणसंगरीं अतुल शौर्य तें वैचिलें,
 संबंधुसुतपौत्रिणी दशमुखा तुवां मर्दिले;
 स्वशत्रु वधिल्यावरी तुज मदीय झाली स्मृती !
 तुला न सुटली अशी स्वपरभावदर्शी मती ! १०
 जशी शिशुपणामधें स्वपरभावद्वयभावना,
 कधीं न सहसा वसे जनमनांत नारायणा !

समग्र सम बालकां, निजसुखांत तीं रंगती,
 न भेद रिपुमित्र हा, तुळिति त्या तुझ्या संगती ! ११
 असेच अवतारिं त्या प्रथम पंच मत्स्यादिकीं,
 तुला न शिवली कधीं स्वपर भावना घातकी;
 मदर्थ किति तेधवां अमित कष्ट तूं सोसिले,
 बटुत्व सरतां परी स्वपरभूत संचारलें ! १२
 नकोचि परि आज बा, तुजसि कांही बोलावया,
 न शक्ति उरली दिसे तुज मदर्थ धांवावया;
 जनापरि तुलाहि कीं जरठता गमे पातली,
 म्हणोत कुणि बुद्धता परि तिचीच ती सावली ! १३
 तुझ्यांत मनुजांत या म्हणुनिया अगा दांभिका,
 नसेचि मजला परी तुज तरी दिसे भेद का ?
 तरीहि तुज वंदितां मजसि धन्यता वाटतें,
 विपत्तिनिवहीं मना किमपि शांतता लाधते. १४
 म्हणोनि तुज चिंतित्ये स्मरुनियां तुझीं पावलें,
 असह्यतर यातनां सहत भावि आशाबलें;
 कधीं वद तरी विभो ! दशभ कर्कित तूं होउनी,
 विमुक्त करशील या मज कटूय दुःखांतुनी ? १५

१४. अभीप्सिताष्टक.

श्लोक [वृत्त मंदाक्रांता.]

इच्छा कांहीं धरुनि हृदयीं आपुल्या विश्वकर्मा,
 घाली मातें भरतभुवनीं श्रेष्ठ मानुष्यजन्मा;
 आहे मातें उदरभरणावेगळें कर्म कांहीं,
 राहो याची स्मृति मज विभो नित्य विज्ञापना ही. १
 मिथ्याभाषी विमति शठ कीं, कृष्ण बाह्यांतरांत,
 ठेवो कोणी अशिच दुसरीं निंद्य नांवे अनंत;
 आहे बापा, तरिहि तव मी पुत्र याची सदा ही,
 राहो माझी स्मृति मज अशी नित्य विज्ञापना ही. २
 मातेहूनी प्रियतर दुजी मानवां वस्तु नाहीं,
 तैसा त्यातें प्रियतर सखा एक तो धर्म पाहीं;

दोहोंहूनी गुरुतर परी मूल्य तें जन्मभूचें,
 वागो माझ्या स्मरण सदया, मानसीं नित्य याचें. ३
 कांहीं केलें तरि मनुज तो पंगु तेंवी अपूर्ण,
 ब्रह्मांडांचा अधिपति खरा एक बा, तूंचि पूर्ण;
 पूर्णासंगें तुशिं न समता म्यां अपूर्ण करावी,
 याची माझ्या स्मृति परि विभो नित्य चित्तीं वसावी. ४
 पापात्मे ते विभवशिखरीं पाहतों नांदतांना,
 तेवीं पाहीं सतत बुडतां आपदीं सज्जनांना;
 बाह्यान्त्यायी गमसि, तरिही पूर्ण तूं न्यायशाली,
 निष्ठा माझी दृढबल अशी राहुं दे सर्वकालीं. ५
 दैवासंगें जरि झगडतां हातटेंकीस आलों,
 वस्त्रान्नातें जरिहि अथवा पारखा आजि झालों,
 माझ्याहूनी कितितरि दुजे देशबंधू सुदीन,
 राहो त्यांचे असुखहरणीं चित्त हें स्वार्थहीन. ६
 ईशलाभें किति हुरळतो आपणां मानिं धन्य,
 किंचिद्धानी तशिच घडतां होतसें विश्व शून्य;
 दोहोंचाही जनक परि तो तत्त्वतां एक मीच,
 राहो याची स्मृति मज तुला प्रार्थना नित्य हीच. ७
 सांगायतें परहित जनां जीभ सैराट धांवे,
 कार्याकार्यीं निजगत परी मन्मती मोह पावे;
 हस्तें कांहीं कृति न घडतां बोलणें वाउगें तें,
 राहो याची स्मृति मज सदा मागणें हेंच तूं तें. ८
 आपत्कालीं स्मरुनि तुजशीं फोडुनी दीर्घ टाहो,
 सैरावैरा तुज हुडकतो जेथ तेथें पहा हो;
 हा ! हा ! बापा, असुनि परि तूं नित्य माझ्याचपाशीं,
 याची ही का स्मृति वद तुला भाकुं मी घावयाशीं ? ९

तरंग २ रा.

१. विलक्षण कैदी !

अभंग.

विश्वकारागारीं । देहाचे पंजरीं,
पांखरुं निर्धारी । बंदी एक. १
पंजर सुदड । चर्म मढवीला,
अस्थीच्या भागळा । अवजड ! २
नाड्या. मज्जा, तंतू । ऐशा शृंखळांनीं,
पंजर बांधोनी । दड केला ! ३
ऐसा बंदोबस्त । जरी अटोकाट,
पांखरुं अफाट । अचाट ही ! ४
कैसें कुठोनीयां । निघे बाहेर तें,
वेगें जातें येतें । स्वेच्छेपरी ! ५
निर्भय चित्तानें । प्राज्यां अविभाज्यां,
स्वानंदसाम्राज्यां । बैसोनीयां ! ६
दावोनी वांकोल्या । धाकी ब्रह्मांडाशीं,
खंडी तें काळासी । सामर्थ्यानें ! ७
पडे विश्व थीटे । खेळतां लिंगोच्या,
काळाच्या भिंगोच्या । करोनीयां ! ८
देईं झुगारोनी । समाजबंधनें,
राजाचीं शासनें । पार्यां घाली ! ९
मानी ना तें कोणा । विलक्षण ऐसें,
जोविलें बारसें । देवांचेही ! १०
देवांचा तें देव । राजांचाही राजा,
लावी सर्वां बाजा । करायसी ! ११
सर्वां धिक्कारोनी । बोले तें हासत,
या हो ! भालाईत । राजतांनो ! १२

विश्वींच्या राजांनो । राजसेवकांनो,
 कर्णचर्वकांनो । या या वेगें ! १३
 ज्याची माय मज । व्यालीसे धराया,
 पाहूं द्या कीं तया । एकवार ! १४
 धरूं जातां मशीं । काय लागे हातीं ?
 पंजराची माती । घ्यावी सुखें ! १५
 मोडक्या तोडक्या । देहाच्या कोठड्या,
 हाडें काड्या मोड्या । पंजराच्या ! १६
 बोलोनीयां ऐसें । चावी रद सदा,
 हासे खदखदा । तिरस्कारें ! १७
 काय त्याची कांती । काय त्याचें रूप,
 काय त्याचा हूप । विलक्षण ! १८
 काय त्याची कळा । काय त्याची लीळा,
 जाणे तो सांवळा । परब्रह्म ! १९
 याची रूपरेखा । केली नारायणें,
 सहाच शब्दानें । गीसेमार्जी ! २०
 जगाच्या मोक्षाला । किंवा बंधनाला,
 कारण एकला । हाच कैदी ! २१
 ऐशा बंदिवाना । घाली कडसणी,
 धन्य तोचि प्राणी । लोकीं तिन्ही ! २२
 त्याच्या पायीं करी । मनसा-काया-वाचा,
 नति अनंताचा—। तनय हा ! २३

२. मुक्त कोण ?

पद. (धांव रे राम राया.....)

सावधान सावधान । कसें ठायीं न भान ? ॥
 घरांत यादवी ही । काय जाळिलें ज्ञान ? ॥ ध्रु० ॥
 इंद्रियें भिन्न भिन्न । अंग परंतु एक ।
 दांतांहि आपुल्याच । ओठ का व्हावे भग्न ? ॥ साव० १ ॥
 अंग हें माझें माझें । म्हणतसुं जरि चोजें ।
 हातांत गोसाव्याचे । परि शेळीचे कान ॥ साव० २ ॥

मातींत घोळसीली । पाठ परंतु नाक—।
 आमुचें वरि खासें । काय हा अभिमान ? ॥ साव० ३ ॥
 एकाच दावणीचीं । गुरें हीं चेंगरलीं ।
 एकाच जुवाखालीं । बांधिलीं मुक्त कोण ? ॥ साव० ४ ॥
 बोलतां उणेंदूणें । बंधूच रिपु झाले ।
 हातां न कांही आलें । किति करूं बुझवण ? ॥ साव० ५ ॥

३. *परिस्थितिप्रभाव.

साक्या.

विलासभुवनीं स्वर्णपंजरीं श्रुतिहरवाक् शुक नामी.
 होता, ज्याची सदैव रंगे वाणी विठ्ठलनामी. १
 ' लटपटपंची, तूं कोणाचा, ' शब्द मधुर हे त्याचे,
 गृहस्थ जन ते सुखें परिसतां हर्षति मनिं बहु साचें. २
 एके दिवशीं विपिननिवासी नव शुक त्या स्थळिं आला,
 पंजरबद्ध स्वबंधु बघतां खिन्न अंतरीं झाला. ३
 स्वतंत्रतेचा तनय लाडका बोले तो शुक त्याला,
 ' चल रे भाऊ, चल रे जाऊं अपुल्या मूळ घराला. ' ४
 पंजरवासी वदे शुक त्या ' ये या सुखभुवनांत,
 राहूं आपण आनंदानें मधुर फळें बा खात. ' ५
 ' कारागृहिं या तुजहि न जागा पंख पूर्ण पसराया,
 कशास आणिक मला बाहसी ? चल त्या वनिं विहराया. ' ६
 ' हा ! हा ! भाऊ, गगनमंडपा कैसें वेंधुनि जावें,
 न कळे मातें थकतां दमतां सांग कुठें बैसावें ? ' ७
 ' गा गा अपुलीं वनस्थलींचीं स्वातंत्र्याचीं गाणीं,
 पुरे, मुळमुळ नको रडत ही कथुं मज कर्म-कहाणी. ' ८
 ' ये ये दादा मज शेजारीं बैस सौख्य हें पाहीं,
 विद्वानांचीं चतुर भाषणें ऐकवितों तुज कांहीं. ' ९

* वंग कविसम्राट् रविन्द्रनाथ टागोर यांच्या ' गार्डनर ' काव्यापैकीं एका चुटक्याचें रूपांतर.

- ‘ हा ! हा ! वेड्या निसर्गगान न शिकवूं येई कोणा,
कितिही पोहो मनुज तरीही मत्स्यसाम्य पावेना. ’ १०
- ‘ दुदैवी मी वनस्थलींचीं येति न गीतें मातें—
गाया, आतां काय करूं मी लज्जाकुल मन होतें ! ’ ११
- अन्योन्यांच्या सहवासाची उभयांही बहु भास,
लाभावा परि कसा तयां तो ? जे का स्वस्थितिदास. १२
- जाति-गीत-कुल-रूप एक. तरि मुळींच त्या उभयांना,
पंखाशीं निज पंख भिडवुनी नभिं उडतां येईना ! १३
- परस्परांचा परिचय व्हावा, सुंदर हेतु मनीं ते—
धरुनि निरखिती मुधा तृषाकुल नयनीं अन्योन्यांतें. १४
- पुनः पुनः फडफडवुनि पंखा जणुं ते अन्योन्यांशीं,
वदति ‘ सख्या ये. गड्या झणीं ये प्रेमें माझ्यापाशीं. ’ १५
- वनशुक बोले, ‘ काय करूं बा ! येई मज तव कोंव,
द्वार-आर्गळा, लोहशलाका भिवविति जीव अतीव ! ’ १६
- केंविलवाण्या दीनविरावें पंजरशुक त्या बोले,
‘ सजीव माझे पंख परी हा ! विलुलित मृतसम झाले ! ’ १७

४. चित्रमय जगत्.

पद [चालः—भूपती खरे ते वैभव.....]
कां सया मानसा ! कुढशी कढशी जळशी ?
कासया स्वतांशीं खाशी रात्रांदिवशीं ? ध्रु०
हा नियम जगाचा खेद कशाला त्याचा,
व्यवहार तयाचा असाच चालायाचा;
हें नव्हें आजचें कैक युगें बा झालीं,
ही रीत तयाची अशीच चालत आली;
काल बा चित्रमय होतें जग जसें,
आजला चित्रमय पाहीं तें तसें,
राहील चित्रमय उद्यांही वाटे मजशीं,
ही पुरे खिन्नता मुळीं न शोभे तुजशीं. १
चालतां पुढें तूं ओढिल तुज तें मार्गें,
चालतां बरोबर भरील तुज तें रागें;

चालतां भिवोनी हळूच मागें मागें,
 तें काढुनि त्रिमटे करील तुजला जागें;
 नयनिधी रामचंद्रा तें निंदितें.
 नळनूपा न्यायनिपुणाही निंदितें,
 निंदितें तसें श्रीकृष्ण कर्मकुशलासी,
 तव कथा बापुड्या ! तुलितां काय तयाशीं ? २
 राहोत कथा या जुन्या; भोंवतीं पाही,
 ही सृष्टि आजची दुजें न शिकवी कांहीं;
 ते दादा. माधव, लाल, बाल कों पाल,
 ते गुरेंद्र, मेधा, वाच्छा, बसु, गोपाल;
 हे लाल भरतभूमीचे आजचे.
 सर्वदां निरत कल्याणीं ते तिचे,
 परि, असा न कोणी वंश सकल लोकांसी,
 जाहला यांतला मौज पहा ही कैशी ! ३
 'लू' म्हणेल तुजला पाठलाग दुसऱ्याचा,
 हें करील पळही धरिं न भरंवसा त्याचा;
 रडवील तुला हें रडेल तुजसांगातीं,
 हंसवील तुला हें हंसेल तुजला वरतीं;
 'मोरया' करिल तुजलागों हेंच वा,
 कों करील तुजला वेडा 'गात्रवा';
 परि त्याच जगाचा तंहि घटक रे अससी,
 वा, कधीं पडोना विस्मृति याची तुजसी. ४

५. भारतसंदेश.

श्लोक—[वृत्त—शार्दूलविकीर्तित.]

राष्ट्राच्या कलहानलीं भयद या विश्वास जो आक्रमा.
 व्हावा भारत नामशेष नच हा त्याच्यासर्वे कों तुम्हीं;
 हाडाचे असतील जे मम खरे सत्पुत्र मानी महा,
 त्यां सर्वां कथिं मां स्वयंचि अपुला निर्वाण संदेश हा. १

स्वार्थार्ति अपुल्या तुम्ही न बघतां अत्यल्पही यापुढें,
 राष्ट्राचे हितपालनीं निरत व्हाद्या दृष्टि त्याच्याकडे;
 जाऊं घ्या चमडी परीं न कवडी सोडा त्याच्याविणें,
 व्हावें-सौख्यद आपणां जरि गमें हें राहिलेलें जिणें ! २
 घेवोनी परकीय वस्तु सद्ना शृंगारिलें आदरें,
 अंधानो ! दिसते न का ? परि तुम्ही कंगाल झालात रे !
 आतां सावध व्हा अझूनि तरि कां वस्तू विदेशी जरी,
 नेत्रां मोहक भासल्या किति जरी घ्या त्या न तुम्ही तरी— ३
 वागा स्वैरपणें यथारुचि सदा माझी नसे त्यास ना.
 ठेवा केश शिरीं सुखें विनटुनी नाचा जशा अंगना;
 काढा भांग कचानुरंजन करा कां लुकणें लावुनी,
 घाला जाकिट कोट कां खमिसही टोपी रूवी-रक्षिणी; ४
 रूपीं बाह्य तरी न भेद विलसे नारीनरीं संप्रती,
 काढा पौरुषचिन्ह, हें. उपटुनी दावावया निश्चितीं,
 नाहीं गोफ जरी नसोचि तरि तो बांधा गळीबांधणी,
 आहे मान तुम्हां करा विदित हें माना अशा बांधुनी ! ५
 शंडी गोप्पदमात्र कां निजशिरीं ठेवा सुखें मापुनी,
 मुंडा क्षौर करोनि तुंड अवघें ठेवा मिशा दाभणी;
 बंड्या अंगरखें तशीं उपरणीं घेवोनियां आदरें,
 नेसा पातळ छान छान हलकीं प्रेमं तुम्ही धोतरें; ६
 काढा रुंद भल्या यथारुचि निच्या मोजोनि वीतेवरी,
 किंवा बारिक बोट बोट अगदीं काढा छळोरापरी;
 लावा लाल ललाटिं गंध अडवें किंवा उभें साजिरें,
 तैशी रंखिव बिंदुमात्र टिकली ठेवाचि वा पांढरें; ७
 जोडा लाल चढाव कां चरचरा दीर्घारव गर्जता,
 घाला छान खडाव जी चटचटा वाजे पथीं चालतां;
 बूटांहीं अथवा पदें विनटवा घ्या हौसही फेडुनी,
 बाह्यां वेप कसाहि घ्या परि असा हो हिंदवी आंतुनी. ८
 बाबांनो ! तुमचा हितप्रद सदा हो स्वार्थ आर्यांप्रती,
 जावो एक कर्षदिका न सहसा अन्यास कां संप्रती,

जाडा कीं भरडा स्वदेशि कपडा मानोनियां पावन,
 व्यावा तोचि सदा, विदेशवसनीं पावां न समोहन !
 मद्यावांचुनि घांसही न शिलवें कीं मांसखंडाविणें,
 राहे भोजन थांबुनीच जरि तें, माझे तुम्हां सांगणें—
 धर्माधर्म तुम्ही मुळीं न बघतां जें जें सनां आवडे.
 भक्षा चीनजनापरी सकलही मानूं नका वावडे ! १०

सेवावें न विदेशि अन्न परि कीं गेला जी प्राणही,
 प्यावें पेय तसें कधीं न परकीं जावो लया देहही:
 'आहारापरि बुद्धि ही घडतसें सिद्धांत हा प्रांजळ,
 ध्वातां भक्षुनि दीप तो वमतसे कालें न का काजळ ? ११

जें कांहीं निजदेशभू निपजवी वाईट कीं चांगलें,
 याचा ना करितां विचार कधिही तें पाहिजे भक्षिलें;
 वाढो तेविं तनू अणू न तुमची दुष्टात्र कीं सेवुनी.
 होवो रक्त तसें न दूषित कधीं अन्यासव प्राशुनी. १२

देशी कागद कृष्णःशृष्णं जरिही कृष्णापरी मानुनी,
 व्यावा तोचि, तशीच देशि मशिही, देशीच ध्या लेखणी;
 येवो अक्षर चांग दीन अथवा वाटो न तें सांकडे,
 भाषा लक्ष शिका परी सतत द्या लक्ष स्वभाषेकडे ! १३

अन्यांच्या स्तुतिनें अवास्तव अशा समूढ होवोनियां.
 माझे बोल न हे तिरस्कृत करा द्या एक हें आजि याः
 कोणी कांहीं वदो नका हुरळुं कीं संक्षुब्ध समोहुनी,
 पाळा हे नियमं सुनिश्चितपणें कर्तव्य समानुनी. १४

जें कांहीं निजदेशभू निपजवी सर्वसहा निश्चिती,
 सेवायास खरें असें उचित कीं तें भारतीयांप्रती;
 चित्तेवाचि सतेज आर्थ्युन जे ते यापरी वागुनी,
 माझे कष्ट निवारणार्थ झटती सोत्साह रात्रांदिनीं. १५

ऐकोनी मम हा विलक्षण असा भेदेश जो आजचा,
 निंदाया सजतीलही मज कुणी उच्चारुनी दुर्वचा;
 'एकांगी' उपहासुनी वदति कीं 'स्वार्थी' तसेही कुणी.
 याचें मर्म परंतु जाणति खरे जे भारती वाङ्मनी ! १६

६. माझा वसंत.*

श्लोक [वृत्त शार्दूलविक्रीडित.]

१

कोणी लावुनि साश्रु दृष्टि अपुली त्या भूतकालावरी,
 बोले निःश्वसुनी, 'अहा ! किति तदा होतां सुखी मी तरी';
 होता तोच खरा वसंत मम हें आलें न तेव्हां कळां,
 होतें छान किती जरी मज पुन्हां येईल मागें वळां ! १
 झाला जो हुत काल कालग्रहणीं आतां न त्याच्यास्तव,
 कांहीं लाभ रडून, वास्तव, गमे वा गाउनी गौरव;
 गेला काल पुन्हां कधीं न परते येई न वा जावया.
 त्याच्यांसन्निध आपणांस कधि ही सत्सौख्य सेवावया ! २

२

कोणी सोःसुक साभिलाष नयनीं पाही पुढें सारखा.
 बोले आज उद्यां वसंत झणिं तो येईल माझा सखा;
 आनंदी सुखमग्न की बहुपरी तेव्हांच होईन मी,
 कालाची गति आजि कां परि अशी झाली कळेना कमी ? ३
 भात्री काल तसा कळे न कधि तो येणार केव्हां कसा,
 नाहीं ठाउक रूपही, भरंवसा द्यावा त्याचा कसा ?
 रूपें दिव्य सतेज दीप असुनी पोटीं निधे काजल.
 कोणा ठाउक कीं निवेल म्हणुनी शंभू दुरात्मा खल ! ४

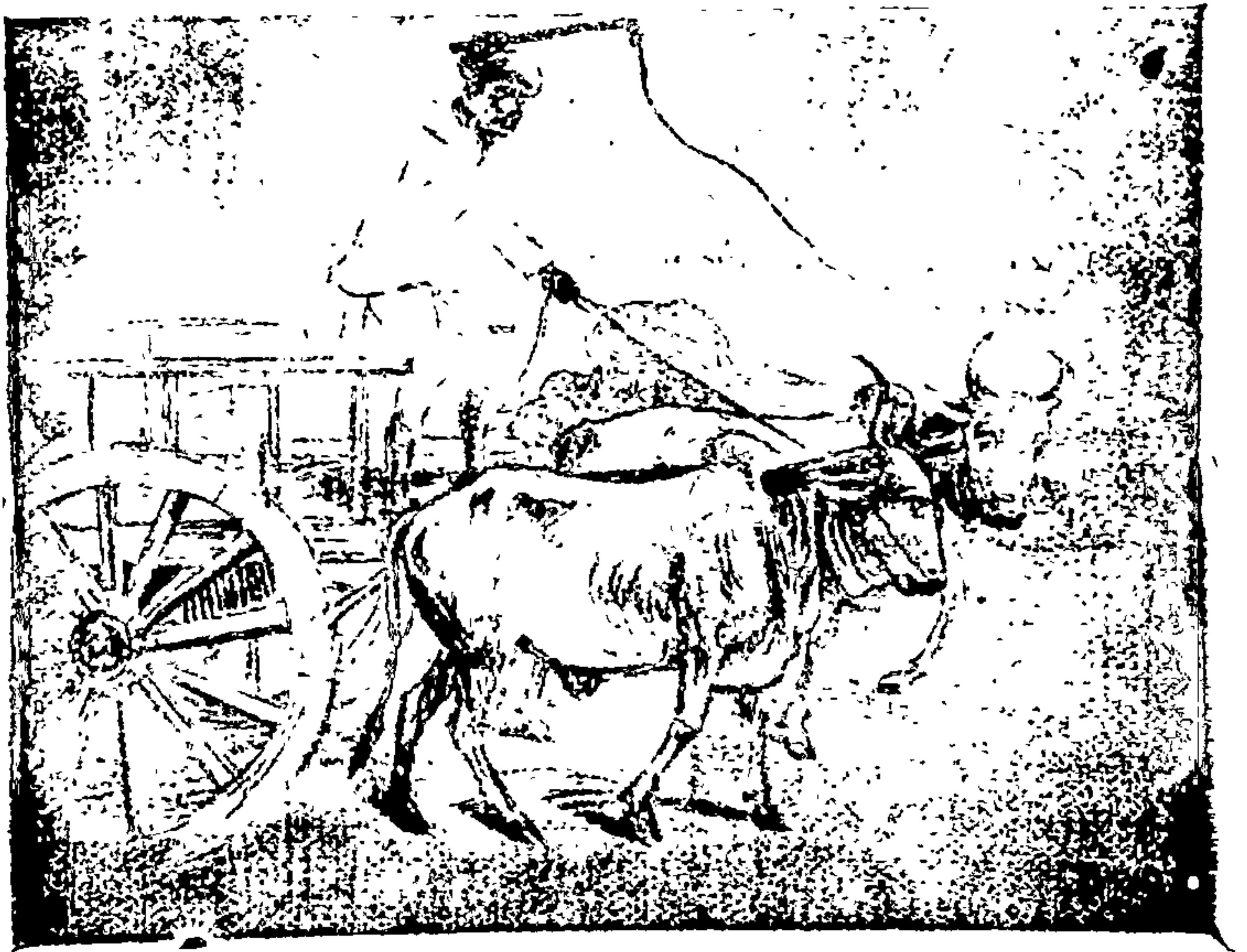
३

पाहें मी परि आजच्याच सुखद प्रेमा वसंताकडे,
 वाटे वोगरिलें वदान्य विवुधीं पीयूष माझ्यापुढें;
 वडें भूतभविष्य दोन जुळवी मध्यें वडी होउनी.
 लाभो ही घटिका सदैव मजला वासंतिका मोहिनी ! ५
 काळाचें किति भाग्य वाचुं तरि या नाहीं त्याला तुला,
 आहे तो प्रिय बंधु मित्र अथवा कीं शत्रुही आपुला,

* 'Ella Wheeler Wilcox' च्या 'Now' या चुटक्याचा अनुवाद.

प्रमें देह नरा सहाय्य सहसा व्हायास नारायण,
किंवा लोळवि नारकीं करवुनी कर्म करीं भीषण !

७. परतंत्र कोण ?

साक्या.

“ चल रे राजा सरजा माझ्या किर्ती राहसी मार्गे,
ओढ लागली गळ्यास माझे देह ओढतां भागे !
पाय जरासा उचल भराभर नको अंग रे काढूं,
सर्व भार हा नको नको मज एकावरती पाडूं.
मुक्कामातें गाढूं वेगें पुरेत आढेवेढे,
अल्प विसावा घेऊं चघळत चाल चार करबाडे.
अपुल्या योगें दुःख परांना होइल करणी ऐशी—
कधि न वरावी ऐक सांगतीं तव मी मित्र हितैषी.

१

२

३

४

- गोड असावें ज्याला त्याला हवें हवेंसें व्हावें,
डोळ्यांमध्ये जरी वातलें तरिहि न त्यांत खुपावें. ”
- “ गड्या प्रधान्या ! वागुनि ऐसें काय मिळविलें ? सांग,
नीतिनिपुण तूं कार्यकुशल तूं तुझा न लागे थांग ! ६
- तूं न जेवशी कधीं तुपाशीं मी न उपाशी राहें,
तुजला मजला एक निवारा एकचि गोठा पाहे ! ७
- द्वाड, मारका, चुकार म्हणुनी फार न देती कामा,
तूंचि कामसू तुझ्याच भोंती घालिति सर्व हमामा ! ८
- तूं गाड्याला, तूं नाड्याला, नांगरठीला तूंच,
वेळपरसें माकणीसही येती कामा तूंच. ९
- ‘ गरीब हा बहु ’ नांवाजुनि तुज चटोर पोरें सारीं.
बैसुनियां तव पाठीवरती सदैव भरती स्वारीं. १०
- शिंंग शेंपटीं धरती कोणी, टोंचि पराणी कोणी;
वशिंड हलवी, ओढी रोपें वेसण-दोरी कोणी. ११
- कोण दरारा माझा, -माझ्या वाऱ्यालाही कोणी,
उभे न राहे; फूं फूं करितां पळती दहा दिशांनीं ! १२
- शुद्ध बैल मी जरी तरीही कथितों रे तुजलागीं,
मलाहि कांहीं असे भावना वृत्तिहि माझी जागी. १३
- पर्यायांनं सर्व जिवांचे मनोधर्म ते एक,
मुखदुःखांची जाणिव सर्वां समान असते देख. १४
- धुधातृषांच्या पीडा सर्वां समान होती पाहीं,
श्रापदपक्षी पशुमानव हा भेद त्यांना नाही. १५
- चर्मचक्षुला असा विशद परि भेद दिले जो कांहीं,
गमे साधनाविणें त्याला कारण दुसरें नाही. १६
- फलें विहंगा, तृण आम्हांला अन्न तसें मनुजांना,
उदकवायु हीं, पहा चमत्कृति, एकचि परि सकलांना. १७
- वस्तुरिथति ही, का मग मनुजें आम्हांला दडपावें ?
जीवसृष्टिचा राजा म्हणुनी काय तयें मिरवावें ? १८
- जसे मनोहर रंग रूप, कीं वाणी मधु, यासाठीं—
मतिमन्मनुजें काय तडाखे द्यावे अमुचे पाठीं ? १९
- रात्र न म्हणतां दिवस न म्हणतां कृतघ्न मनुजासाठीं,
गनाविध रे कष्ट करूं जरि गेलें पोट खपाटीं. २०

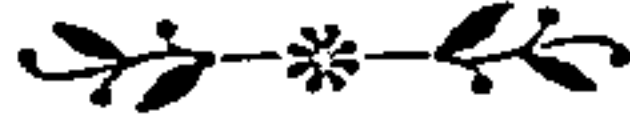
- नाना धान्यें शेतीं पिकवूं, परंतु आम्हांलागीं,
धान्याचा कण कधिंहि न मिळतो; जन्माचे हतभागी ! २१
- गाड्यामधुनी, विमानांतुनी, वसुनी आरामांत,
फिरती मानव, ओझें आम्ही ओढूं धुरळा खात ! २२
- जुलुम भयंकर, अपह अनादर, सला तरी ना सोसे,
'प्रतिकारानें' 'विना शस्त्र' मी त्यांस कर्ण नकोसें. २३
- 'सत्याग्रह' हा हटातटानें चालवुनी वा स्वांगें,
रकमेवरनी आणावें त्यां, हेतु मनीं हा वागे. " २४
- " प्रथमचि कळले असे तुझे हे राजा आज विचार,
न कळे कोठुनि तुझ्या मस्तकीं शिरलें वेडे चार. २५
- स्वातंत्र्याची आवड तुज बहु, मोलमर्मपरि त्याचें,
नसे तत्त्वतां ठाउक तुजसी कौतुक वाटे याचें. २६
- स्वातंत्र्याचे पुतळे ऐसे गमती, मजुज तुला जे,
तसे न ते परि पहा अंतरीं; दास नाम त्यां साजे. २७
- आम्ही जेवीं दास त्यांचे, तेहि आमुचे तेवां;
अन्योन्याश्रित असूं परस्पर, तत्त्व मनीं हें ठेवां; २८
- भर्ताभार्या, पितापुत्र, हीं अन्योन्याश्रित नातीं;
एकाभावीं एकं शून्यता पावे; शोधीं स्वान्ती. २९
- नियमित कालीं चारापाणी आम्हां घालायास—
बांधिल मानव, तो त्यापुरता न का आमुचा दास ? ३०
- थंडीवाच्यापासुनि यत्नें आम्हां रक्षायास,
बांधिल मानव, तो त्यापुरता न का आमुचा दास ? ३१
- विमार्गगामी होउनि आम्ही भ्रष्ट न व्हावें, यास,
बांधिल मानव, तो त्यापुरता न का आमुचा दास ? ३२
- बंदुर पोळा दसऱ्याला कीं आम्हां सजवायास,
बांधिल मानव, तो त्यापुरता न का आमुचा दास ? ३३
- शेंढ्या शिंगीं, शिरिं बाशिंणें, भिंगें बांधायास,
बांधिल मानव, तो त्यापुरता न का आमुचा दास ? ३४
- घंठा कंठीं पायीं पैजण झूलहि घालायास,
बांधिल मानव, तो त्यापुरता न का आमुचा दास ? ३५
- दुष्काळीं बघ जीवित अमुचें सयत्न रक्षायास,
बांधिल मानव तो त्यापुरता न का आमुचा दास ? ३६

- मार्ग आमुचा कुणीं रोधितां दूर कराया त्यास,
बांधिल मानव, तो त्यापुरता न का आमुचा दास ? ३७
- दोषी आम्ही, उजू तरीही बाजू दावायास,
बांधिल मानव, तो त्यापुरता न का आमुचा दास ? ३८
- पात्रों उष्टं उरलेंसुरलें आम्हां चारायास,
बांधिल मानव-तो त्यापुरता न का आमुचा दास ? ३९
- निर्वल आम्ही, अबुद्ध आम्ही, आम्हालागिं म्हणून—
सांभाळया मनुज धाडिलें देवें स्वर्गांतून. ४०
- ईशेच्छेचे विरुद्ध यास्तव कधीं न जावें आम्हीं,
हेंचि भूषणास्पद रे आम्हां, हितकरही परिणामीं. ” ४१
- “ गड्या प्रधान्या, एकतंत्र तूं, कळे न तुजला कांहीं;
पायापुरतें मात्र पाहसी दूरदृष्टि तुज नाहीं ! ४२
- वनिंविपिनीं वा कंदरकुहरीं वसती भाईंबंद,
आप्त आपुले, बघतां दिसती मूर्तिमंत आनंद ! ४३
- सुधातुल्य जल यथेच्छ पीती यथारूचीनें खाती;
तुंद; दृष्टिही ठरे न बघतां सतेज ऐशी कांती. ४४
- पुच्छ उभाहनि पाठीवरती स्वैर उधळती जेव्हां,
काय मौज ती ? काय वर्णवे ! तृप्ति न बघतां तेव्हां ! ४५
- लालबुंद ते नेत्र भयंकर साक्षात् खदिरांगार,
मत्त गजापरि धुंद सदोदित भीती पशुही क्रूर. ४६
- उभे करोती तथासन्निधीं आम्हां चित्र लिहावें,
खुशाल मग तूं स्वातंत्र्याचे गोड गोडवे गावे. ४७
- स्वातंत्र्याचे खरे पुत्र ते, आम्ही मानवदास;
काढ्यामोढ्यांचीं रे आँतें, होतो जीव उदास ! ४८
- पशुपक्ष्यांना जड भूतांना केले ज्यानें स्वाहा,
स्वातंत्र्याचा साक्षात् रिपु नर वाटे साधु तुला हा ! ४९
- चराचरान्वित जग हें न पुरे स्वार्थि नराला खाया,
दाबुनि नरडें स्वबांधवांही लावी जो राबाया ! ५०
- जातिबंधुची ओळख नाहीं असा प्राणि हा एक,
वाटावा तो तुला महात्मा; हाही एक विवेक ! ५१
- स्वार्थापुढती निजधर्माची, निजदेशाची ज्यास,
ओळख नाही, ऐसा प्राणी एकचि मानव खास ! ५२

ईशानियोजित अन्नपानही न रुचे बापा, ज्यातें,	
ऐसा प्राणी नर प्रधान्या ! एकचि दिसतो मातें !	५३
यथाकृतू जे विहार सुंदर, ओळख ज्या न तयांची.	
ऐसा प्राणी एकचि नर तव; सीमा स्वैरपणाची !	५४
‘ बुद्धिज्ञानप्रधान मानव ’ स्वयंचि वदुनि विवेक,	
दिवा आपुला अपुल्याभोंतीं ओवाळी नर एक !	५५
जशी न कामा आम्हां अमुची पाठीवरची गोणी,	
ज्ञानी मनुजा तसें ज्ञान तें; फोल न माझी वाणी !	५६
भिन्नाकृतिच्या जातभाईनीं-छे ! तव मानवदासें,	
अपूर्व खंडी स्वातंत्र्यास्तव युद्ध मांडिलें खासें !	५७
आस जिवाचा तूं तर त्यांचा साह्य कराया त्यास,	
चल रे दाऽदा करीं तांतडी पाडल उचलायास.	५८
शांतवृत्ति, तूं प्रेमळ भाविक, सात्त्विक, तत्त्वविचारी,	
तुष्टी नि माझी जोड न जमणें; केवळ मी व्यवहारी.	५९
दास नराचा तूझ्या प्रधान्या ! आला चाबुक पाहीं;	
वाजत गाजत सणण ! परी बा चिंता नलगे कांहीं.	६०
बहुविध रंगी बेरंगी, बघ गोंडे छान तयास;	
खुळ खुळ खुळ त्या कड्या वाजती लागेल न तो खास !”	६१

तरंग ३ रा.

१. वंचित शकुंतला !*

[महाभाग दुष्यंताने ' मी तुला ओळखीत नाही, ' असें बोलून धाकड्या
केलेली शकुंतला ' आतां पुढें काय करावें असें चिंतन करीत असतां स्वतःशीं
म्हणते:—]

पद [चाल:—अर्धतनू वारुळीं.....]

झालें, सरलें, शकुंतले तव काय राहिलें तळां,
सुखाचा पर्वकाळ संपला ! ध्रु०
प्रणयपत्रिका प्रणयभरें जी प्रेष्टे प्राणेश्वरा,
प्रेषिली § प्रियंवदेसह पुरा;
फाडुनि तुकडे तिचे उधालिले त्वेषे वाज्याचरी,
भाजिली अथवा अग्नीचरी;
गवससी मृगीपरि तूं या दावानलीं,
कीं पडे गळोनी गुलाब-कोमल-कळी,
लागली जणूं कीं शफरी धीवर-गळीं,
बरोचि हेंही प्रणयमुद्रिका गळली यमुनातळां,
वृथा जी गमती त्या अर्गळा !
प्रणयपत्रिका, प्रणयमुद्रिका विस्मृति कुंडामधें—
जाळिली ज्या त्वां आतां सुधे !
गतकाळींचीं मधुवचनें ज्या भरलीं हृदयामधें,
जाळिलें तेंही त्वां का सुधे !
अन्योन्यसंगमीं प्रणयमूढ होउनी,
गुरुजना वंचुनी, विषयरस प्राशुनी;
वंचिल्या विशेषें वासंतिक यामिनी,

* 'Ella Wheeler Wilcox' च्या 'Is it done ?' या चुटक्याचें
रूपांतर. १ अत्यंत प्रियकर. § पाठविली.

काय जाळिल्या ज्या सोविल्या गळ्यांत घालुनि गळा,
 तसाही स्वप्नसुखाचा मळा ! २
 सहृदयगात्रें स्फुरित करोनी पुलकित आकंपनें,
 करिति जीं प्रणयचिन्ह चुंबनें;
 आत्मसंयमाभावां मधुतर विगतसुखाचा जया,
 वीट ये हृदया नृपराजया !
 तें उष्ण मनोहर मृदुल करस्पर्शन,
 उसळवी रक्त जें धमनीधमनीतुन,
 कों घुमे अञ्जुनि जो ध्वनि या कर्णांतुन,
 पंचु ! पंच या विषयसुखांचा अभिनव सुंदर कळा,
 जाळिला काय तुवां सोज्ज्वळा ? ३
 आयुष्याची रम्य नाटिका काय आज संपली,
 इतिश्री सर्वचि का जाहली ?
 दिवे फुंकुनी जरि हा पडदा तुवां ओढिला पहा,
 तरी का जातिल नट हे गृहा ?
 छे ! नव्हे; निजेंतहि जागृत ते होउनी,
 अपमानविद्ध ते त्रुटित खिन्नशा मनो,
 या निबिड तमांही विलपुनि करुण स्वनीं,
 कामें अपुऱां करतिल ढालित बाष्पबिंदु ढळढळा,
 पहा तूं मौज सुखें ती खळा ! ४

२. हृदयराग !*

पद [चालः—अजिं अकुर हा.....]

तव दृष्टि सख्या मोहक लोलविलोल,
 निस्तेज आजिं का बोल ? ध्रु०
 ती शोधितसे माझा अंतःसिंधु,
 सागरास जैसा इंद्रु;

* डॉ. रवींद्रनाथ यांच्या गार्डनर काव्यापैकीं २८ व्या चुटक्याचा अनुवाद.

मी माझ्या या जीवित-पाटावाचा,
तंतु तंतु उकलिला साचा;
मीं तुझिया सर्व समोर,
केला कां करुनी धीर,
हृदयाचा आविष्कार,
तुज म्हणुनि न का वाटे माझें मोल ?
बोल वा एकदां बोल !

१

जरि असतें तें माणिक बहु मोलाचें,
शत तुकडे करुनी त्याचे;
ते गुंकुनियां—सुंदर त्यांची कंठी,
वालित्यें अशी तत्र कंठीं;
तें असतें कां जरी मनोहर सुमन,
अशि देखें सुरडत हंसुन;
तो हृदयराग रमणीचा.
ना अंत पार ना ज्याचा—
काधिं कोणा लागायाचा,

तूं शोधुं नको; तें तुज काधिं न दिसेल,
सांभाल, जाइल तोल !

२

जरि सौख्याची झुळुक गोड ती असती,
तरि सहजीं हास्यां फुलती;
जरि दुःखाचि तें असतें तरि विरवळुनी,
दिसतें तुज असुरूपानीं;
मग अंतरिचें गुपीत सारें कळुनी,
शब्दाविण येतें ध्यानीं;
तें प्रेम परी रमणीचें,
उपमान एक त्या त्याचें,
साम्य त्या नभाला कैचें ?

तें जवळ तुझे थांग न परि लागेल,
यत्न सर्व होतिल फोल !

३

३ श्रीकृष्णदर्शनोत्कंठिता राधा !*

पद [चालः—प्रीति जी दुजावरि.....]

‘ कृष्णाची स्वारी अपुल्या । जाणार मंदिरावरुनी ’ ॥ जननि मे ॥

शब्द जों न कर्णों आला । जीव जणूं वारा प्याला ॥ जन० ॥

लागे न हात कामाला । कांहींही न सुचे मजला ॥ जन० ॥

वद केशी वेणी घालूं ? । नेसुं का काजळी शालू ? ॥ जन० ॥

चंद्रकळा नेसुं काली ? । काणती घालुं कांचोळी ? ॥ जन० ॥

मजकडे । अशी का जडे ? । दृष्टि तव गडे ।

सांग कीं जननी । हंसुं कां तव चमके वदनीं ? ॥ जन० ॥ १ ।

एकदांही डोळे नुसता । उबहुनी कन्हय्या पुरता—॥ जन० ॥

पाहील न मुळिंही मातें । जाणोनि असें मी पुरतें ॥ जन० ॥

निमिषांत डोळियापुहुनी । जाईल दूर तो निघुनी ॥ जन० ॥

ध्वनि मात्र दुरुनि वेणूचा । स्फुंदत कीं येइल साचा ॥ जन० ॥

वजलाल खास मे जननी । जाइल कीं दारावरुनी ॥ जन० ॥

संग्रहीं । असें जें कांहिं । सर्व तें पाहिं ।

आजिं काहूनी । लेइन मी माझी लेणीं ॥ जन० ॥ २ ॥

X

X

X

सूर्य जों न उगवे गगनीं । रथ गेला दारावरुनी ॥ जन० ॥

वधुनि कृष्ण डोळेभरुनी । सांठविला अंतःकर्णीं ॥ जन० ॥

पदर झणीं तोंडावरुनी । न भितां मी दूर करोनी ॥ जन० ॥

कंठांतिल माणिकमाल । तोडिली न करितां वेळ ॥ जन० ॥

मणि दिले सर्व उधळोनी । ओवाळुनि त्याच्यावरुनी ॥ जन० ॥

कां अशी ? । टकमका मशीं । सांग पाहसी ।

नवल का जननी ? । वद वाटे तुजलागोनी ? ॥ जन० ॥ ३ ॥

घेतली न माझी माला । त्यानें हें ठावें मजला ॥ जन० ॥

गवसुनि रथचक्राखालीं । माणिकें सर्व तीं फुटलीं ॥ जन० ॥

पथिं उठे चिन्ह आरक्त । दावि किती मन आसक्त ॥ जन० ॥

अपिलें काय म्यां कोणा । ठावें हें नाहीं कोणा ॥ जन० ॥

परि गेला दारावरुनी । रडवित रथ गोकुलरमणी ॥ जन० ॥

ओढुनी । हृदयिंचा मणी । दिला उधळुनी ।
त्यास चिंतोनी । ओवाळुनि त्याचे वरुनी ॥ जन० ॥ ४ ॥

४. वंजुलकुंज.

[भक्तमणिमालामेद राधा श्रीकृष्ण विरहानें व्याकूळ होऊन मधुवनांत भटकत असतां सहजगत्या ती श्रीकृष्णाचे आवडत्या वंजुल कुंजाजवळ आली, त्यावेळीं त्या उभयतांचा जो संवाद झाला तो असा:—]

श्लोक— (वृत्त शार्दूलविक्रीडित)

राधा:—‘ हा ! कुंजा, जगलापि केंवि अडुनी तूं श्रीहरीवांचुनी,
मातें गूढ निगूढ हें, न उकलें, मी मूढ संमोहुनी;
कुंजा, तूंच सुखकवास हरिचा रात्रंदिशींचा असा.
त्याचें अल्पहि भान नाहिं; अससी होतास पूर्वी जसा !

१

‘ वारा, पाउस, थंडि उन अथवा, कांहीं न हें पाहतां,
केला वास तुझ्यासमेत हरिनें सर्वश्रुता ही कथा;

ऐसें हें असतां वियोग तुजला त्याचा क ना सोसवे ?

कैसे तेविं विलासभोग तुज हे रोजीं सुचावे नवे ?

२

‘ वेणू वाजवते कशी तुज ? तुझी शाबास कीं वंजुला,
तैसा हा तरुवृंदही तव किती सोकंठ आनंदला,

वेली या फुलनी कशा डंवरल्या उत्पाह कीं मांडिला,

गुंजारुंजि मिलिंद मंजु करिती कुंजीं निकुंजीं तुला !

३

‘ नोहे हा परिहास हास अथवा उल्हास नोहे तसा,

कुंजा, हा उपहास खास हरिचा त्वां मांडिला कीं असा !

कृष्णाच्या विरहें वरीच तुज ही आली उदासीनता,

शोभे त्वत्सम भाविकांस, नितरां नान्या उदासी नतां ! ’

४

वंजुल:—‘ बोलें का वृषभानुचीच दुहिता श्रीकृष्णसंमोहिनी ?

गोपीगोपहि जीस आज गणती ‘ श्री ’ गोकुळाची जनीं !

व्हावें दीर्घ युगासमान पळही जीतें हरीवांचुनी,

ती तूं का अनयप्रिया गुणमयी आनंदसंवारिणी ?

५

‘ छे ! छे ! हें नच संभवे तिळभरी त्याच्या वियोगामुळें,

सांडी ती जड जीवितास अपुण्या हें आजि मातें कळे,

श्रीराधा गुणशालिनी विजयिनी ती तूच साक्षात्स्वये !
 वाटे हें न खरें वदे न तुशि मी; तू तत्पिशाची अये ! ६
 ' हा ! हा ! या करुणस्वनी विलपुनी संव्याकुले राधिके,
 कोणी दाउनि दर्शनीय असलीं क्षुद्रापरी नाटकें,
 धीरोदात्त उदारधी सुकृति जे त्यांचें न हें शील कीं,
 दुःखें ते झुरती, मनांत झरती, ना दाविती लौकिकीं ! ७
 ' दुःखानें जळतो किती निज मनीं रात्रंदिनीं हा गिरी,
 दावी तो न कधीं परंतु वरती, तो चूर चित्तांतरीं !
 एकांतीं परि गे निशीथ समर्यां जाऊनि राधे ! पहा,
 दुःखाचा कटु तीव्र उष्ण किति तो निःश्वास सोडी महा ! ८
 ' दुःखाचा वडवा कसा कढतसे क्षीराब्धिचे अंतरीं,
 मर्यादा त्यजुनी कधींहि तरि का तो दाखवी तें वरी ?
 तेंवी भूजठरा कितीक पडल्या खांचा तरी त्यांप्रती,
 दावी काय कधीं तुझ्यासम अहा ! आक्रंदुनी ती सती ? ९
 ' माझ्या काय मनांत कृष्णविरहें होतें दिसे तें तुला,
 सारं हा ! विपरीत, योग्यचि असे, वाटे विचारें मला;
 ' नाहीं मत्सम मान्य अन्य हरिला, ' गर्वीध तू या भ्रमं,
 किंवा तू अपुल्यावरूनि करिसी माझी परीक्षा गमे ! १०
 ' राधे, काय गमे तुलाहि जगिं मी माझ्याचसाठीं जगें ?
 सांगाया जनते स्वदुःख अथवा मी जीवितों काय गे ?
 झालें आज जगास दुःख अपुलें वाटे तुला का कमी ?
 सारावा निजदुःखभार वरती त्यांच्यापुंड कीं अन्हीं ! ११
 ' राधे, त्वत्सम दुःखचित्त विरहें येतील जे जे कुणी,
 सांगाया स्वमनव्यथा मज, मला मित्रापरी मानुनी;
 त्यांना शांताविणें धरोनि हृदयीं देऊनि आलिंगना,
 हें मद्ध्येय, असे न वेळ मजला मद्दुःखसंल्लापना ! " १२

सगधरा.

अन्योन्यां विंधितां तीं त्यजुनि सदयता तीव्र शब्दप्रहोरं,
 रागाची त्याच कालीं अवशलहरि ती संपली या प्रकारें;
 दुःखानें जों द्रवोनी विहगरव भिषें कुंज लागे रडाया,
 राधाही त्या विलापीं विरहरव तदा लागली मेळवाया ! १३

मधुवन.

[वरील वंजुलकुंज ही कविता आरंभीं लिहिली तेव्हां खालील स्वरूपाची होती. माझे सन्मान्य कविमित्र रा. रा. ए. पां. रेंदाळकर यांच्या सूचनेवरून तिला मागून वृत्तस्वरूप दिलें. माझ्या पुष्कळ मित्रांना वंजुलकुंजाचें मूळचें स्वरूपच विशेष आवडलें असल्यामुळें तेंहि येथें दाखवीत आहे.]

पद [चालः—दे रे हरि संतपदाची... ..]

“ हरिविण सांग कसा जगलास ? मधुवन. ध्रु०
कुंजवना तूं रात्रंदिसचा हरिचा सौख्यनिवास. १
ऊन न वारा, पाणि न पाउस, हरि करि तव सहवास. २
हरिविरहाचा गंधहि नच तुज, असति जसा होतास. ३
सुचती रुचती पचती कैसें तुज हे भोगविलास ? ४
मुरलीरव तूं आजहि घुमविसि. धन्य तुझी शाबास ! ५
निलाजरे हे तव तरु सारे, दाखविती उल्हास. ६
कुलवेली चौफेर कुलोनी, आला बहर उतास. ७
परिहास न हा उल्हास न हा, हा हरिचा उपहास ! ८
कुंजनिकुंजीं गुंजारुंजी, सुचती तव मधुपास ! ९
हरिविरहाचे छान मधुवना. भरलें तुज औदास्य ! ” १०
“ कोण वदे वृषभानु-लाडकी, हरिचा जीस ध्यास ? ११
परिसें परि मी हरिविरहें ती होउनि पूर्ण हताश-- १२
धरुनि धोसरा श्रीकृष्णाचा सांडी कां जीवास. १३
कृष्णपत्नी राधाच काय तूं, बोध न होय मनास. १४
मी न वदे तुशि. राधेची तूं असलि पिशाची खास ! ” १५

५. गलिताभिमान राधा !

पद. (घनश्याम सुंदरा... ..)

हरिणकिशोरीपरी भिरिभिरी वघतां मी त्या वनी.
दमलें बसलें, हताश झालें उदासमन होउनी; ध्रु०
कुठें असावा मना विसावा मतोभ्रंग तो हरी.
शोधित होत्यें डोळे मिटुनी लावुनि हृदयांतरा;

कसा काय कीं, कुठुनि काय कीं एकाएकीं गडे,^०
 चोर पावलीं, ये वनमाली माझ्या मागे दडे;
 झांकायातें मन्त्रयनातें विलासलीलापरें.
 वृंदामिहिरे मदनसुंदरें दवाग्निदामोदरें,
 गालीं हंसुनी कर लांबवुनी नयनाब्जें झांकलीं,
 अद्भुत घडलें, कधिं न पाहिलें. विकसित तीं जाहलीं;
 कोण असे तें ठावक होतें दचकुनि तरि त्या क्षणीं,
 वदलें ' मेला कोण दांडगा येइ इथेंही वनीं ? ' १
 मिथ्या कोपें प्रणयविकोपें खवळुनि जणुं नागिणी,
 वदलें त्याला ' मातलासि तूं कथित्यें गृहिं जाउनी; '
 त्वरित निघालें पुढें चाललें परि या दुबळ्या मनें,
 वळुनि पहाया परत चिथविलीं लोललोललोचनें;
 तोंचि माधवें येउनि माझे धरुनी दोन्ही कर.
 वदे ' जाउनी मीच सांगतो चल गे गृहिं सत्वर; '
 पुन्हां लागतां तत्कर हातां प्रेमरोमहर्षणीं,
 बाहुमृणालयद्वय हें माझें कंपित झालें झणीं;
 तेंहि दावळें परि बहु यत्नीं ' सोडिं मला ' बोलुनी,
 ' काय बाइ ही अशी धिटाई कथित्यें गृहिं जाउनी ' ! २
 ' थांब थांब कीं गडे राधिके ऐक एक एक गोष्ट ही.
 करिं इकडे तो कान सांगतो जाई मग तूं गृहीं; '
 वदुनि असें जों कानापाशीं मुख तो आणि हरी.
 श्वसनें त्याचीं उष्ण लागलीं बावरलें अंतरीं;
 ' इश्र काय हें ' वदत्यें जों मी ' विद्रुमफलरक्तिमा—
 बधुं दे ' वदला ' कितिक लाजवी गुलाब-सुमनोत्तमा; '
 बोलुनि ऐसें गालासरिसें ओष्ठ आणि जों बळें,
 काय जाहलें, नच वदवें तें माझें मज ना कळे;
 विद्युल्लेखेपरी चमकुनी कांहीं झणिं मन्मनीं.
 थरें जाहलें, रुधिर धांवलें धमनीधमनींतुनी; ३
 तनू प्रक्षुरे, चित्त बावरे मोदभरें मी डुलें,
 प्रसन्न झालें, भान हरपलें, बाह्यंतर रंगलें;

* डॉ. रवींद्रनाथ थांच्या गार्डनर काव्यापैकीं ३६ व्या चुटक्याची किंचित् छाया.

करपदनयनें हृदयमनोसुख मोहनशीलेंद्रियें,
 प्रफुल्ल होउनि फुले तडागीं जेविं पद्मिनी भये !
 मधुर माधवा मोहुनि तत्करजालीं लोटावया—
 तनु मी सजलें तां अभिमानें जागृत होवोनियां;
 पूर्व वंचना स्मरवुनि मातें मार्गें मज ओढिलें,
 मीहि तेधवां लटिक्या कोपें हरीस झिडकारिलें;
 सखि त्या सरसीं अकरुणराशी अदृश झाला हरी,
 सोडुनि गेला मला ठेवुर्ना विलपत करुणस्वरीं;
 भानुदर्शनोत्सुका विरहिणी जेविं पद्मिनी सरिं,
 अक्षमिषानें भृंगावलिची स्मरणी ओडुनि करीं;
 व्रजभानुस्तव मीहि तपतभें प्राण नयनिं आणुनी,
 अश्रुबिंदुच्या मणिमालेचे पटपट मणि ओडुनी !

४

६. वद वाट किती त्व पाहूं* ?

[श्रीकृष्ण भक्तमणिमालामेरु राधेस कुंजवनांत एकाकीं सोडून गेले असतां ती श्रीकृष्णविरहानें वेडी होऊन म्हणतः—]

पद. (चालः—उद्यां वध जातें. ...)

कशी मी राहूं । वद वाट किती त्व पाहूं ? ॥ ध्रु० ॥

मधेंच कृष्णा टाकुनि मजसी,

कसा कुठें गा ! वद तूं रमसी ?

स्मृतिहि न माझी ही का तुजसी ?

धीर धरवेना । कशि कृष्णा येई न करुणा ? ॥ १ ॥

प्रातःसंध्या ही सुकुमारी,

रत्नाभरणीं नटली भारी,

दुमके सुरडे किती मुरारी !

मात्सर्याचें । हास्य तिच्या वदनीं नाचे ! ॥ २ ॥

बघुनि बावरी माझी वृत्ती,

उच्छ्रंखलशा बालेपरि ती.

* Ella Wheeler Wilcox च्या Impatiencē या चुटक्याचा अनुवाद.

वद घाट प्रसादन.

थांघुनि चेष्टा करिं मम कुमती,
 कशी वद साहूँ । विरहभार कुठवर वाहूँ ? ॥ ३ ॥
 संध्येनें या सुख सेवावें,
 परि मीं दुःखें मात्र कढावें,
 भिरिभिरि तुजला बघत फिरावें,
 'हरपलें काय' । पुसतां हदिं पडती घाय ! ॥ ४ ॥
 दीर्घ उसासे किति सोडावे,
 मधेंच घळघळ रडत बसावें,
 वेड्यापरि हें गाणें गावें—
 'कशी मीं राहूँ । वद वाट किति तव पाहूँ !' ॥ ५ ॥
 पूर्वीं मधुवनिं मंजुलकुंजीं,
 मधुरालापीं प्रेमल गुंजीं,
 घालविल्या ज्या घडि माधवजी !
 किति वेगें त्या । भर भर भर धांवत होत्या ! ॥ ६ ॥
 थांबत नव्हत्या 'थांबा' म्हणतां,
 विरंगुळा ज्या ठावा नव्हता,
 खेळ त्यांना सुचतीं आतां,
 भोग देवाचे । दूषण परि त्यांना कैचें ! ॥ ७ ॥
 घाई हा त्या शब्दाचि नाहीं,
 आतां अठवे लंगडशायीं,
 अंजळ भरुनी नवपुष्पांहीं,
 सांजसकाल । उधळिति या रानोमाल ! ॥ ८ ॥
 डोळे मिचकित खुदुखुदु हंसती,
 वसंतकुंजीं लपती छपती,
 गाणें माझें परि न ऐकती,
 'कशी मीं राहूँ । वद वाट किति तव पाहूँ ?' ॥ ९ ॥
 स्वप्नीं दर्शन तव गोविंदा !
 घडवी जी मज नंदानंदा !
 निशा मात्र ती भासे सुखदा,
 मूढ मीं होतें । तव संगीं रंगुनि जातें ! ॥ १० ॥
 भावि सुखाशा उदित होउनी,
 रमतें जीं तव मधुरदर्शनीं,

'काल जातसे भरभर सलना,
 'कशी साहूँ, 'तें । गान न या वदनीं येतें ! ॥ ११ ॥
 गतरात्रीची मंत्रावलि ते,
 प्रभात होतां विलया जाते,
 संनिध मम तव मूर्ति न दिसते,
 कशी मी राहूँ । वद वाट किती तव पाहूँ ? ॥ १२ ॥
 संयम आतां प्राणविसावा,
 कळुनि चुके हें मजसि माधवा !
 दुर्लभ दर्शन तव या जीवा,
 कशी मी राहूँ । वद वाट किती तव पाहूँ ? ॥ १३ ॥
 तव मधु दर्शन पुनरपि व्हाया,
 हवा कितीतरि काल जावया,
 दिवस मास कां वर्षे सखया !
 कशी परि साहूँ । वद वाट किती तव पाहूँ ? ॥ १४ ॥
 सूक्ष्म तमोमय जीवित ऐसें,
 तव दृष्टीच्या रविप्रकाशें,
 होय समुज्ज्वल तोंवरि खासें,
 कशी मी साहूँ । वद वाट किती तव पाहूँ ? ॥ १५ ॥
 येउनि गाढालिंगन देउनि,
 करशिल राधा भाग्यशालिनी,
 तोंवरि एकाकी या विपिनीं,
 कशी मी राहूँ । वद वाट किती तव पाहूँ ? ॥ १६ ॥

७. राधाप्रसादन. *

[लोकप्रवादार्थे विषण्णाचित्त झालेल्या भक्तमणिमालामेरु राधेची श्रीकृष्ण समजूत घालीत आहेत.]

पद [चालः—अंमळ अंगाई.....]

राधे, हिमकाल, विलयास, जाइल दुःख कशास,
 कथिलें तुज होतें, हा खास, जाइल मृत्युपयास. राधे०

* Ella Wheeler Wilcox च्या I told you या चुटक्याचा अनुवाद.

मलयानिल मंद, सानंद, वसंतजीवनकंद,
 येतां स्वच्छंद, समरंद, घेउनि चंदनगंध;
 वृषभानू-बाळे, वेल्हाळे, करील मुख हा काळे,
 कथिलें तुज ऐसें, सोल्हास, केला त्वां मधु हास;
 चदलिस मजलागीं, मृदुलांगी, वृंदाचपलकुरंगी,
 मलयजलहरीला, हा मेला, वश्य न होइल काळा;
 केवळ फूत्कारें, गरलभरें केले विहत क्रूरें—
 वनतरुसुमनांस, विहगांस, जों कां मदनविलास !
 होतें तुज कथिलें, इंदुकले मन्मतिमोहनशीले,
 शांत मनें लक्ष्मीं, मीनाक्षी, रविच्या प्रेमकटाक्षीं,
 विरतिल हीं अभ्रें, एकसरीं, दिगंत जातिल दूरी;
 प्रसन्न हें गगन, होऊन, विमल दिसेल वितान;
 हांसत मधु गालीं, सुखदोलीं, बसतिल वसंतवेली;
 डुलतिल वनांतरीं, सुमभारीं, शीतल मंद समीरीं;
 मधुबंदीभृंग, सुखदंग, गातां चढेल रंग,
 करुनी पिक कूजा, सुखभाजा, कातिल माधवपूजा;
 आला सत्यपणा, वचनास, बघ हा नच आभास.
 अथि लीलागाधे, प्रेमसुधे, राधे बुधानुराधे,
 मद्रुच जरि साधे, ऐक मुदें, त्यांतचि तव हित साधे;
 दुर्दिन लवलाहें, साखि पाहे, जातिल विलया तव हे,
 शंका तुजविषयीं, जन विषयीं, घेती अकरुण हृदयीं;
 संशय परि त्यांचे, अनयाचे, तैसे व्रजवनितांचे,
 मिथ्या आरोप, अपलाप, जातिल आपोआप;
 भक्तिसुधासरिता, उसळोनी, तव हृत्कुहरांतोनी,
 मंजुलमधुमुखरा, मजलाही, बुडविल निजप्रवाहीं;
 तव मुखिं पावेल, ती भद्रा, माझ्या हृदयसमुद्रा,
 होइल पूर्ण सुख, घे भाक, तव मुखिं मोडमयूख,
 करुनी नृत्यास, सविलास, होइल दुःखनिरास !
 सुखदुःखीं भेद, नच विलसे, कथिलें तुज मीं ऐसें,
 व्याकृत सुखरूप, दुःख असे, दुग्धाचें दधि जैसें;
 दुःखें जीव जरी, विमोहितो, विहत न तरि तो होतो,
 मूर्च्छित हृदय जरी, निमिषभरी, झालें गे सुकुमारी;

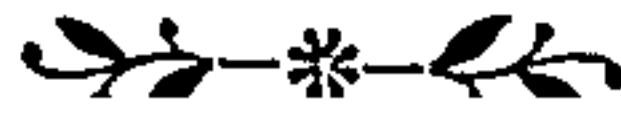
१

२

३

चित्रमयी जगती, मूर्तिमती, भुलवी रमवी सुमती,
स्निग्ध प्रेमरसें, ती विलसे, दुःखा विश्रम भासे,
काल तसा चतुर, दुःखहर, पाडी दुःखा विसर;
काव्यमयी सृष्टि, प्रेमदिठीं, कालासहित समष्टी,
दुःखाकुल हृदया, उठवोनी, जागृत शीघ्र करोनी;
वैसविती प्राज्यीं, अविभाज्यीं, अभिनव सुखसाम्राज्यीं,
मौदें हांसविती, गुंगविती, दुःख दिगंता नेती,
भविष्यवादि असा, चतुरतर, काय न वद मी सुगिर ?
बघतां बघतांना, विकासलें, फूल तुझें हें फुललें,
गेलें दुःख तुझें, वीसरलें, अवघें विलया गेलें;
शुकुटी विस्तरल्या, तरतरल्या, हास्यनिमग्ना झाल्या,
नयनाब्जें फुललीं, बघ पडली, गोड खळी या गालीं;
सुंदर चिंचोळी, हनू-कळी, हास्योद्रेकें फुलली,
आतां बघ बघ हा, मधु हास, आला खास उतास !

८. गुपित ! *

[चाल—तुझ्या गळां माझ्या गळां.....]

मीजेचा, सौख्याचा, दिवस खरा आनंदाचा,
कितितरि बाई सोन्याचा, माझ्या दुर्लभ भाग्याचा !
नका पुसूं, नका पुसूं, गालीं खेले कसें हंसूं,
आनंदाचे झरति असूं, कारण त्याचें नका पुसूं !
जीवाच्या, जीवीचें, गुपीत माझ्या हर्षाचें,
कुपीत भरलें हृदयाचें, कधि न कुणा सांगायाचें !
शेलारी, अंजीरी, लेइ मही हिरवी गुजरी,
गगनाखालीं निल्या निल्या, वृक्ष लाविती झिळमळिया—

* Ella Wheeler Wilcox च्या A maiden's secret या
चुटकाचें रूपांतर.

पानांच्या हिरव्या पित्रळ्या, मधें जाइच्या गोड कळ्या !
 पूर्वि अशी, सुखराशी. सृष्टि न दिसली कधीं मशी,
 कशी कशी गे कशी कशी. गणी राजाचीच जशी !
 दिवसभरी, खरोखरी, जरी राबल्यें परोपरी,
 फुटल्या हर्षाच्या लहरी, शीण न झाला हृदंतरी !
 ते बोल, बिनमोल, सांठविले हृदयीं खोल,
 त्याहीं पडली मज भूल, हृदयाला जडलें खूळ !
 मुखें बसले, मनिं मिनले, शब्द तेच गाणें झालें,
 गुणगुणतां तें मन डोले, सुखदोलीं घेतें झोले !
 शब्दासी. जरि परिसी, शुकाचार्य पंजरवासी,
 बोलाया ते परि त्यासी, येतिल नच वाटे मजसी !
 सखु वन्से, दीर तसे होतीं खेळत ओटिवरी,
 मामंजी ते देववरीं. सासू तांदुळ-डाळ करी !
 पुतळीशी, त्या दिवशीं. कोपन्यांत दारापाशीं,
 उभि होत्यें गे अपुल्याशां, खेळत मी सासुरवासी !

प्रेमखनी, हृदयमणि, स्वारी आली तों सदनी,
 बघतां सहजी निरखोनी, अंधारांतिल त्या कोणीं—
 मी दिसलें, फुल फुललें. ' कोण उभे तेथे ' पुसलें,
 ' मी आहे ' तों मीं म्हटलें, आनंदे वेडी झालें !
 अगवाई, हें कार्या, सांगितलें सगळें कांहीं,
 शब्द एकही परि पाहीं, यापुढतीं कळणें नाही !
 अळीमिळी, गोपचिळी, आतां अगदीं मूग गिळी,
 ओठांच्या या दोन्ही फळ्या, घट्ट पहा पुरत्या मिटल्या ! ३

तरंग ४ था.

१. मा-झें-कुं-ड-ल !*

पद (चाल--चंद्रकांत राजाची.....)

पानिपताच्या पुण्य पुमानन त्या धारातीर्थी, निजला शयनी वीर मृत्युचे प्रथिनोऽज्वलकीर्ति !	१
तिथें न होतें कुणी त्याचे जवळ आंतड्याचें, कठिण समय तो—अशा प्रसंगी कोणि न कोणाचें !	२
अश्रुजलाचे दोन बिंदुर्हा कोणी गाळया— मायामोहें नव्हतें तेंथें भीषण रणठायां;	३
मित्र त्याचा परंतु होता जवळ उभा तेंथें, करुण दृष्टिनें बघत त्याकडे ढाळित अश्रूतें;	४
धीर देउनी वदे ' काळजी नको करूं लेश, असेल कांहीं सांग तरी तव अंतिम संदेश; '	५
बहु दीनत्वे अश्रुसमाकुल नयने मित्राचे-- लावुनि वदनी वदे धरुनि तो स्वकरीं कर त्याचे;	६
' पुन्हां न आतां दर्शन होणें मला जन्मभूचें. घरीं जाउनी सांग शब्द हे माझे शेवटचे;	७
तसेंच माझे स्मरणचिन्ह हें दे त्या प्रीतीचें. कुंडलचा मी—माझे कुंडल कृष्णा-कांठीचें !	१
' घरापुढील त्या विशालांगणीं बकुलतरुखालीं. दुःखदवार्ता परिसाया मम जमतिल ज्या कालीं;	१
सांग बंधुना आपतां सुहृदां रण बहु शौर्यानें, केलें आम्हीं ' मारूं मरूं कां, ' अशा निश्चयानें;	२
अस्ताचलिं जों चढे दिवाकर संध्या समयासी, अगणित पडल्या वीरशवांच्या राशीवर राशी;	३

* Hon. Mrs. Norton च्या Bingen on the Rhine चा सुंदर कवितेचें रूपांतर.

झाले काळे केश रुपेरी ज्यांचें समरांत,	
असेहि होते शवांमधें त्या कीं मरणारांत,	४
ओठावरचा जार ज्यांच्या नसे वाळलाही,	
असेहि होते नव्या दमाचे तरुण त्यांत कांहीं;	५
त्यांतचि होता 'शंभु सितोळा' नांव असें ज्याचें,	
कुंडलचा त्या-सुंदर कुंडल कृष्णा-कांठींचें !	२
'सांग जाउनी आईला कीं, मुलें तुझीं दुसरीं,	
येतिल कामा तुला वृद्धपणिं चिंता तूं न करीं;	१
'रक्त लागलें वाहूं पुनरपि भिजलें बघ कुडतें,	
शिणका सणणण अंगिं मारिती गोळी ती सलते;'	२
'भिजलें कुडतें ? काहुं काय मी ?' 'नको राहुं दे कीं,	
भाड्याचें घर झालें खालीं नको व्यर्थ शेखी;'	३
'खुशालचेंडू सदा वागलों—कैचें घरदार !	
बंदीखान्यापरी गमे तें दुःसह अनिवार !	४
बाबा माझा मर्द मराठा खरा शूरवीर,	
स्वप्नांतहि ज्या अयश न ठावें समरधीरहीर;	५
स्वानुभूत ज्या भयद रणकथा त्यानें सांगाव्या,	
बालत्वींही समुत्कटमनें त्या मीं परिसाव्या;	६
विभक्त झालों आम्ही, जातां बाबा स्वर्लोकीं,	
खड्गविण या अन्य वस्तुंना नच मी शिवलों कीं;	७
बालपणींची हौस काय ती-माझी तरवार,	
प्राणाहुनिही प्रिय मज होती केवल सुखसार;	८
चमकति रविकर तिथें टांगली भितीवर घरचे,	
रम्य कुंडलीं—कुंडल माझें कृष्णा-कांठींचें !	३
'मस्तक झालें सुंभ बहिरलें, सुचे न रे कांहीं,'	
'हात देउनी उठवूं का तुज ?' 'शक्ति गड्या नाही !	१
काय खुपे बघ कमरेखालां,' 'तुझीच समशेर,'	
'सार दूर ती, नुघडति डोळे सगळा अंधेर !	२
आनंदानें 'हर हर' गर्जत नाचत डौलानें,	
येतां गांवीं विजयमदोत्कट भैनिक मजवीणें;	३
सांग ताडला माझ्यासाठीं सुंदरकुंदोन,	
नको रडूं तूं नको बसूं तूं पादिं घालुनि घोण;	४

अभिमानानें विलोलनयनों तूं त्यांना पाहीं,	५
वीरबंधु तूं नच तव भ्याला बंधु मृत्युलाही;	
एकासाठीं जीव तुटे हा परि आतां काय ?	६
सर्वस्वीं मी ताई झालों हताश निरुपाय;	
जन्मांतरिंचा वैरि तिचा जणुं सोडुनि असहाय,	७
परलोकांतें सजे जावया हाय करूं काय ?	
भाविसुखावरि दृष्टि ठेवुनी दुर्धर हा काळ--	८
लोटाया तिज नसे एकही हाय ! पोरबाळ !	
‘ घसा कोरडा न बोलवे दे पाण्याचा घोट,	९
बोलायाचें पुष्कळ, शक्ति न, कोरडले ओठ !	
‘ नाहिं थेंबही, ’ ‘ नसो बरें तर-तिज सांभाळावें,	१०
सांग ताइला हेंचि मागतों तें त्वां पुरवावें;	
रहा पतीसह घरीं येउनी घे तें घर तुजला,	११
भाउबिजेची हीच देणगी चोळिबांगडीला !	
एक याचना तुला आणखी, माझी समशेर,	१२
बाबांची कीं केवल जी का आम्हां सुखसार !	
ठेवीं होती जिथें तिथें ती मानास्तव साचें—	१३
कुंडलच्या गे—कुंडल माझें कृष्णा-कांठीचें !	
‘ सांग सखीला-ता-रे-ला.....	१४
मृगबाला ती अकपटहृदया दुदैवी अबला !	
जिला न ठावे चाले नखरे तरुण अंगनांचे,	१५
पापभीरु ती भूषण आम्हां शूर सितोळ्यांचें;	
कळतां माझें निघनवृत्त ती वक्षःस्थल पिटुनी,	१६
करील कांहीं जीवाचेंही दुःखानें झुरुनी;	
सांग तिला कीं, आज रात्रिं मी-कारण घटकेंत,	१७
जाइल माझा प्राण खरोखर सोडुनि तनु येथ;	
जों न वेंघतो इंदु गगन हें इहदुःखांतूनी,	१८
जाइन वरती स्वर्भुवनीं मी विमुक्त होऊनी;	
‘ घंटा घण घण कर्णी वाजे खेळ संपलाच,	१९
रुम् झुम् रुम् झुम् ऐक अप्सरा करिती वरि नाच; ’	
‘ वेड्यापरि का असें बरळसी ? जाऊं का निघुनी ?’	२०
‘ थांब जरासा, तारा आली, जा तिज भेटूनी; ’	

‘खूळ लागलें तुज, मी जातो. ’ ‘ नको थांब थोडा,	८
काय बोललों ? अमळ विमावा घेऊं दे थोडा;	
हं; आठवलें; सांग तिला कों ताई तुजसि सदा,	९
करील जीवप्राण खरोखर दुखविल लव न कदा;	
तंत्रानें परि तिचे वाग, नच नणंद तिज् मानों,	१०
बहिणीपरि ती वागवील तुज, धरिं वच हें ध्यानीं;	
स्वप्नसुखीं मी धरुनि तिचा कर हरिखें हातांत,	११
किती विहरलों गात गात ही द्राक्षवाटिकांत;	
वन्यवल्लरी वसनाच्छादित गिरिशिखरावरती,	१२
अनुपम शोभा सखे निरखिली काय वर्णवें ती !	
जियें लकाकति पीत किरण ते बाल भास्कराचे,	५
सुंदर कुंडलिं—कुंडल माझें कृष्णा—कांठींचें !	
‘ लग्नापूर्वीं कृष्णेकांठीं खेळ खेळलों जे,	१
दिसले मज ते जणूं आजही खेळतसूं चोजें;	
दरड्यांवरुनी कसे घसरलों कांट्यांचीं घोडीं,	२
कशीं उधळिलीं; अनुभविली ती आज पुन्हां गोडी;	
ईशभक्तिच्या नव पेडांचें, नवल—पांखराचें,	३
अक्रूराचें तसें धनुर्धर वीर अर्जुनाचें;	
कौकिलकंठे ! गमे परिसिलीं आजचि हीं गाणीं,	४
शब्द न शब्दहि इतुका त्यांचा पूर्ण घुमे कानीं;	
वद आईतें, बंधूंनाही, ’ ‘ कथिलें तें मातें, ’	५
‘ होय ? काय कीं,—स्मृति अंशली गेली विलयातें ! ’	
‘ थांब; वाजलें काय बघू दे कोणी शत्रूचें—	६
आलें; मारिल; कसा कथूं मग वच तव शेवटचें ? ’	
‘ गमे खातसूं मळईमधल्या शें—गा—च—व—	७
सुंदर—वां—गीं ... .. कांकडीच्या; ’	
‘ ऐकुं न येई काय बोलसी, ’ ‘ साऱ्या अंगासी,	८
गड्या वेदना ! गोळी वाटे भिडे काळजासी !	
दहा जाहला कोरड पडली जीभहि जड झाली,	९
कान जवळ घे, शेवटची रे ! वेळ गमे आली,	
सांग सखीला, पुन्हां न आतां मीलन व्हायाचें—	६
वरीं कुंडलीं,—कुंडल—माझें—	

२. ' गोखल्का बापू है '

पद [चालः—उद्धवा शांतवन करिं जा.....]

‘ गोखल्का बापू है ये,’ शब्द आजि कर्णों घुमती, ध्रु०
पढसाद उठोनी हृदयीं, मावळे मनींची शांती,
बैभान होउनी वृत्ती, मज उदास वाटे जगती,
मडभडुनी अंतःकरणीं, नेत्रांना लागे गळती;

शतवर्षींमागिल काळ,
ठाकुनी उभा विक्राळ,
नाचतो अग्या वेताळ,
अंगास इंगळ्या डसती.

१

अष्टीचे रणेंसंग्रामीं, शेवटचा कहनी हात,
शत्रूस चारिली धूळ, शौर्यानें केली मात,
कीर्तिचा उजळिला दीप, परि पडतां भीषण रात,

त्या हीनजाति-वार्तीनीं,
दीपींचें स्नेह पिवोनी,
टाकिलें त्यास विझवोनी,
आपण ही जळल्या वरतीं !

२

वारगीर भोजनभाऊ, समयाला कोणी नाहीं,
अंगचोर सेवाचोर, स्वार्थभूत खाई डोई,
येइ राष्ट्र डबघाईला, अवनतिची ही भरपाई,

नव रंग तमाशामाजीं,
दंग गुंग झाले गाजी,
बाजीहि न समरा राजी,
घर फिरतां वासे फिरती !

३

बाजीची बाजी गेली, पाजींची भरती झाली,
मशिबाची सद्दी सरली, शूरांची बुद्धी फिरली,
भीतीच्या नांवाखालीं, पळतां भुइ थोडी केली;

समशेरहि हातामधली,
बादलीं जणूं जी बिजली,
नागीण वारुळीं शिरली,
हृदयीं परि नाहीं खंती !

४

फौजेंत फितूरी झाली, दारुंत बाजरी भरली,
स्वत्वाची ओळख सुटली, अब्रूची चाडहि नुरली,

राज्यश्री विटली चळली, अवदसा पुरी आठवली,
 केरसुणी मोळापोटों,
 काजळी दिव्याचे ओठी,
 भांगेंतहि कधि उफराटी,
 तुळस कीं उपजते म्हणती—

५

पाणिदार सुरती मोतीं, शूर मर्द ब्राह्मणभाई,
 स्वामीस्तव राष्ट्रास्तव कीं, पर्वाहि तनूची नाहीं;
 रणधुंद मतंगज शिरला, एकाकि रणाचे डोहीं,
 रिपुशिरें कंटुकापरि तीं,
 उडविलीं भराभर वरतीं.
 रणनदींत तरतांना तीं,
 कमलापरि शोभा देती.

६

रण घुमलें नादित झालें, रणसरित् वाहिली वेगें;
 रणनवरा शूर मराठा; बापु तात लागवेगें;
 शिरतां तें 'हरहर' घोषें, गर्जुनियां क्रोधावेगें;
 दैवाची अघटित करणी,
 केतूनें गिलिला तरणी,
 जलजन्म जलींच निदानीं,
 हा ! कैसें विरलें मोतीं ?

७

भाग्यभानु भारतभूचा, अस्ता जणुं निश्चित गेला,
 तिलक कीं स्वामिनिष्ठेचा, दुदैवें निश्चित पुसला,
 शिवसम्राट्साम्राज्याचा, शेवटचा धीरा पडला,
 हा अंतिम समरोन्माद,
 हा अंतिम समरानिनाद,
 हा अंतिम करुनी वाद,
 दे भीति धृतीला माती !

८

ज्योति ही आत्मतेजाची, मूर्ति कीं स्वाभिमानाची,
 चित्कला पूर्ण शौर्याची, कीं स्वराज्यपूर्णदूची,
 राज्याशालतिका गळली, उमळुनी बाजिरायाची,
 स्वातंत्र्यदेवता खास,
 होउनियां कासावीस.

अंतिम हा श्वापोच्छ्वास,
सोंडी जणुं भासे मज ती.

९

आतां न लढाया पुढतीं, भारतीं कधीं व्हायाच्या,
शब्दही न येतिल कानीं, तरवारी भाले यरच्या,
आतां न भिमथडी घोडे. बैसाया कोचें खुर्च्या.

कागडी समरभूवरतीं,
टाकांचे घोडे पळतीं,
शाईच्या सरिनीं न्हातीं,
आजची शूरता ही ती !

१०

वांकवुनी मुखचापाला, जिव्हेची शिति ओढोनी,
दुरभिमान तूणीरीचे, वाग्बाण विषें योजोनी,
अन्योन्यां विंधूं आम्ही, आपुलेपणा विसरोनी.

तत्कालिन घरभेद्यांनीं,
करूनियां घोर बेमानीं,
बापूंची केली हानीं,
आजही त्यांची भरती !

११

शूरता आणखी तैशी, दृश्य आजि दुसऱ्या रीती,
सत्वाच्या होळी वरतीं, करमुत्रें आमूर्चीं भिडतीं,
गर्जतीं विशेषें वरतीं. बैसुनि कीं पाटावरतीं,

लाडूंचे कुलपी गोळे,
वजनांत दहाविस तोळे,
कोंबतीं मुखीं जणुं बाळे,
तोफांची मग सरबत्ती !

१२

द्रोणभीष्मतट फोडुनी, जल-जयद्रथा शोषोनी,
गांधार खडे वेंचोनी, खलशल्यग्रह मर्दोनी,
द्रौण्यादिनक्र पळवोनी, दुर्योधन मामा शकुनी,

कर्णादि भोंवरें चिरिले,
रणसरिता पांडव तरले,
कारण त्या एकचि घडलें,
कर्णसूत्र कृष्णा-हातीं.

१३

श्रीकृष्णासम या कालीं, नौकानयकुशली वरदी,
नय-दर्यासारंगहि वा, नानापरि कोणी दर्दी,

साह्यास न होता सचिवा, चोर सर्व दर्याविर्दी;
 घरच्याचं चोर चांच्यांनीं,
 छिद्रान्वित नौका करुनी,
 आपेंच बुडविली तरणी,
 घालुनि रिपु-खडकावरतीं.

१४

अंशमात्र उतराई वा, व्हाया तव हा मतिमंद,
 स्मृतिरूपें—निष्क्रिय जरि ही,--घालुनियां प्रेमळ साद.
 श्रद्धामय अंतःकरणें, शतवार्षिक तव हें श्राद्ध,
 काव्यरूप तिळ घेवोनी,
 नयनांबू वरि ढाळोनी,
 उदकांजलि तुजलागोनी,
 अर्पितो हाच या हातीं.

१५

३. रावबाजीचें राज्यदान !

पद (चाल.—मज गमे ऐसा...)

सोदितो आजी उदक मी, राज्यदानीं ॥ ध्रु० ॥

म्हणोत कोणी मजला पाजी,
 कुलांगार को दिवटा बाजी,
 प्रजाजनांची हो इतराजी,
 साहिन सगळें एक वेळ मी.
 निंदो जनता सुखेनैव या,
 चिंता त्याची नकोचि वाया,
 आप मरे पर दुब गह दुनिया,
 राहूं कासया परी लगामीं ?
 मंत्रीकरिचें परी खेळणें,
 फिरतिल भुवया तसें नाचणें,
 नको जिणें तें लाजिरवाणें,
 बरवी भिक्षा ती परधामीं !
 अपथ्य कृत्यें जरि मम सारीं,
 कां न सुदिलें कारागारीं ?

१

२

३

जसा पंजरीं राघु भरारी,
बारांपुढती काय करीं मी ? ४
सप्त समुद्रां उलंघुनियां,
विधु धूसर ये अतिथि गृहीं या,
विन्मुख कैसें दवडुं तरि त्या,
दोषाचा धनि होउं काय मी ? ५
कर्णे देतां कवचकुंडलें,
काय तनूला तयें पाहिलें ?
बलिनें याचकपद शिरें धरिलें,
कशास व्हावें तरी श्रमी मी ? ६
पात्रापात्र न बघते धरणी,
श्रेष्ठ नीच कीं बघे न तरणी,
सकलां हो शशि समसुख किरणीं,
प्रकाश दीपहि देइ समतमीं ! ७
दारिं वागलें सदैव अमुचे,
शागीर्दापरि पूर्वज ज्यांचे,
करीं धरुं का पद मी त्यांचे.
नको मना मज बुडवुं संभ्रमीं ८
मन्त्रयनांनो कां डवडवतां ?
थरथर कांपासे कशास हाता ?
हुरहुरसी का हृदया आतां ?
नको ओहुं मज दुःखकर्दमां ! ९
मम षट पूर्वज नरवीरांनीं,
मेळविलें जें रक्त शिंपुनी,
बिळांत त्या तूं नाग होउनी,
बसतां गमलें तुज सुख नामी ! १०
शस्त्र न धरवे हातीं धड कीं,
तोफ ऐकतां भरते धडकीं,
राजनीतिही नसे ठाडकीं,
नृपतिपदा मी पुरा निकामी ! ११
गोधुमभावे सत्तु पेरिले,
उपाय केले अपाय झाले,

दुःख कशाला आतां वहिलें,
 शुभाशुभ अतां तुल्य गणीं मी ! १२
 जन्मगुणें मी ब्राह्मण असतां,
 स्थितिवश चिकटे बळें क्षात्रता,
 तें न साधिलें हेंहि न हाता,
 त्रिशंकु ऐसा सहज होय मी ! १३
 ज्यांना प्रेमें अपुले म्हटलें,
 तेच आज परि मजवरिं फिरले,
 परघरचे त्या दैवत गमले,
 लोकविलोचनिं सले शल्य मां ! १४
 जरी नको मी असे प्रजेला,
 व्हावी तरि ती मला कशाला ?
 महार मेला विटाळ फिटला,
 राज्यभ्याप हा त्यजीं तसा मी ! १५

४. कल्याणची कल्याणी !

[आबाजी सोनदेव नामक एक शूर सरदार श्रीशिवछत्रपतींचे पदरी होता. महाराजांनीं कल्याण सुभा घेण्याचें काम त्यांजवर सोंपविलें होतें. त्यांनीं कल्याणचा सुभेदार मुलाना अहमद यास जिवाची शर्थ करून लढाईत जिवंत पकडलें. पुढें सुभेदाराचा वाडा लुटीत असतां त्यांत त्यांस एक तरुण सुंदर यवनकन्या सांपडली. ही त्या सुभेदाराची सून होती. ' असलें रत्न महाराजांसच योग्य ' असें मनांत समजून त्यांनीं तिलाहि गिरफ्तार केलें व त्या उभयतांना महाराजांपुढें उभे केले. यापुढील वृत्तांत खालील कवितेंत दिला आहे.]

पद [चालः—अर्धतनू वारुळीं.....]

रत्न खरोखर रत्न आबाजी, गमतें था पाहतां,

नसावा नित्याचा निर्मिता ! ध्रु०

सतेज सुंदर नक्षत्रांचें तेज गालुनी जणूं,

ओतिली मूर्ति इची कीं म्हणूं ;

शिरीषकुसुमांची ही किंवा मोहक छवि काढिली;

कोठली मृदुता तरि येतुली;

सांभाग्य सृष्टिचें काय पुढें ठाकलें ?
 मांगल्य महीचें मूर्त उभें राहिलें ?
 पावित्र्य पृथ्विचें प्राक्पुण्यें पातलें ?
 कल्पलतेची मधुर मंजरी चंद्राची चारुता,
 काय वा स्वर्गाचा दिव्यता ?
 क्षणैक थांबुनि दीर्घ उसासा टाकुनि भूपति तदा,
 वदे ' ही अतुल रूपसंपदा !
 जशी भूमिका पिकें लाघती अनुभवि जन सांगती,
 नीति कों खाण तशी माति ती;
 का गंगासंभव विंध्याद्रीचे कुशी ?
 पावतें जनन का सारस आयसरसी ?
 वारुणीजठरिं का जन्म मिले भानुसी ?

सौभाग्यशालिनो अपूर्व पूर्वा एक योग्य सर्वथा,
द्यावया जन्म तथा भास्वता ! २

दुर्देवी मी ! जन्म लाधणें निर्मल उदरांत या,
प्राक्तनीं असतें जरि माझिया;
परम मनोहर रूपराशि मी तेजेनिधि कीं हिरा,
इच्यापरि दिसलों असतों खरा !
हें असो; ति आ द्या पातळ नव भर्तरी,
कासार बोलवा भरवा चूडे करीं,
हा शालु बुटीचा घाला अंगावरी,
मण्यामधुनी माय पोंचवा पतिसदना ही अतां,
पळाचा वेळहि नच लावितां ! ३

* * * *

काय अबाजी, अनीतिपर ही करितां कृति राक्षसी,
वाटली लाज न तव मानसीं ?
बाल्यापासुनि जया नीतिचें बालकडू पाजिलें,
काय हें कर्म तथा साजलें ?
शिकवुनी शिकवणें स्वधर्मपरिपालन,
हें कर्म जयाचें स्वाभाविक, वादु न,
भूषण क्षमा हें शोभे ज्यालागुन,
ब्राम्हणवंशीं ईशकृपेनें जन्म तथा लाधतां,
वरावी काय तुवां हीनता ? ४

राजपुरुष ज्या राज्यामधले नीति न सांभालिती,
वीर कीं रणनय अवमानिती;
असोत किति ही सचिव धुरंधर नृपनयपारंगत,
वीर कीं रणशास्त्रीं पंडित;
खेळोत बुद्धिनें कितिहि नृपकारणीं,
दावुनी तेज कीं, तरवारीचें रणीं,
लाधोत विजय ते कितिहि वीराग्रणी,
फोल फोल तो राजप्रसारा त्यातें चिरकालिता,
कोठची तैशी अभिवादिता ? ५

शिवाभवानी कृपाप्रसादें महाराष्ट्र आजला,
जरी हा दास्यमुक्त जाहला,

तरी जोंवरीं धारावतपर नायक त्याचे गुणी,
 ढळति न नीतिपथापासुनी;
 येवोत शेंकडो अदिलशहा चालुनी,
 येवोत हजारों दिल्लीपति धांवुनी,
 येवोत कुणीही दांतभोठ खावुनी,
 स्वातंत्र्यशालिनी राज्यश्री जी नीतिप्रस्थापिता,
 काय ती होईल सत्त्वच्युता ? ६
 नर जे कोणी महाराष्ट्रभू मुक्त करूं इच्छिती,
 असो त्या कितीहि संगररती;
 अनयी यवनापरी परी ते जर करतां वागले,
 अबाजी, सर्वचिं आ-टो- - -
 जे दिनीं त्यांची जाइल नीती लया,
 ते दिनीं-पण नको पुढलें बोलावया,
 चाचरे जीभ ही शाप तीव्र द्यावया,
 नको नको जा तोंड दाखवूं कांहीं दिन तरि अतां,
 वीट ये मंजला तव तत्त्वतां ! ७

५. केवळ स्वराज्यासाठी !

[कथासूत्रः—बजाजीराव निंबाळकर म्हणून श्रीशिवछत्रपतींचे वेळीं एक मातबर मराठा सरदार होता. कांहीं अदावतीनें बजाबाचे थोरले बंधूनें त्यास धरून विजापुरास नेऊन बादशहा अदिलशहाचे स्वाधीन केलें. बादशहानें त्यास आपली मुलगी देऊन मुसलमान केलें. बजाबा जातिवंत असल्यामुळें त्याला या धर्मातराचा पश्चात्ताप झाला व त्याप्रमाणें त्यानें देशीं आल्यावर राजमाता जिजाबाईसाहेब यांजजबळ उद्गारहि काढिले. जिजाबाईनीं ' हा मातबर सरदार तूं अनुकूल करून घेतल्यास स्वराज्यस्थापनेच्या कामीं तुला त्याचें फार साह्य होईल. करितां तूं आपली मुलगी त्याचे मुलास देऊन त्याला जातीत पावन करून घे, ' असें शिवाजी महाराजांस सांगितलें. ' न मातुः परदैवतम् ' मानणाऱ्या श्रीशिवाजी महाराजांनीं आईची आज्ञा मान्य करून, सर्व मराठे मंडळी बोलावून आपली मुलगी सक्वारबाई बजाबाचे चिरंजीव महादजी

नाईक निबाळकर यांस सर्वासमक्ष अर्पण केली व त्यांस पुनः हिंदू करून घेतलें.
कन्यादान करतांना छत्रपतींनीं काढलेले उद्धार प्रस्तुत कवितेंत गोंविले आहेत.]

पद [चालः—उद्धवा शांतवन करिं जा.....]
सक्वार कुमारी माझी केवळ जी पंचप्राण. धु.
घालितों वजावा पदरीं घ्यावें तिज सांभाळून;
जरि तुम्ही विधर्मी असला तरि काणा डोळा करून ;
व्यवहार करुनि रोटीचा,
हा करीं वरी बेटीचा,
न मुलाजा मज जातीचा,
घेतलें सतीचें वाण !

हृदयाचे कुंडामाजो भनुताप वन्हि धगधगित;
पेटला भडकल्या ज्वाला पूर्व कर्म झालें इत;
कश्मल कीं किल्मिश भातां इवलेंही नुरलें त्यांत;

लंकरुं जातिवृत्तांचे,
 नाईक बजाबा अमुचें,
 म्हादबा लंकरुं तुमचें,
 सकु घ्या ही सून करून !

हा ब्राह्मण, हा चांडाल   भेद न हा पाही सविता;
 हिमकरी सुधेची वृष्टी   शशि करितो भेद न बघतां;
 एकचि ना खेळे वायू   मंदिरश्मशाना भंवतां ?

२

भूमाय गाइंना तारी,
 म्हणुनि काय वाघां मारी ?
 परि घेई कोण विचारी ?
 काय तें जाळणें ज्ञान ?

३

साधुंची तृष्णा शमवी   जल तें का शूद्रां दापी ?
 वेदशास्त्रि शब्दब्रह्म   भरलें तें सर्व व्यापी;
 आकाश रक्षि जें भार्या   काय तें विधर्म्यां शापी ?

आम्हि मात्र जाती जाती-
 करुनियां मरुं दिनरातीं;
 जातीस्तव खातो मातीं;
 पिल कायम सुंभ जळून !

४

मायभू मुसलमानांनीं   घालुनियां पायांखालीं;
 बटिक तीस केलें; अमुची-   काय ही धन्यता झाली ?
 उज्वल मुख काळें केलें   भूषण जें गणुं या कालीं;
 हें दिसतें परि ना कळतें,
 हें कळतें परि ना वळतें,
 हें वळतें परि ना जळतें,
 मन मेलें दास्यि कुजून !

=

देहेंच न अंतर्यामि   आधीन परांचे झालों !
 दरबारीं न घरिंदारींही   भाषाहि परांची बोलों !
 नखशिखान्त काय दिसेना   पेहेराविं परांचें फुललों !

का स्वधर्मलक्षण हेंच ?

का स्वधर्मभूषण हेंच ?

का स्वधर्मरक्षण हेंच ?

वाणीहुनि करणी कठिण !

जाउनी काप कानोंचे भोकेंही वरतीं बुजलीं;
जाहलें दुधाचें पाणी फेंसानें चरवी भरली;
ज्ञानाची कलिका गळली चादरता वाणी फुलली;
शिर गेलें पगडीकरितां,
मरमरुनी खातीं खस्ता,
धडपडतीं काडीकरितां,
टाकुनियां माडि गहाण !

ह कुलाचार कुलधर्म वाहिले मायभूपार्यां,
हें वर्म मनाचें मर्म वाहिलें मायभूपार्यां;
हें शर्म तसें कुलकर्म वाहिलें मायभूपार्यां;
मायभूच माझी जात,
मायभूच माझी गोत्र,
मायभूच प्राणज्योत,
तिजपुढें तुच्छ मज आन !

६. छत फोडतांना—

पद [चालः—मज गमे ऐसा.....]
घाव हा आधीं, घालितों, मीच आतां. ध्रु०
हिंदुद्वेष्या पादशहाचें,
गाई चरचर चिरणारांचें,
सिंहासन हें छत त्यावरचें,
दिवसा ढवळ्या भाउ फोडितो !
अष्ट दिशांच्या दिक्पालांनो,
गंधर्वांनो मरुद्गणांनो,
हे श्रीकृष्णा पंडु-सुतांनो,
द्या तुमचें बल शौर्य मागतों !
छत्रपती शिव तान्हा बांका,
वीरांसह या आपा, काका,
बसुनि विमानां स्थालिं या ठाका,
द्या आशी कुतकार्यां होतों ।

४ था.]

मात्रागमनी सैतानांनो,
 कुतुब नजीब्या उन्मत्तांनो,
 यवनांच्याही अफलादींनो,
 वज्रबाहु हा पहा उचलतो !
 या या सारे डोळे उघडा,
 केश उपदुनी दाढ्या तोडा,
 तशीं मनगटें चावा फोडा,
 पहा छताला कर हा भिडतो !
 काका तुमचा पगडी-भाऊ,
 दावितसां मज ज्याचा बाऊ,
 सगळा कीं तो अर्धा खाऊ,
 बोला का तो तोंड लपवितो ?
 गात बढाया नृपनिष्ठेच्या,
 गोष्टी आत्याबाड्पणाच्या,
 सांगे जो मज थोर नीतिच्या,
 दिसे न कोठें सुरजमल्ल तो ?
 कोठें काका तुमचा कलिजा,
 जाट हजारों आणा जा जा,
 हात धराया आतां माझा,
 माय कुणाची व्याली बघतो !
 आणुनि दौलत रुमशामची,
 सिंहासन का शाहा विरची ?
 फोडायो मग भीति कुणाची ?
 निष्ठा कसली मला शिकवितो ?
 श्रीकृष्णाचीं मथुरेमधलीं,
 श्रीरामाचीं अयोध्येतलीं,
 वदा मंदिरे कुणीं फोडिलीं ?
 कोण परी हा विचार करितो ?
 श्रद्धापूर्वक पूजा-अर्चा,
 सदा करितसां तुम्ही जयांच्या,
 पहा पायऱ्या केल्या त्यांच्या,
 पदीं शहा त्या नित्य तुडवितो

४

५

६

७

८

९

१०

११

- खांब कळसही हे सोन्याचे,
काबुलचे कीं इस्तंबुलचे,
सलति न का हे नेत्रों तुमचे ?
केंवि वदा अपमान गिळवतो ? १२
- जागा अमुची, पैसे अमुचे,
मालमसाले तेही अमुचे,
महाल मग हे वदा कुणाचे ?
काय बायकी नीति शिकवितो ! १३
- जिकडे जिकडे दृष्टी फिरते,
तिकडे तिकडे मजला दिसते,
अमुचें सारें भरलें येथें.
काय न बोला जीव जळें तो ? १४
- जाट x x तो; जावो निडुनी,
जिवंत सुटलों जरी यांतुनी,
पुढचें पुढतीं घेउं पाहुनी,
काय फोडुनी धरणी जातो ? १५
- पहा हात हा खालीं आला,
निशाणिंचा हा घाव बैसला,
गोरगरिब या वेंचायाला,
रत्नमण्यांचा पाउस पडतो ! १६
- * * * * *
- खळळ धप्प तों छत कोंसळलें,
सिंहासन त्यायोगें फुटलें,
मणिमोत्यांचे पर्वत खचले,
कोण कितिक त्या तरी वेंचितो ? १७

७ महाराष्ट्र विदुला.

[कथासूत्र—कर्नाटकांत धोंडी वाघ नांवाच्या एका पेंढारीवजा पुंडानें मनस्वी पुंडाई मांडली असतां श्रीमंतांनीं त्याच्या पारिपत्याकरितां धोंडोपंत गोखले या शूर सरदारास पाठविलें. धोंडोपंतांनीं या मोहिमेवर जातांना आपल्या पुतण्यास—महाराष्ट्राचे शेवटचे सेनापति बापू गोखले यास—लढाईचें बाळकडू देण्याकरितां बरोबर घेतलें होतें. धोंडी वाघाशीं झालेल्या चकमकींत दुदैवानें धोंडोपंत कामास आले. बापू त्यांचा दहनविधि आटपून उत्तरक्रिया करण्याकरितां पुण्यास परत आले. अपेश पदरीं बांधून बापूस घरीं परत आलेले पहातांच लक्ष्मीबाईनें—बापूंच्या वीरमती चुलतीनें—अत्यंत संतप्त होऊन 'धोंडी वाघाचा शिरच्छेद केल्याशिवाय पतीची उत्तरक्रिया होणें शक्य नाहीं' असें बापूस निक्षुन सांगून घरांत न घेतां त्यास त्याच पावलीं परत मोहिमेवर पाठविलें. प्रस्तुत प्रसंग खालील कवितेंत रंगविण्याचा प्रयत्न केला आहे.]

श्लोक [वृत्त शार्दूलविक्रीडित.]

- ‘ हो मागें फिर पाउलीं परत या आलास जाई तसा;
 काळें घेउनि तोंड हें मजपुढें येसी कशाला असा ?
 माझा तूं असतास पुत्र जर का जाऊं न देतां क्षण,
 तूतें मीं असतें उभें चिरियलें एकाच घावें पण— १
- ‘ पोटीं या—नव्हतेंच शक्य असला येणें दिवा माझिया,
 आतां जन्मि निदान या तरि नको शंकाहि ती ध्यावया;
 ज्यांची दिव्य तनू रणीं पडुडली शत्रूसर्वें झुजतां,
 त्यांचें उत्तरकार्य या तव करीं होणें नसें सर्वथा ! २
- ‘ तोंडें भी कवण्या म्हणूं न कळतें कीं गोखल्यांचे कुळीं,
 झाला जन्म तुझा, न जीभ उचले बोलावया हें सुळीं;
 खेपेला तुझिया गरोदरपणीं—मातेवरी सावली,
 भीरुची पडली असेल म्हणुनी—आलास पोटीं बळी ! ३
- ‘ ज्या शापादपि वा शरादपि अशा सद्विप्रवंशांतरीं,
 झाले द्रोणकृपादि वीर बलधी कीं जामदग्न्यापरी—
 त्या तूं विप्रकुलामधें निपजुनी केलेंस हें काय कीं,
 नाहीं शास्त्र, नसो, न शस्त्र धडही येई धरूं हस्तकीं ! ४

‘ ज्यांचें खाडनि अन्न पुष्टतनु तूं झालास पोळापरी,
झाले त्या भटसत्कुलां सकलही संग्रामजित्केसरी;
ओठाचे वरचाहि जार नव्हता ज्याच्या पुरा वाळला,
विश्वासें निजदेह पावन कुरुक्षेत्रामधें ठेवला !

५

‘ होता काय तुझ्याहुनी अधिक तो विश्वास मोठा तदा,
गेला तो मिळवूनि, तूं मळवुनी; वेल्हांदिचा फायदा !
नाहीं भेद विशेषसहि उभयीं जीवंत तो तूं मृत,
नाहीं अक्षर एक यांत लटिकें बोल्यें न मी अनृत !

६

‘ बुंदेले पटवर्धनादि फडके. बक्षी, सिधे. फाळके,
पेठे, पुंड, पुरंदरे, परचुरे, भावे, खळ, घोडके;
नारोशंकर, पानसे, धडफळे हे सर्वहे; ब्राह्मण,
होते ख्यात विशेष शूर म्हणुनी ठावे तुला काय न ?

७

‘ पापी घोर खरोखरीच कुल हें मातें गमे आमु दे-
जें दे त्वत्सम जन्म नीच कुरुजा ! दुर्भाग्य ना कोणचें !
खाया काळ भुईस भार असलें निर्माल्यवत् वांचणें,
कोणा उक्त गमो मला न खपणें ऐसें कलंकी जिणें !

८

‘ वांचो वर्ष सहस्र काक, बलि वा भक्षो ज्यां ना मित्ती,
स्वमींही तरि भोगिभोगिबलता लाधेल का त्यास ती ?
रे तूं याहुनि पावतास म्हणतें जन्म स्त्रियांचा जरी,
कोणाला उपयोग खास घडता अल्पप्रमाणीं तरी !

९

‘ झाला वा असतां जरी वध तुझा त्यांच्यासर्वे संगरीं,
त्याचाही घडता शताधिकगुणें आनंद या अंतरीं;
पुत्राची जननी अशा म्हणविण्यापेक्षां गमे सर्वथा,
वांझोटेपणही बरेंच इतुकें देतें न तें विव्रता !

१०

‘ झालें कालिज हें विशीर्ण शतत्रा काकू पुरे गे करीं,
शिक्षा घोर घडे अतीव, तितुका दोषी नसे मी परी;
भातां शब्द न एकही सहवणें निक्षून मी सांगतों,
कांठोकांठ घडा सपूर्त भरला बिंदू न सामावतो !

११

‘ ज्या अंतःकरणा न शब्द सहवे माझा तयालागुनी,
कैसा सोसवला पितृव्यवध तो ? कोडें पडे मन्मनी !

- ‘ ज्यांचें खाउनि अन्न पुष्टतनु तूं झालास पोळापरी,
झाले त्या भटसत्कुलां सकलही संग्रामजित्केसरी;
ओठाचे वरचाहि जार नव्हता ज्याच्या पुरा वाळला,
विश्वासें निजदेह पावन कुरुक्षेत्रामधें ठेवला !
- ‘ होता काय तुझ्याहुनी अधिक तो विश्वास मोठा तदा,
गोला तो मिळवूनि, तूं मळवुनी; वेल्हांटिचा फायदा !
नाहीं भेद विशेषसाहि उभयां जीवंत तो तूं मृत,
नाहीं अक्षर एक यांत लटिकें बोल्यें न मी अनृत !
- ‘ बुंदेले पटवर्धनादि फडके. बक्षी, सिधे, फाळके,
पेठे, पुंड, पुरंदरे, पारचुरे, भावे, खळ, घोडके;
नारोशंकर, पानसे, धडफळे हे सर्वहीः ब्राह्मण,
होते ख्यात विशेष शूर म्हणुनी ठावे तुला काय न ?
- ‘ पापी घोर खरोखरीच कुरुल हें मातें गमे आंसु—
जें दे त्वत्सम जन्म नीच कुरुजा ! दुर्भाग्य ना कोणचें !
खाया काळ भुईस भार असलें निर्माल्यवत् वांचणें,
कोणा उक्त गमो मला न खणें ऐसें कलंकी जिणें !
- ‘ वांचो वर्ष सहस्र काक, बलि वा भक्षो ज्यां ना मिती,
स्वमींही तरि भोगिभोगिबळता लाधेल का त्यास ती ?
रे तूं याहुनि पावतास म्हणतें जन्म स्त्रियांचा जरी,
कोणाला उपयोग खास घडता अल्पप्रमाणीं तरी !
- ‘ झाला वा असतां जरी वध तुझा त्यांच्यासर्वें संगरीं,
त्याचाही घडता शताधिकगुणें आनंद या अंतरीं;
पुत्राची जननी अशा म्हणविण्यापेक्षां गमे सर्वथा,
वांझोटेपणही बरंच इतुकें देतें न तें विव्रता !
- ‘ झालें काळिज हें विदीर्ण शतत्रा काकू पुरे गे करीं,
शिक्षा घोर घडे अतीव, तितुका दोषी नसे मी परीं;
आतां शब्द न एकही सहवणें निश्चून मी सांगतों,
कांठोकांठ घडा सपूर्त भरला विंदू न सामावतो !
- ‘ ज्या अंतःकरणा न शब्द सहवे माझा तयालागुनी,
कैसा सोसवला पितृव्यवध तो ? कोडें पडे मन्मनीं !

- ढोळ्यांनीं उघड्या कसा बचवला ? जो घात झाला कुळीं;
 ह्छी काय बघूं ? मला गतधवा त्याची जशी माउली ' १२
- ' पाया मी पडतो पुरे जनि ! पुरे वाग्वाणप्रधान गे-
 मेलेल्यावरि काय हाय ! धरणी ? बापू न आतां जगे ! '
- थांबोनी क्षण एक तो पुनरपी काकूस बोले तथा,
 ' जातो मी नच थांबतां पळ इथें पाणीहि गे प्यावया ! ' १३
- दृष्टिक्षेप करुनि तीव्र सहसा व्याजें वरी हांसुनी,
 बोले त्याप्रति वीरवाग्जयिनी ती धैर्यसंजीविनी;
 ' जासी सांग कुठें ? रणीं किं मसगीं रातीं वनीं कीं जलीं,
 जीवा आड करावयास अथवा भिक्षार्थ भूमंडलीं ? ' १४
- ' आतां आवर मर्मभेद वच हें पाण्याहुनी पातळ,
 काकू तूं मज टाकिलेंस करुनी; दे शीघ्र आशीर्बल;
 जातो मी समरा अत्राचि वच हा; ' ' वा लाडक्या ! कासया ?
 होवोनी मुडदेकरास मुडदे ओढोनि टाकावया ? ' १५
- ' होणें काय तुझ्याकडोनि दिसलें, रे मीच एकाकिनी, ?
 घेतें सुड अनेक यत्न करुनी दृष्ट्यास त्या मारुनी;
 रक्तानें रिपुच्या तिथें रणभुव्वां हे हात माखोनियां,
 येतें देउनियां तिलांजलि पहा संतोष राया तथा; ' १६
- बापूनें उपसूनि खड्ग अपुला, शस्त्राग्र वक्षावरी,
 बोले ठेवुनि ' भगड मी जरि तुला वाटेन वाटो तरी;
 जाणें दृष्टचि गे जरो तुज रणीं प्रेतावरी पाय था
 जावें देउनियां सुखें जननि गे माझी न नाहीं तथा ! ' १७
- कर्णीं जां रिघलें न हें वच तिचे हेलावली अंतरीं-
 वात्सल्यें, मन दाटलें गहिंवरें, अलिंगुनी त्या उरीं;
 बोले बाष्पनिरुद्धकंठ जननी व्यामोहितें मानसें,
 ' लाधे आज नवाचि पुत्र मजला बापू गमे कीं असें ! ' १८
- ' जिव्हाळीं बसतां खरीय शर तो प्राण्यास लाधे मृती,
 केलें तीव्र शरें मदीय परि मी जीवंत मेल्याप्रती !
 लाधे त्या तव बाणभग्नबलिना वा कल्पनागौरव,
 ' माझ्यांना इहलोकभोग मिळती आसूयसें वैभव ! ' १९

- पूर्वीं द्वापरिं गोष्ठ एक घडली; रामें अहिल्या-शिला,
केली जागृत उद्धरोनि सबला ज्ञानी तशी निर्मला !
एका या मृतमानवाप्रति तरी चैतन्य देऊन मीं,
झालें धन्य रघूत्तमा ! फळ तुला अर्पूनि हर्षे नमीं ! २०
- ‘ माम्ना आशि तुला असे सुतवरा ! जा तूर्ण जा येथुनी,
दुष्टाचें शिर आण त्या, स्वरिपुचा सैन्योदधी मंथुनी;
स्वामींचे पदिं रक्तसिक्त शिर तें वाहोनियां सादर,
सारीं तें मग और्ध्वदैहिके सुखें, होतील तुष्टांतर ! ’ २१
- ‘ जें कां पाउल शत्रुशीर्षि पडतां निःपात त्याचा करी,
भक्ता स्पर्श परी तदीय घडतां त्यालागिं तें उद्धरी;
देवी त्वच्चरणप्रतापमहिमा आला कळोनी अये !
येतो होउनि सत्यसंध समरीं त्याच्या बलें निश्चये, ’ २२
- ‘ बापू हा समरप्रसंग सहजों बाल्योच लाभे तुशीं,
स्वर्गद्वार विशाल कीं उघडलें; जा झुंज जा शत्रुशीं;
लाभाया अभिमन्युची मृति रणीं सौभाग्य जें लागतें,
मोठाल्या रणकेसरीसहि पहा अस्यंत दुष्प्राप तें ! २३
- ‘ मृत्यूचें भय मानुनी दवडितां संधी अशी राजया !
सारा जन्म तुला असें रडत रे लागेल बैसावया;
जें धाराव्रत हें अनैर्घ तुझिया स्वीकारिलें पूर्वजें,
हर्षे चालविणें तसेंच पुढतीं कर्तव्य भाहे तुझें ! २४
- ‘ लेती जे नरपुंगवोचित कुणीं सौभाग्य-लेणें असें,
देई दुःख अपेश त्याप्रति जसें ना मृत्युही दे तसे;
सांगावें तुज काय रे अधिक मीं हें एक चित्तीं धरीं,
दंतिध्वंसन जन्मकर्म हरिचें तें तो स्वमात्रें करी ! ’ २५

तरंग ५ वा.

१. सांत्वन. *

पद [चालः—उद्धवा सांत्वन करे जा.....]

हं पुरे पुरे हें रडणें   किति सांगूं समजावोनी ! धु०
का तुझीच हानी झाली   मजला का लाभ सुखाचा ?
का तुझ्याच सखे पड्या   हृदयाला दुःसह खाचा ?
का तुलाच अपयश आलें   मजला का लाभ यशाचा ?
का तुझेंच होतें वाळ ?
मज का ती हांती काळ ?
का तुलाच मायाजाळ ?

चल आंवर टाक गिळोनी.   किति सांगूं समजावोनी ! १
भिडनियां दुष्ट रोगाला   घेतलें शिरावरि रान,
साधिला डाव देवानें   पाठलाग अमुचा करुन,
येथेंहि घातला घाला   प्रिय बाला नेली हरुन,
त्याचें न मारितां घोडें,
मुरगळलें फल जों दोडें,
सदुपाय न केलें थोडे,

यश देणें देवाधीन   किति सांगूं समजावून ! २
बालिका कशानें गेली   कळतां हें शेजाऱ्यांस,
भयभीत होउनी सारीं   होतिल मनिं फार उदास,
होईल किती त्या त्रास   कर याचा कांहीं कयास,

* माझे रासिक व मर्मज्ञ मित्र रा. रा. पांडुरंग विष्णु ऊर्फ तात्यासाहेब जोशी यांची अत्यंत आवडती कन्या सौ. कृष्णाबाई घारे ही शके १८३८ त एकाएकी वारली; त्यांच्या ते आपल्या पत्नीचें सांत्वन करीत आहेत या दृष्टीने प्रस्तुत कविता लिहिली आहे.

- अपुल्यास्तव अन्य जनांस,
 ष्हावा न अल्पही त्रास,
 व्रत हैं तव पाळायास,
 हैं सारें टाक गिळोनी.   किति सांगूं समजावोनी !   ३
- अल्प का अपत्यें झालीं
 मुकुलित कीं अर्धीं फुललीं
 सुखनिधान गोकुळगेहा   कशि कळा श्मशानी-आली,
 परि चुकून त्यांतुनि उरलें,
 फुलुनियां परिमलीं भरलें,
 सेवाया तुज तें मिललें,
- प्रभुकृपा काय ही सानी ?   किति सांगूं समजावोनी !   ४
 किति आतां रडसी कढसी   येणार काय ती मार्गें ?
 आहे का तुझिया हातीं   तिजलागिं आणणें सांगे ?
 का उगाच लोळण घेसी   का तुला वेड हैं लागे ?
- कन्या ही परधनराशी,
 ठेवेपरि अपुल्यापार्शी,
 असते हैं कथिलें तुजसी,
- उपजल्या क्षणापासोनी.   किति सांगूं समजावोनी !   ५
 जे दिनीं तिच्या दानाचें   उदक या सोडिलें हातें,
 ते दिनींच तिजविष शेंचें   होतें तें सरलें नातें,
 परक्याचे हानीसाठीं   तुझिया का दुःख मनातें ?
- परधना तृतीयें नेलें,
 आमुचें न कांहीं गेलें,
 का हें मग दुःख उदेलें ?
- हीं टाक आसवें पुंसुनी.   किति सांगूं समजावोनी !   ६
 गत वसति आंथाला या   अनिवार बहर येवोनी,
 वरपासुनि तळपावेंतो   लवला तो गोड फळांनो,
 त्यांतुनि परि अपुल्या हातीं   किति आलों सांग निदानीं ?
- वाच्यानें गळलीं कांहीं,
 भक्षिली कीटकीं कांहीं,
 नासलीं पिकूनहि कांहीं,
- फेंकिलींस तूंच उचलोनी.   किति सांगूं समजावोनी !   ७

मृग-तोंडों गेल्या वर्षी परड्यांत आपुल्यां.मार्गे,
 नानाविध फळवेलींच्या - तुळशीच्या-त्रपुनी स्वांगें,
 किति, बिया लाविल्या होत्या आनंदें; आठिव ना गे,
 किति रोपें त्यांचों परि तों,
 उगवुनियां आलीं वरतीं,
 त्यांतूनहि जगलां पुढतीं—

किति, आणि विवेकें धरनीं. किति सांगूं समजावोनी ! ८
 ही अफाट सृष्टी वाटे फुलवागचि देवाजीचा,
 नरनारी तरुवन-वेली खुलविति हा वागवगीचा,
 नेमिला काल हा मःळी, त्यानें या वागेवरचा.
 प्रतिदिवशीं सांज सकाळीं,
 गोड गोड पुष्पें सगळीं,
 तोडुनि हा वाही माळी,

प्रभुराया माळ करोनी. किति सांगूं समजावोनी ! ९
 ठेविलें अनंतें तैसें आपण या दीन जनांनो,
 राहावें आनंदानें सुखसमाधान मानोनी,
 शांतिची धरावी कांस प्रभुराया आराधोनी,
 हेंच एक अपुऱ्या हातीं,
 करिनां तें लाधे शांती,
 जीवोंच्या वांच्छा पुऱती,
 लाभ न गे शोक करोनी. किति सांगूं समजावोनी ! १०

२. भगवद्भक्त भिषग्वर अण्णासाहेब पंढरवर्धन
 यांचा शोचनीय मृत्यु.

श्लोक—[वृत्त मंदाक्रांता.]

प्रातःकालीं प्रमुदित मनें पाहुनी पूर्वभागीं,
 वंदाया जों कर वर करीं भानु तो त्या न जागीं !
 हास्यो लास्यो निरत दिसली मेघमाला विशाला,
 भ्यालें माझें मन चरकलें, मोद गेला लयाला !

नाचे कां ही अशिवद अशी नीरदाली अकाली ?
 रूपें या कां नमि अवतरे वंगदेशीय काली ?
 ऐशा या कां पवनलहरी वाहती गारगार ?
 एकाएकां अशुभद असा कां घडे हा प्रकार ? २
 स्फुंदे वाटे गगन जणुं कां मेघवाणीमिषानें,
 झाल्या दुःखाकुल जणुं दिशा मोहमूढा तमानें !
 पक्ष्यांचा हा विरव मज कां हा ! करी, व्यर्थकाज,
 वाटे जाणो असुखकर कां केतु येणार आज ! ३

दुश्चिन्हीं या हृदयकलिका हाय ! झाली विदीर्ण,
 जैशी व्हावी शिशिरमयिता पद्ममाला विशीर्ण !
 कांहीं केल्या उमज न पडे चित्त झालें उदास,
 द्यावा पृथ्वी स्थिरचर दिसे सर्व कांहीं भकास ! ४
 व्यावृत्ती या कुदिनविषयीं मानसीं जों न चाले,
 अण्णा गेले, ' श्रवणें पडलें, अंतरीं घस्स झालें !
 गात्रें सारीं शिथिल पडलीं शब्द तोंडीं मिघाले,
 ' घाला कैसा अवचट असा घातला क्रूर कालें ' ! ५
 अस्ता गेला विबुधरवि कां ब्रह्मवित् सव्यसाची,
 पुण्याईच प्रकटित लया काय गेली पुण्याची ?
 वैराग्याचा अचल वसला तुंग मैनाक खालीं,
 जिज्ञासुंची हर ! हर ! कशी कल्पवल्ली निमाली ! ६

भक्तीचा का निखंलुनी पडे मूर्तिमान् दिव्य गामा,
 नैःस्पृहाची उलुनि पडली दीप्तिमान् चारु-आभा ?
 गाभारा का सदुपकृतिचा कोसळे येइ खाली,
 पावित्र्याची परम पदवी काय हा ! हां ! बुझाली ? ७
 गेला देवव्रत कुरुगुरु माघ-एकादशीस,
 हाही त्याच प्रियरुम भिषगू भीष्म पुण्या तिथीस !
 झाली वाटे अहह ! अमुची वैद्यविद्या अनाथा,
 आतां आम्हां कवण कथितो स्वानुभूत्युत्थ गाथा ! ८
 आयुर्वेदप्रवणपरिषद् वैद्यपंचाननास,
 झाली इच्छा कुठुनि न कळे येथ आणावया !
 झाला इच्छाप्रसव तरि हा हाय कोण्या सुहृतीं,
 गेला मुक्तामणियुग अहा काय ही कामपूर्ती ! ९
 ' प्राणाचार्य ' प्रथित विरुदे ख्यात जे बाळशास्त्री,
 मेधा ज्यांची अकपटपट्ट भारती वैद्यशास्त्रीं;
 झाले ज्यांना अझुनि न पुरे जाउनी चार मास,
 अण्णांचाही समय नसतां काय व्हावा विनाश ! १०
 कां हा ऐसा कुदिन उगवे आजिं त्याचा कयास,
 एकाएकीं स्फुरुनि पडला चित्तिं माझ्या प्रकाश !
 अण्णांची जी उपकृतरता मूर्ति पंचस्व पावे,
 वंदायातें तिज उचित कीं पंचतत्त्वांहि यावें ! ११
 येतां गेहीं दहन करुनी दिव्य मूर्ति इमशानीं,
 मध्या रात्रीं अनवरत तें वृष्टि केली घनांनीं;
 स्वर्गंगा ती मजलि गमते पातली भूमिठायी,
 पुण्यात्म्याची शिवकर तथा देहरदा स्नपाया ! १२
 स्वर्गामाजीं विबुधिं अथवा दाटि केली म्हणोनी,
 फाटे वाटे मज नभ चमत्कार ऐसा बघोनी !
 नेत्राश्रू कीं सुर टपटपा गाळिती वृष्टिवाटें,
 किंवा धाराकरिं उचलुनी स्वांश नेतात वाटे ! १३
 राहो आतां कितिहि रडुनी दीर्घ केला विलाप,
 येवोनी ते परत तरि का वारिती चित्तताप !
 गेली जावो जडतनु लया आजि तत्कीर्तिरूपा,
 वाहं प्रेमें असुजकथुता पंथमाला अपापा ! १४

साधो ! शेखीं तुजसि विनती हीच या अर्भकाची,
स्वार्था कोणी वदुं मज सुखें ना मला लाज त्याची;
जातां स्वर्गां प्रभुस विनदा द्यावयातें अभाज्य,
सम्राटातें विजय समरीं भारतीयां स्वराज्य !

१५

पृथ्वी

सदा बहुत दाउनी निजजनीं दयालोभ या,
सुमार्ग नव दाविले, दवडिलें दयालो भया;
उमेद धरुनी मनीं वळण जें तुवां लादिलें,
तसेंच जनिं वागणें स्मरणांचिन्ह हें कीं भलें.

१६

३. महर्षि दादाभाई नवरोजी यांचें प्रयाण !

श्लोक—[वृत्त मंदाक्रांता.]

“ भूमातेची परम कुदशा होउनी भासमान,
झालें ज्यातें प्रथमचि तिच्या दुर्गतीचें निदान;
सेवी तीतें अनवरत जो घालुनी अंतरंग,
गेला दादा अहह ! करुनी आमुचा चित्तभंग ! ” १

ऐकोनीयां अमुखकर या केसरीगर्जितास,
झालों होतो व्यथित हृदयीं तेविं चित्तीं उदास;
कार्यागारीं लिहुनि लिखितें मोडूनी आंकडेही,
सायंकालीं जडपदिं हळू पातलों जों स्वगेहीं— २

“ दादा क्षेमप्रकृति अझुनी जीव देहीं धरून, ”
वार्ता ऐसी श्रवणसुभगा येइ मार्गामधून;
झालों चित्तीं प्रमुदित पुन्हां खेद गेला लयाला,
जाणों पर्णाकुरचि फुटले दग्ध आशाद्रुमाला ! ३

जन्माचा जो हतभग अशां भाग्य त्या भारताचें,
एकाएकीं सुफलित परीं केविं हो ! व्हावयाचें ?
ज्याचा काय प्रकट गवमे केसरीकालपार्शीं,
हा ! हा ! कैमें कुठुनि मिलणें दिव्य चैतन्य त्याशीं ? ४

१ दादाभाई गेल्याचें वृत्त केसरीने त्यांच्या मरणापूर्वीच एक दोन दिवस
भाषी प्रसिद्ध केले होते त्याला उद्देशून हे शब्द आहेत.

होता त्याचा करित बसला वासनादेह खालीं;
 स्वातंत्र्याच्या शुतितम महा स्वर्णदीला प्रणाली;
 आला दादा, परत फिरला होउनी कीं हताश,
 लावाया तें सुरगुरुसर्वें दुःस्थितीचा कयास !
 चांदोबा ज्या उपहसुनियां मानिलें आजवेरीं,
 त्या ध्येयाची प्रकटितपणें ठोकुनी तूंच भेरी;
 गंगातीरीं स्वजनसदसीं वंगकालीसमोर,
 सिंहध्वानें अचुक हरिला भारतभ्रांतिभार.

५

६

उत्कर्षाचा अतुलबल जो मंत्रराज स्वराज्य,
 तद्द्रष्टा तूं अभिमत महा दिव्यदृष्टि सुषूज्य;
 तैसी त्याची विजयवरदा देवता आत्मनिष्ठा,
 दौर्बल्या जी निवटुनि झणीं वाढवी संप्रतिष्ठा,
 इच्छाशक्ति स्वभुजबल हें कीलक स्वावलंब,
 स्वातंत्र्याचें मधुर फल ही प्राप्ति, नाही विलंब,
 शोभे दादा म्हणुनि तुजला एकट्या ही महर्षी,
 पार्विंत्र्याची परम पदवी श्रेष्ठकार्यप्रदर्शी.

८

ध्येयप्राप्तिस्तव सुलभ जीं साधनें सूत्ररूपे,
 स्वालंबादि प्रमुखबल तीं बोधिलीं त्वां हुरूपे;
 वाक्तेजे त्या परि बधिरता प्राप्त झाली अनेका,
 मार्तंडाच्या प्रखर किरणां जेविं अंधत्व घूका ! ९
 ' वेडा दादा ' म्हणुनि तुजला दूषिलेही त्यांनीं,
 पाजोनी तूं परि वचसुधा बोधिले त्या निदामां;
 पाटीरांगीं निशित पशू मारितां तन्मुखास,
 लागावा हें समुचितचि कीं गोड खासा सुवास ! १०
 जाशी दादा यिगलित तनू टाकुनी तूं इथे ही,
 येई येई परि परतुनी होउनी दिव्यदेही;
 कर्तृत्वाचा शिथिल भरतीं जीव घालावयास,
 सामर्थ्याची हितकर त्या जागृती द्यावयास. ११
 शेखीं आतां विनति तुजसी हीच त्रापा महर्षे,
 आशीर्वादे तव सुफल हो ध्येय अस्मत् प्रकर्षे,
 एकत्वाची त्वरित फलदा भावना बद्धमूल,
 होवो जावो सकल विलया भानभिदू भेदशूल ! १२

४. वज्राघात !

दुःखाचा अतिरेक झाल्यावर हृदयाचे हृदयत्व मावळून व दुःखाचे दुःखत्वच नाहीसें होऊन मुखावाटे खालील उद्गार निघणेंच साहजिक नाहीं काय ?

पद (चाल--उरला भेद न ज्या.....)

येइ न रडूं आतां मजला, टिपुस न दिसेल डोक्यांला ॥ ध्रु० ॥

झराच प्रेमाचा अटला, लवहां ओलावा नुरला;

जरी तो भानु शिरीं पडला, अथवा हिमनग कोसळला;

जरी वा प्रलय आजि झाला, पुढें कीं काल मूर्त ठेला;

करुणामूर्ती कवि भवभूती साक्षात् जरि आला,

फोदिल नच या दगडाला ! ॥ १ ॥

कवणा कवणास्तव म्हणुनी, रडूं मी धाय मोकलोनी;

काला ! विष्णु तुवां हरुनी, केलिस माझी बहु हानी;

माघव खुपला तव नयनीं, श्रीधर पाडिलास पंचनीं;

गोपालहि मम गिलुनी अनुपम चाटितोसि जिभन्त्या;
वद का भुक्ता न तव निवल्या ? ॥ २ ॥

(सुप्रसिद्ध कादंबरीकार हरि नारायण आपटे.)

अगणित रत्ने मम पेशों, अभिनव गणतेजोराशी;
हरुनी अश्या प्रतिदिवशीं. नकळत तूं चुटकीसरसी;
केलें वग्धहृदय मजसी. वेडी विकलमना विवशी;
सजीवतेची वृत्ति निमाली वारा जणुं प्याला;
जिव हा वैतागुनि गेला ! ॥ ३ ॥

स्मरुनी पूर्वदुःखभोग, असतां मन्मन मोद्वेग;
पुनरपि ओढवला भोग, दुर्धर किति योगायोग;
जिरे जों तो न दुःखवेग, दाटे नद्दा शोकावेग;
बालकरामा, मनोभिरामा गिलिले जों काला;
तो तूं माझा हरि हरिला ! ॥ ४ ॥

कशाचा भ्वेद होतसे हा, कशाला दीर्घ उसासा हा;
 कशानें अधर कंप पावे, असें का हृदय हेलकावें ?
 कशाला पावतसां मोहो, अशानें काय घडे लाहो !
 मिशाळ बाया केवळ झाला दुःखरोदनाला;
 किंवा दळण दळायाला ! ॥ ५ ॥

करा हो स्मारक या गाठें, गिरवा तेच पुन्हां पाठें;
 गुणांचे गा गा पोंवाडे, योजुनि शब्द जाउजाडे;
 यांहीं दुःखांचे खाडे, भरुनी, काय सौख्य वाढे ?
 उषःकालिंच्या सूर्योदयिंच्या गावें चंडोला;
 गर्दोच्या कीं त्या सिहाला. ॥ ६ ॥

कळकळ कांहीं जरि साची, असे या मातृभूमिकेची;
 तैशी चाडहि अब्रूची, किंवा पूर्वजकीर्तीची;
 गळ्याची आण याच साची, तशी त्या हरिगोपालांची;
 कर्तव्याची शपथ चला घ्या त्यजा आळसाला;
 गिकोनी दुःखभार सगळा ! ॥ ७ ॥

५. दिवंगता नागकन्या इलावती !*

अभंग.

इले ! नागकन्ये ! ' देहदेहभोग, यांचा पूर्ण त्याग, करोनीयां. १
 जासी निजधामीं,' वृत्त आयके जों, चित्त बेलगामी, स्थिरावलें. २
 अणभर तरी, गात्रें पांगुळलीं; वृत्ति वावरली, दुःखक्षोभें ! ३
 कोण कोठिल तूं, ठावें हें नसोनी, मोहें झपाटोनी, टाकियेलें ! ४
 गोड तुझीं, काव्यें डोळियांपुढारां, येवोनि झरारा, ठाकलींये. ५
 भिन्न जातगोत; भिन्न हवापाणी, भिन्न वेशवाणी, भिन्न सर्व. ६
 भिन्न जन्मभूमी, भिन्न रूपकांती, भिन्न चालिरीती, भिन्न सारें. ७

* Ella wheeler wilcox ही जगत्प्रसिद्ध अमेरिकन कवयित्री ता. ३१
 ऑक्टोबर १९१९ इ. रोजी आपले वयाचे ६४ वे वर्षी [जन्म. इ. स.
 १८५५] दिवंगत झाली तिला उद्देशून प्रस्तुत कविता लिहिलेली आहे.
 बरील हकीकतीवरून, या कवयित्रीला ' नागकन्या ' कां म्हटलें हें चाणाक्ष
 वाचकांचे सहज लक्षांत येईल.

स्वातंत्र्य-सौभाग्य, अपूर्व मंगले ! तुजसी लाधलें, पूर्व पुण्यें.	८
त्याचाच व्युत्क्रम, मज अभाग्यासी, काय ठावें तुशीं ? दुःख माझें.	९
ढाळे असोनीयां, अंध मी जन्मलों, बधिर गे झालों; कान जरी.	१०
मुखवाणी मातें, दिलीं नारायणें, परंतु दैवानें झालों मुका !	११
जरी बाह्यात्कारीं, नांदे मूर्त भेद, तरी गे अभेद, अंतरंगां.	१२
वाटे म्हणोनी हें, मन धांव घेई, लागे तुझेठायीं, वेल्हाळे गे !	१३
काय जादू शब्दां, तुवां सांठवीली, वृत्ति मोहियेली, माउलीये !	१४
हृदयाचा वीणा, गळे आपोआप, त्वर्ध विलाप, करूं कैसा ?	१५
देई देई बाई, दिव्य तुझा वीणा, गाईन तराणा, तुज एक.	१६
चिर्तीचें वांच्छीत, घालीन गे कानीं, मधुर शब्दांनीं, अंशमात्रें.	१७
पाठीं पोटीं वाटे. तुझिया गे यावें, स्वस्थ पडुडावें, अंकीं तुझे.	१८
दिव्य गान तुझें, ऐकत ऐकत, गुंगावें निवांत, स्कंधां तुझ्या !	१९
जन्म घेवोनियां, तूंच किंवा यावें, मज सुखवावें, भूषवोनी.	२०
माझ्या अंकभागीं, निजवीन तुशीं, जिवाची असोशी, हीच एक.	२१
मुखगंगेतोनी, उसळोनी वरी, आल्या ज्या बाहेरीं, काव्यशुक्ती.	२२
कांति आकृती कीं, त्यांची न्यहाळीत, बसूं दे समस्त, लोकांना या.	२३
हृदयासिंधून, परि मी तुझीया, बुडी घेवोनियां लागवें.	२४
डोई खुपसोनी, अंतर्लोचनांनीं, काढीन शोधोनी, काव्यमुक्ता.	२५
विद्रुमवलरी, विद्रुमकुहरें, काढीन निर्धारें, शोधोनियां,	२६
किती बैलल्या त्यां, तळीं सागराच्या, नौका विचाराच्या, भंगोनियां.	२७
काढोनि बाहेरी, करीन मी गाणीं, मालीन भाळांनीं, तुजलागीं.	२८
इले नागकन्ये ! सर्वजनमान्ये. सुकीर्ति अनन्ये, धन्य तुझी.	२९
काय लागानांधा, असेल पूर्वींचा, नेणे अनंताचा, तनय हा.	३०
तरी एक वाटे, तुझ्या अविनाशी, चिदंशी आम्ह्याशीं, जीवेंभावं-	३१
अशाच निर्गंध, फुलांची निस्तेज, वहावी अष्याज, माला एक.	३२

१ 'Introductory verses' म्हणून या कवयित्रीची एक कविता आहे त्या कवितेतील मजकूर व प्रस्तुत अभंगांच्या २२ ते २७ चरणांतील मजकूर इतके परस्परांना जुळते आले आहेत कीं एकाचाला हें त्या कवितेचें भाषांतरच आहे असें वाटेल. परंतु प्रस्तुत लेखकानें ती मुळींच वाचलेली नाही, हें येथें सुद्धा नमूद करित आहे. प्रसंगोपात विषयाशीं तादात्म्य झालें असतां कशी मौज होते याचा हा एक मासला आहे.

तरंग ६ वा.

१. मृदंगास

पद : [किति कपटि अससि.....]

[मृदंग लागण्यापूर्वी]

१

कां करिसि अशी कुचराई ! मृदंगा ! कां करिसि० धु०	
निशिदिनि दंगा करुनि मृदंगा ! मांडिसि किति पुंडाई.	१
चल, लंगातीं जाउं मिळोनी थोडि करीं चपळाई.	२
सुखरंगीं या भंग न करिं तूं दाविं तुझी चतुराई.	३
मंजुभाषणी ध्वनिमंजूषा हांसे तुज तव ताई.	४
ठकठक तव शिरिं केव्हांपासुनि, करिं न येसि परि. ठाणीं !	५
गदगदवुनियां अंग खिळखिळे, होइ लाज तरि नाही !	६
तोंडभरी मम खाडनि मलिदा, दाविसि ही चतराई।	७
आण असे तुज रसिकांची या ताळ्याला क्षणि येई.	८

[मृदंग लागल्यावर]

२

कां करिसि अशी वद घाई, मृदंगा कां करिसि० धु०	
' धिक् त्वां धिक् त्वां ' वदसि मला तूं, होसि भला उतराई. १	
ज्याचें खाशी निंदिसि त्यातें, अतुल थोर तूं भाई !	२
सामदाम मम वाया गेले, आतां मी निरुपायी.	३
ताडियलें जरि उभय मुखीं तुज, लाज त्याचि तुज नाही.	४
निर्मल तव मुख काळें केलें, फांसुनि बघ हें शाई.	५
कृष्णमुखें या खुशाल आतां, आरड भय मज नाही !	६

२. तार्किक तर्कट.

[चक्षुर्वैसत्यं या न्यायानं धडधडीत डोळ्यांसमोर दिसत असणाऱ्या गोष्टींवरुलसुद्धा कित्येक अरण्यपंडित कसे तर्कवितर्क करतात व त्यांचें समाधान अखेर कसे करावें लागतें याची थोडकीशी चुणूक खालील कवितेंत आढळेल.]

आर्या. (गीतो)

- “ कां बोलसी मृषा तूं मींही प्रत्यक्ष पाहिलें डोळां,
जातां अस्ता सविता दिमला जणुं लाल अग्निचा गोळा, १
सत्यापलाप न करीं, न वदे केव्हांहि मी निराधार,
प्रत्यक्षाप्रत्यक्षहि देतो तुज वे अनेक आधार. २
‘ उदये सविता रक्तो रक्तोऽस्तमने ’ न का तुला पाट ?
संथा संथपणें तुज देतो शेंडी धरोनि; करिं पाठ. ” ३
“ निर्णय खरा न होणें कितिही जरि बोललासि आरडुनी,
पायां पडून माझी करुणा जरि भाकिलीस वा रडुनी. ४
होतां न मनाजों आई रागा चढूनियां माझी,
चढफडुनि आपुल्याशीं बडबडुनी ती जळे मनामाजों ! ५
शमवी निरुपायानें राग जसा ती अम्हांसि मारोनी,
किंवा दण्डण भांडीं भूमीवरती सरोष अपटोनी. ६
तूंही याचाच तसा अंतीं करणार खास आलंब,
आहे जाणुनि मीही, विनति परी माजवीं न आडंब. ७
रवि पीत तप्त हेमापरि अस्तीं हें त्रिकाल साचार,
स्वयमेव सत्य त्याला व्हावे द्याया कशास आधार ? ८
आधाराश्रित ज्याचें अस्तित्वहि तें असत्य वा, खास,
लागे न आरता कधि हताच्या कांकणां पहायास. ” ९
“ घेसी लहान तोंडीं मूर्खा. मोठा उगाचि कां घांस ?
बसतां घशांत अडडुनि येइ न तुज अन्नलेश खायास ! १०
नसता वाद कशाला आतां इथल्या ह्मणेंचि या कालीं,
लाली सूर्यास्ताची दाखवितों मी तुझाच या गालीं ! ” ११
“ मिथ्या वादांचा या शेखीं शेवट असाच ठरलेला,
होतें वाटत नवलचि बघतां अशुनी तुला न रागेला ! ” १२
आली साजत वाजत चपला चपराख पूर्ण वेगांत,
पडणार जों कडाडुनि, निसटे तों तो कुमार निमिषांत ! १३

३. व्यग्रचित्त.

[चिंतननिमग्न असल्यामुळे दाराशीं आलेल्या मित्राची हांक ऐकू आली नाही. त्यावरून उभयतांत झालेला संवाद खालील कवितेत प्रथित केला आहे.]

पद (चाल--धनराशी जातां मूढा.....)

‘ कविराया, धुंदी लोचनीं या ।

चढली कशी वद रे अशी’ ? ॥ ध्रु० ॥

‘ कृष्णभक्तिची सुरा पिता मी,

जडेंद्रियें हीं बेलगामी,

प्रेमें रमलीं हरिनामीं, ’

‘ मज न रुचतें, वदसि भलतें,

पडशी फशीं, कथितों तुशीं ’ ॥ कवि० ॥ १ ॥

‘ कोणि सुमती अमति कोणी,

जागृत कोणी घाल कोणी,

कांहीं नयनें या भुवनां,

सतत हसती, कितिक रडती,

मद हा अशी, छवि दे मशीं ’ ॥ कवि० ॥ २ ॥

‘ स्वस्थ उभा वद का असा तूं,

चित्ति धरोनी काय हेतू,

लक्षित्ति नम वद त्यज कितू, ’

‘ पद जड खरे, हृदयभारें ’

‘ उचित नं तुशीं, गमनें मशीं ’ ॥ कवि० ॥ ३ ॥

‘ कुणी धांवती चालतीही,

रेंगाळति कीं बैसतीही,

मुक्त कुणी कीं बद्ध पाहीं,

पद जड खरे, हृदयभारें;

स्थिति ही अशी, सुखची मशीं ’ ॥ कवि० ॥ ४ ॥

४ नवरसमंजरी.

श्लोक[वृत्त वसंततिलका]

मंजरी १. (शृंगार)

आलिङ्गुनी समुद मी हृदयेश्वरीला,
जों चुंबिणार धरुनी हसिताननाला;

‘ अं: काय हें ’ वदलि तां मुरडोनि लोल,
अद्यापि ते स्वयति मोद मनांत बोल.

* * * *

मंजरी २. (वीर)
 “ कां हां सचित्त दिसतां सगळेचे आंजी,
 कीं पातली जणुं भयंकर विघ्नराजी; ”

नाना मग्नेदवचना कथितो तयाने,
 “ बाला, चढाइ करुनी रिपु ये पुण्याने.

१ श्रीमंत सर्वाई माधवराव लहान असतां इंग्रज मुंबईहून पुण्यावर चालून आले होते. त्यावेळी इंग्रज व मराठे यांची वडगाव येथे लढाई होऊन तीत इंग्रजांचा सरदार ' इष्टुर फावडा ' कामास आला, या गोष्टांचा स्मृति वरील कवितेत आहे. पेशव्यांचे बखरांत प्रस्तुत गोष्ट दिलेली आहे; अर्थात् वरील श्लोकशब्द बाल माधवाचे तोंडचे आहेत.

हस्तें स्वखड्ग फिरवी भटभूपवाल,
बोले “पहा चिरियला रिपुकंठनाल;”

ये वृत्त तों रिपु पराजित जाहला तें,
अद्यापि वीरवच तें मनि मोद देतें !

x x x x

- मंजरी ३. (करुण)
 ' मूर्तीत दोन जरि ते प्रकृतीत एक, '
 मी एकला न कथिं हें, कथितील कैक;
 बाह्यीं परंतु जगता दिसतां न मित्र,
 अन्धोन शत्रु गमले किति हें विचित्र !

आला समीप कळतां निज-अंतकाळ,
 गोपाळ बाहि अपुला प्रिय मित्र बाळ;

२ कै. गोपाळराव आगरकरांच्या अंतकाळच्या वेळचा हा एक प्रसंग आहे. इ. स. १९१६ सालीं मुंबईस ' आगरकर डे ' साजरा केला; त्या दिवशीं पुष्कळांनीं त्यांच्या स्मृति गायिल्या पण या सर्वविश्रुत गोष्टीचें स्मरण कोणासच झालें नाहीं!

दाटे गळा गंहिवरें नयनांस पाणी-
 आलें, प्रयत्निहि भर्या उमटे न वाणी ! २
 ' हाकेस अंत्य मम या दिधलीस ' ओ ' तूं,
 आलास धांवत सख्या ! धरितां न किंतू;
 घालूं गळां चल मिठी, धरिं हात माझा,
 अन्योन्य भेद विसरूं, अजिं बाळराजा ! ३
 ' होता तसा मजवरी तव लोभ राहो;
 येतों सख्या ! मज कधीं विसरूं नको हो,
 मी पूर्व वैर गिळुनीहि मदंतकालीं,
 ' मागतों तुजसि ती मज भोक घालीं ! ४
 ' आला कधीं विधिवशात् बिषम प्रसंग,
 ' कॉलेज ' रक्षिं अपुलें नच पावुं भंग; '
 गोपाल हें वदुनियां मिटि लोचनांतें,
 कारुण्यवाक्सस्मरण सद्वच मोदवीतें ! ५

* . * * *

मंजरी ४. (अद्भुत)

जी जन्मतांच दुहिता नयनाभिराम.
 ' गोदू ' असे श्रुत तिचें स्वजनांत नाम,
 ये शौचनीं नवल तें परि काय होई.
 होती तिला पुरुषधर्म असोनि बाई ! १
 वैद्याग्रणी म्हणुनि जो श्रुत ' वॉनलेस, '
 धन्वंतरीच दुसरा नच ऊन लेश !
 त्या तें स्वकर्मनिपुणें सुधि वैद्यरत्नें,
 मोदें परीक्षुनि तिला विविध प्रयत्नें. २
 ' गोविंदराव तुम्हि हो नच गोदुबाई, '
 बोलोनि पुंवपु दिली तिज सौख्यदायी;

१ मिरजेचे प्रख्यात शस्त्रवैद्य डॉ. वॉनलेस यांचें नांव महाराष्ट्रांत सर्वविश्रुत आहे. यांनीं एकदां श्रीमंत पंतप्रतिनिधि यांच्या संस्थानांतील एका तरुणीस शस्त्रक्रियेनें पुरुषत्व दिल्याची सर्वश्रुत गोष्टच या कवितेंत उद्धृत केली आहे.

अत्यद्भुता कृति अशी स्मरतां अनन्य,
 आपेंच शब्द मुखें ये ' जय धन्य धन्य ! ' ३
 ती गूढ विस्मयकरा कृति ईश्वराची,
 शस्त्राक्रिया कुतुकदाहि भिषग्वराची;
 पाहोनि अद्भुतरसीं मन होय लीन,
 ' गोविंद-गोदु-चरितीं न रिझेल कोण ? ४

* * * *

मंजरी ५. (हास्य.)

झाली प्रसू व्यसु यदा, मज शांतवाया,
 आल्या कितीक जमुनी कनवाळु बाया;
 बोधें प्रबोधन तदा वदल्या करौनी,
 ' आम्हांस तूं स्वजननी सुखदा प्रमाणों ! १
 होता दिवंगत परी दयिता मदीया,
 ये स्त्री न एकहि कुणी मज शांतवाया;
 ' पत्नी प्रमाणिं मजला. ' वदली न वा ते,
 हास्योत्थवाकस्मरण तें हंसवी मनातें ! २

* * * *

मंजरी ६. (भयानक.)

स्वातंत्र्यशैलशिखरावरि गोखल्यांनीं,
 बैसूनियां प्रलपितध्वनिपाटवांनीं;
 केल्या स्फुटा भरतभूपतिनीतिरीती,
 अत्यल्पही न धरितां स्वमनांत भीती ! १
 उच्चश्रिय स्यजुनि तो परि जों न येई,
 तों वेढिलें त्वरित त्या नृपसेवकांहों !
 पाहूनि दुर्गम दशा प्रखर प्रसंग,
 स्वातंत्र्यवाक्श्वसित तद्धृति हो विभंग ! २
 त्या रक्तदृष्टि अपुल्यावरि लागलेल्या,
 जिन्हा विलोल रुधिरास चटावलेल्या;

दंष्ट्रा कराल रदनावलिही सुतीक्ष्ण,
 ती लोहवक्रवलयें यमपाश आन !
 वर्णें विकृष्ण वरुनी परि वक्षि कृष्ण.
 वस्त्रेंहि कृष्ण सगळीं असिकोष कृष्ण;
 गोपालकृष्ण जरि धीर पडेचि कृष्ण.
 कृष्णांबरांतरिं जसा घनवृत्त कृष्ण !

३

४

पाहोनि कौरवचमू स्थिति उत्तराची,
 झाली तशीच असहा तई गोखल्यांची !
 साक्षाद्बृहस्पतिच वाग्विजयी जयिष्णु,
 तो शेवटीं परि वरी कृति हाय धृष्णु !
 गोपाळ तोंचि वदला नृपसेवकांला,
 ' माझ्याकडोनि अजिं हा गुरुदोष झाला;
 तेव्हां विचार लवही करितां न कांहों,
 मूढापरी वरळलों, मन आजिं खाई !

५

६

याची क्षमाचि मजला करिजे नृपानें,
 मानूनियां विमति वा मज बाळ तान्हे !
 आतां वदें न कधिं मी नृपतीविहद्ध,
 देतों लिहून परि जें करणें सुवद्ध ! ७
 आकाश कृष्ण वरतीं तळिं तोय कृष्ण,
 नौकाहि कृष्ण वरि ते नृपदूत कृष्ण !
 कृष्णा जसी मसि तसें मसिपात्र कृष्ण,
 पत्रीं विकृष्ण परि तो लिहि वर्ण कृष्ण ! ८
 ' वाचाळता करुनि मी वदलों तिथें जें,
 तें आजि भाजि मजला मम चित्त लाजे;
 देवो क्षमा नृपति तो मज सेवकातें, '
 ही वाक्कुनीतिधृतिदृक् सुखवी मनातें. ९

* * *

मंजरी ७. (बीभत्स)

चमैं जयांतुनि गळे नव लोह ऐशां,
 होतीं, तसेच पडले किनि मांसराशी !
 पात्रें कवोष्ण रुधिरां भरलीं अनेक,
 चाले तसा पशुशवांतुनि रक्तस्रेक ! १
 चांडालसङ्घिं असल्या कुशिकात्मजाला,
 पोटास कांहीं बवतां मिळवावयाला;
 बीभत्सपापकृतिची स्मृति खेदकारी,
 रोमांचिता तनु करी मन वे शिसारी ! २

* * *

तोटा जिथें न लवही चिलटां पिसांना,
 उंदीर जेथ दिसती बहु धांवतांना;

१ शार्ङ्ग. २ विश्वामित्र ऋषि भुकेनें व्याकुळ होऊन एका चांडाळाच्या घरांत चोरी करण्याच्या उद्देशानें शिरले होते अशी कथा भारतांत आहे; त्या कथेची ही स्मृति आहे.

घोंघावतात जिकडे तिकडेहि माशा, कोळी स्वपूरिषिं जिथें लिहिती नकाशा !	१
गाती प्रदोषसमयीं बहु जेथ डांस, देतात मच्छर सुदें वरि साथ त्यांस; धुंधूरटोहि हरिखें करितात नाच, जेथें सदैव जलसा झडतो असाच !	२
जेथें विहार दिवसां सुरु मत्कुणांचा. तैसा अमंगल अशा किांते कीटकांचा; वासे हळूहळू वरी कृमि पोंखरून, पांसुच्छलें उधळिती जणुं दिव्य चूर्ण !	३
चाले सदा किलबिलाटहि वाघुळांचा, तां त्यांत भीषण मिळे ध्वनि टिट्टिभांचा; पाकोळिया मिरविती विहिणीसमान, साक्षात् जणूं नरक हाचि नसोचि आन !	४
वखें अमंगलं तनूवरि गोणपाट- घालोनि निश्र्वितपणें प्रहरांत आठ; काथ्या सदैव कुटितां वळतां चऱ्हाटें, कीं रंग सिद्ध करितां उठुनी पहाटें-	५
बीभत्स या स्थालिं अशा नरकेसरीनें, केले किती श्रम तरी मुखिं गात गाणें; ती तत्स्थितिस्मृति अहा ! किति कष्टवति, होते तनू पुलकिता स्तिमिता मती ते !	६

* * * * *

मंजरी ८. (रौद्र)

स्तंभांतुनी प्रकट जां न नृसिंह झाला, मांडीवरी स्वनखरीं चिरि कश्यपूला; झाला गतायु तरिही न तथास सोडी, चावी रदा कडकडा तनुमध्य फोडी !	१
प्रन्हाद तो विनवि तें पितयास सोडा, फाडा शवा न अशिवा अयशा न जोडा;	

होई न लाभ वधुनी प्रभुजी मृताला,
 हें काय म्यां नयपते ! कथिजे तुम्हांला ! २
 ' लाधेल अन्य तुजसें नव भक्तरत्न,
 कीं काय हें वधतसें करुनी प्रयत्न;
 जें हें नृसिंह वदला दनुजात्मजातें,
 अद्यापि रौद्रवच तें मन मोदवीतें ! ३

* * * *

• राष्ट्रीय दिव्य परिषद् भरणार जेथें,
 क्षुद्रा समाजसमिती भरणें न तेथें !
 जे निश्चयास मम या प्रतिरोधतील,
 ते खास आत्मकृतिचें फळ चाखतील ! १
 जाळीन मांडव उभा ढवळ्या दिशीं या,
 दाते तुम्हांसि कथें मी अजिं निक्षुनीयां ;
 कोणास तें करवला न विरोध त्यातें,
 अद्यापि रौद्रवच तें मन मोदवीतें ! २

* * * *

मंजरी ९. (शांत)

शिक्षा षडब्द दिधली जंड दावरानें,
 दुःखाग्नि जाळि हृदया जशिं दाव रानें !
 तो तें नृसिंह वदला नयमंदिरांत,
 ' दोषी न मी ' मज कथी मम पूत चित्त ! १
 ' आपत्तिनेच असल्या असहा मदीय,
 होणें,असेल जरि उन्नति भारतीय;
 सोसावया समुद्र हा तरि सिद्ध तीतें,
 गंभीर धीर वच हें मन मोदवीतें ! २

* * * *

१ इ. स. १८९५ सालीं पुण्यास ११ वी राष्ट्रीय सभा भरली होती; त्या वेळीं राष्ट्रीय सभेच्या मंडपांत सामाजिक परिषद् भरुं नये अशाबद्दल फार तंटे झाले. त्यावेळीं कै. श्रीधर विठ्ठल दाते वरील शब्द बोलले होते, त्याची स्मृति ही आहे.

मंजरी १०. (वत्सल)

‘ पापी पहा तलि खला किति गोल गोल,
काका तुला वहिनि कीं तुद देउं बोल; ’
धाविन्नलों उभय तें वच आयकोनी,
चुंवावयास कुतुकें करिं त्या धरोनी !

१

तो बैसला अवचिता शिशु धूर्त खाली,
तेणें परस्पर मुखें अमुचीं मिळालीं;
झालों सलज्ज तरि तें सुखवी अम्हांतें,
वात्सल्यवाक्स्मरण तें किति मोद देत !

५. राजपारितोषिक !

[एकदां एका कवीनें एका राजाकडे आश्रयार्थ आपलें काव्य पाठविलें असतां त्यांस महाराजांकडून खालील उत्तर आलें.]

आर्या (गीति.)

झालों प्रमुदित भारी, बघतां या तव अपूर्व काव्यास,	
काव्यास लाजवी मग, तुळितां न उणा पडेल का व्यास ?	१
बाह्यांग फार मोहक केवळ तद्दर्शनच हरलों कीं,	
लोकीं प्रबुद्ध केलें नसतें, असतांचि आजि हरलोंकीं !	२
किति रम्य वर्णमुद्रा, मुद्रा निमिषांत पालटी वर्ण,	
वर्णन किती करावें साक्षरवर्णा अवर्ण्य जो वर्ण.	३
रूपप्रताप इतुका यास्तव शिरलों न अंतरंगांत,	
रंगांत अंत तेंणें, वुडलें मन भीरु या तरंगांत !	४
आनंदें योजियलें द्यावी ' कविचंग ' ही नवी पदवी,	
पदवीच वाक्तपाची, यश इतुकें अन्ध कोणतें पद वी.	५
होतें मनीं करावें राजकवी देउनी तुम्हां सर-की,	
' सर ' कीं वदों न कोणी, वदशिल परि पार्शवी नको सरकी !	६
यास्तव नियोजिलें कीं द्यावा नव धवल एक गजराज,	
कविराज ! हीच इच्छा, व्हावें आपण सदैव सुखभाज !	७
अट एक ही पंरी कीं, त्याची करितां मुळीं न आबाळ,	
सांभाळावें प्रेमें, जणुं कीं प्रत्यक्ष आपुला बाळ !	८
गजभार वा नको हा, तुमच्या येणार काय कामातें ?	
कां मातें चिंता परि ? पुरविन अपुल्या समग्र कामातें !	९
म्हणुनी प्रसन्न चित्तें देतो योजून पंच रूपक मी,	
रूपक हें न खरोळर, होवो अपुला न कीं, हरूप कमी !	१०
न्यावें धन हें अपुल्या खर्चे नगरीस तूर्ण येऊन,	
ये ऊनता न येणें, अपयश या प्रार्थनेस येऊं न !	११
इतुकें नकोचि, घालुनि खर्चीं कीं आपुल्याच नांवानें,	
नांवानेंच जमाही करवूं, हें कोण ना वदा वाने !	१२

६. वरची वाट.

पद [चालः—घनश्यामसुंदरा श्रीधरा.....]

सौख्यकदंबा नगरीरंभा रम्या मुंबापुरी,
 मयासुराची मोहमयी ही कन्या गुणसुंदरी. ध्रु०
 अमरेन्द्राची अमरावति कां रावणलंकापुरी,
 कनकभूषिता द्वारावतिची प्रतिमा जणुं दूसरी;
 इन्द्रप्रस्थाची ही किंवा कांति काढिली जणुं,
 कमनीयाकृति कैलासचि कां तळीं उतरला म्हणुं;
 लावण्याची लोचनलुब्धक ललिता लतिका नवी,
 भान हरपवी मती गुंगवी मनोमधुप मोहवी;
 जिकडे तिकडे एकसारखीं उंच उंच मंदिरें,
 सानुश्रेणीपरी पसरलीं गगनचुंबि गोपुरें;
 स्तिमित विस्मयें होउनि बघतां मान उचलुनी वरी,
 शिरोविभूषणं पडे मागच्या मार्गें न ठरे शिरीं !
 विविध ध्वनिच्या कोलाहलिं या शब्द न कर्णी पडे,
 नीट एकही न ये आयकूं, बसले जणुं कां दडे;
 अध्वनिकारी रथ अश्वांचे पवनजवें धांवती,
 मागुनि पुढुनी एकामार्गें एक भराभर किती;
 त्यांतचि पळती चक्रवाहनं फटफट रव चालतो,
 विघ्नशतें हीं बघतां होतो घामाघुम जीव तो.
 स्वतोगतिक किति त्यांत धांवती घणघण घंटा झडे,
 न कळे जावें कसें कुठोनि हृदय किती धडधडे !
 फेरीवाला मधेंच कोठें अस्फुट बडबड करी,
 सोत्सुक पाही अनभ्यस्त नर उगीच वेड्यापरी !
 मीही होतो असाच नवखा विपरित झाली परी,
 भांबावुनियां गेलों पाहें भिरभिर खालीं वरी !
 झालों होतो किती मुंबई उत्सुक पाहावया,
 हौस सर्व परि जिरली, मन्मन इच्छी परतावया.
 मुंबईस ही पहिलिच होती वेळ यायची खरी,
 परतायातें वाट न गवसे झाली मति बावरी !

संगें होते चार सोवती सर्वाचि माझ्यासम,
 जरि धीराचे घाबरले ते जमे न कांहीं जम;
 पत्ता होता लिहुनि आणिला तो न कुठें सांपडे,
 काय करावें पुढें कळेना कोडें मोठें पडे !
 काय भूल तें पडली न कळे चुकून पत्यांतलें,
 स्मरे न मजला एकहि अक्षर वेडें मन जाहलें.
 चक्र रथाचें भूनें गिलितां कर्णाची जी गती,
 झाली माझी तशीच अगदीं जागृत हो न स्मृती !
 मुंगुस असतां समयपरत्वे यावें तोंडीं जसें-
 ' सुमंग मुंगुस मुसुंग घुमुसहि ' झालें माझें तसें !
 ' बोलघुमट ' कीं ' गोलघुमट ' कीं ' वर्तुलगुत्ता ' ' पिछा',
 असें वदत मी किती जिवाचा केला आटापिटा !
 घर्म दरदरा सुटला, गात्रें शिथिल जाहलीं किती,
 चमचम डोळ्यापुढें काजवे माझ्या तें चमकती !
 पडे कोरडी जीभ, घोबडी चळली माझी पुरी,
 करपद गळुनी सांधे धरले भ्यालों बहु अंतरीं ! २
 भीषण जीवनसंग्रामों या मुंबईस त्यांतुनी,
 कोण कुणाची करी चत्रकशी उगिच उभे राहुनी !
 जो तो असतो कार्यनिरत कीं आपआपुल्यापरीं,
 उसंत कोणा पसंत जरिही मौज पहाया तरी;
 सुदैव अमुचें निकट आमुच्या बाल तेधवा कुणी,
 पहात होता मौज आमुची तेथ उभा राहुनी;
 एकामेकां घट्ट धरोनी आम्ही मार्गावरी-
 उभे पाहुनी हांसत होता आम्हां वरचेवरी !
 वेडीं आम्ही जणूं श्वापदें भित्री रानांतलीं,
 पाहुनि ऐसीं घाबरलेलीं मौज तथा नाटली.
 काडीच्याही आधारातें बुडतां घेतो जसा.
 सहाय त्याचें मिळवायाला मीही पाहीं तसा.
 उसना तेव्हां धीर आणुनी सहज जणूं त्या पुसे,
 ' बाळा, वरची वाट सांग ही कोठें मज जातसे ? '
 सासित करुनी थोडी मुद्रा पहात गगनीं मुदें,
 ' वरची ही ही ? वरची हो का ? ' बालक मजला वदे;

‘आभाळीं ही सरळ जाउनी जाते आणिक वरी,
लांब लांब ही खूप लांब हो अशीच बाप्पा-घरी ! ’ ३

७. निरस्त नगरी.

पद [चालः—अर्ध तनू वारुळीं बुडाली.....]

श्रीकृष्णाची भुवनसुंदरी नगरी द्वारावती,
कनकमय होती जन सांगती. ध्रु०
काव्यपुराणें एक रवानें मधुशब्दीं वर्णित्ती,
इच्यापरि पुरी न दुसरी क्षित्तीं;
भूमिका प्रसवल्या बहुविध धान्या धना,
उपवनीं येथल्या लाजविलें नंदना,
गोपुरीं रोधिलें गगनविहारी घना,
बालबालिका सदा खेळल्या स्वच्छंदानें किती,
वर्णितां कुंठित होते मती !

देवदेवतांपरि नरनारी सदातरुण दंपती,
भासले जणुं कीं मन्मथरती;
वनीं उपवनीं सैकतपुलिनीं सुंदर सुमनीं दलीं.
स्वनामें त्यांहीं आलेखिलीं;
जी एक अलंकृति वसुंधरेची खरी,
द्वारका अशी ती अनन्य भूमीवरी,
जी अतुल सुखाची कधिं न संपती झरी,
अदय सागरें बुभुक्षितें त्या बघतां बघतांच ती,
घातली जठरीं जन सांगती !

* * * *

दंतकथा ही काय वाटतें ? असत्य मनिं मानतां,
अनुभवे कळेल परि पाहतां;
पौराणिक हें जरी कथानक शब्द शब्द यांतला,
खरोखर सत्यानें ओतला;
त्या अनंत निर्गत कालमहासागरीं,
स्वानंदसुखाची तुमची यौवनपुरी,
घसरुनी क्षणोक्षणें बुडतां हो सत्वरीं,
साश्रुलोचनीं पहाल जेव्हां वर्म तदा निश्चितीं,
यांतलें कळेल तुम्हांप्रती !

८. पायस

श्लोक—[शार्दूलविक्रीडित]

जीवन्मुक्त जितेंद्रियार्थ मुनिहीं यत्ने मनोदान्तता,
सोडोनी वरिती यदर्थ हरिखें क्षुद्रैव लोलंगता;
यत्प्राप्तीस्तव देवतापितरही होतात मोहाकुल,
पीयूषोपम पूत पायस असे रक्षो अम्हां सोज्ज्वल.

१

आर्या (गीति)

वसुधासुधा सदभिधा देउनि धर्म जयास गौरविलें,
माहात्म्य पायसाचें गावें त्या सरस केवि म्हां अबलें
श्रामद्गवद्गीतोपनिषत्पावनपयस्विनीदुग्धा,
प्राशवि फणिवरमदन उद्धरि जो बालगोपिकां सुग्धां;
भूतेश भूतिशालि भवभयहर भक्तभावमधुभृंग,
माकंदमंजरीमधु भक्तपि म्हां तो तसा रमारंग;
पार्थसखा फणिशायी बलिजेता भक्तकामकल्पतरु,
मंदाकिनीपदांघ्री मंगल माधव महावदान्यगुरु.
यत्पावनसहवासें व्रजभू प्रत्यक्ष जाहली स्वर्ग,
पायस पवर्ग सेउनि देइ जनां तो इथेंचि अपवर्ग

३

४

५

६

पृथ्वी.

नितान्त तव माधुरी अनुपमा अशी पायसा,
तुझ्या सुखद संगमें अमरभूमि होई रसा;
समोद तुज सेवुनी ससख वासुदेवें सदा,
करूनि तव ठेविली सुचिर बा ! यशःसंपदा!

९

स्मधरा.

दुर्वासें मत्त विप्रें तुजसि विदुनियां टाकितां स्वीय पात्रीं,
श्रीकृष्णें आदरानें स्थल तुज दिधलें आपुल्या सर्व गात्रीं:
' तूं अन्योच्छिष्ट ' हेंही तुजसि न वदतां सेवि तें देवराय,
तूंही बा ! त्यास त्याचें अतुल बल दिलें; होय तो वज्रकाय ! १०

पृथ्वी.

अपार महती तुझी तव निधीप्रती क्षीरधी,
पयोधि अथवा कुणी वदति गौरवानें सुधी;

त्वदीय सुखसागरीं भुजगमेचि नारायण,
 करी शयन पद्मिनी करि पदाब्जसंवाहन. ११
 त्वदंग अभिमंत्रितां द्विजवरीं मुदा गौरवें,
 अमोघबल होसि तूं तुजकडे न तें पाहवें;
 प्रतीत बल हें असे दशरथा तुझे जाहलें.
 सशेषजगदीश्वरा सगुण व्हावया लागलें ! १२

शालिनी.

वर्णावें म्यां काय तें भागधेय,
 ज्याचें त्याला तें नसें हेयदेय;
 कौशल्येचे ये कुशीं देवराणा,
 लाधे लोकीं रम्य रामाभिधाना. १३

पृथ्वी.

विनातरुसमाश्रया अवशवल्लरीचे परी,
 अशोक तरुकाननीं ललित जानकी सुंदरी;
 क्षुधाविकल पाहुनी तिज शचीन्द्र रक्षावया,
 नियोजि तुज पायसा ! तिजसि शांतता द्यावया ! १४

भुजंगप्रयात.

नखोले गहोले फणोले अमूपें,
 स्वरूपें तशीं शेवयादी हुरूपें;
 तुला देउनी कामिनी सर्वदा रे,
 तुझे मांडती चोज नानप्रकारें. १५

दिंडी.

समारंभीं कामिनीशोभनाचे,
 परम मांगल्योत्सर्वां दोहदाचे;
 विविधरूपें तव रम्य रजतपात्रीं,
 स्त्रिया झांकुनि ठेविती सौख्यदात्री. १६
 पात्र बघतां उघडोनि तुझे साचें,
 पुंस योषित् जें रूप दिसायाचें;
 तयावरुनी बघतात शकुन भावी,
 पुत्र व्हावा कीं सुता पुढें व्हावी. १७

हृदयतरंग.

इंद्रवज्रा.

उष्टावणाच्या समयीं तसेंच,
माहात्म्य मोठें असतें तुझेंच;
क्षीरस्वरूपीं तव गोड घास,
देतात माता प्रिय तान्हुल्यास.

१८

वसंततिलका.

टाकूं नये धृत कधीं सहसा अनीगा,
आहे जशी तशिच ही तुझियाविषीं गा !
'माता मरे' त्यजालियां तुजला विशेषें,
घाली मुलां भय असे जनता प्रकषें.

१९

द्रुतविलंबित.

कवळ गोड तुझा मृदु सुंदर,
वरवधू स्वविवाहिं परस्पर;
हंसत लाजुनि लोलविलोल तीं,
अभिनयें विनयें मुखिं घालती.

२०

वसंततिलका.

दिव्यान्न तूं परम पावन गा म्हणोनी,
श्राद्धादि पुण्य दिवशीं बहु आदरोनी;
आद्यस्थलीं प्रथमतां तुज वाढतात,
प्रारंभिं तेविं तुज सादर सोवितात.

२१

शार्दूलविक्रीडित.

जन्मायत्त अनेक धार्मिक असे संस्कार जे संप्रती,
होती प्रत्याहि तन्निमित्त अथवा जीं भोजनें भारतीं;
द्रष्टा तूं असतोसि त्या प्रमुखतां त्यांची यथासांगतां,
होईना तुझियाविणें तव अशी लोकोत्तरा मान्यता !

२२

द्रुतविलंबित.

बहुपरीं, परि वा ! जरि तूं असा,
गुणिल कीं अससी मधु पायसा !
तुजमधें वसती तरि दुर्गुण,
तुजासि भूषण तें नच दूषण.

२३

अदयता नयधीप्रती भूषवी,
कपट भूपतिचें यश वाढवी;
भसित लांछन दे शशिला छवी,
विगुणही न तुझा तुज लांछवी.

२२

मालिनी.

रविकर इतरां जे सौख्य देती अपार,
दुखविति परि घूकां तेच जैसे उदार;
ज्वरहत नर तैसा सेवितो जों न तूतें,
स्वरित यमपुरीचा दाविसी मार्ग त्यातें !

२३

वसंततिलका.

येसी पुन्हां परतुनो जव भोजनांत,
झाला असें समजती जन भोजनान्त;
चाले सपासप असा ध्वनि ओरप्यांचा,
वर्षाव तो तुजवरी जणुं दूषणांचा !

२४

९. विनोदलहरी.

[आपण एकांतांत स्वस्थ (स्वे तिष्ठति सः स्वस्थः) बसलों असतां मनाचा अप्रतिहत संचार सुरू असतो. या संचारांत मागे ऐकिलेल्या व वाचलेल्या नाना-विध गोष्टींची त्याला स्मृति होऊन तें त्या त्या प्रसंगांत तल्लीन होत असतें. अर्थात् या स्मृति सुसंबद्ध नसतात. अशो. अशा प्रकारें मनाला वेळोवेळीं झालेल्या कांहीं विनोदात्मक स्मृति प्रस्तुत कवितेंत गोविल्या आहेत.]

श्लोक. [वृत्त वसंततिलका.]

१. शृंगार.

हातीं प्रियेस धरुनी मृदुपद्मपाणी,
जों मंचकीं सुखभरें नृपराज आणी—
बोले हळूचि दयिता तंडू ती स्वनाथा,
शृंगारचार मज हे रुचती न आतां.
नाहीं नवोढ ललना पतिराज भाज,
वाटे कशी न गमतें मनिं बाइ लाज ?

१

जातां वसंत अगदींच लहान नाहीं,
वाटे तया अजुनि का न कळेचि कांहीं ?
जेव्हां गढे सहज त्या दिवशां मलाही,
आंलिगुनी स्वहृदयां स्वकरद्वयांहीं;
प्रेमं मुखाप्रति असें मुख लावियेलें,
धूतें तयें सकलही तंइ पाहियेलें !
तो तेधवां दिनिं दुजे इकडील नाम,
घेवोनियां मज पुसे हृदयाभिराम;
‘ घेती कसा तव मुका वद काल आई, ’
वाजिंद सान ज़रिही बहु पोर बाई !

* * * *

२. वीर.

‘ का साश्रु आज तव हीं नयनें विलोल,
कोणीं तुला छळियलें सखि बोल बोल;
झाला स्वजीव न कळे जड गे कुणास,
दंडावया वळवले कर हा तयास.
‘ हा देवि ! एक तव गे नयनांबुबिंदु,
प्रक्षोभवी बहुपरी मम चित्तसिंधु;
देईन आणुनि तया अनुभूति याची,
होईल शांति मम या तंइ मानसाची ! ’
‘ शंका अकारण फुका मनचीच घ्यावी—
नी साप साप म्हणुनी भुइ धोपटावी;
यालागिं काय म्हणिजे तरि माणसानें,
जणोत तेंच अपुले; अबला न जाणे !
‘ लागोनि नाथ विडिचा अपुल्याच धूर,
चाले मदीय नयनां आजि अश्रूपूर;
वाणी विनोदनपरा स्मरतां अशी ते,
अथापिही मज नवोनव मोद देते.

* * * *

३. हास्य.

मित्रासर्वे सहज मी करितां विनोद—
भ्युत्पत्तिशास्त्र शिरुनी, चवळीं अगाध;

‘ हा यावनी ‘ हसन ’ ये हसनावरोग,
याला न सम्यक् गमे उपपत्ति भान !
श्रीकृष्ण तोंचि वदला हंसुनी मला, ‘ तूं-
‘ व्युत्पत्ति छान करितोसि नसेचि किंतु,
किट्सन्, किसन् हसन कां हडसन् तथाच,
बंधू सहोदराचि हे सगळेच साच ! ’

* * * *

४. अद्भुत.

‘ आरक्तपीत तनुकांति अवर्णनीय,
तुंबी महोदर असा बहु लोभनीय;
क्षेत्री विशाल शकटावरि घातिलेला,
येतां पथीं सह न म्यां अजि पाहियेला !
ओढावयास शकटाप्रति शैलशा त्या,
जोड्या अनेक धरिल्या जरि खास होत्या-
हाले न हो शकट तो तरि कांहि केल्या,
युक्स्या बलासंहितही विलयास गेल्या !
एकोनियां नव चमत्कृति ही अनन्य,
श्रोते स्मयस्तिमित बोलति, ‘ धन्य ! धन्य !
त्याचाच मित्र पुढतीं बहुतां दिसांनीं,
सांगे तथा सहज एक अशी कहाणी.
‘ येतां गृहों पथि मला दिसलें तपेलें,
भारी प्रचंड वघतां द्विशतां न पेले;
होत घडीत बसले शत लोक आंत,
बाहेरुनीहि तितुके; नच मिथ्य युंत !
‘ भांडं प्रचंड असलें घडलें कशातें,
याचा गड्या ! न करवें मुळिं तर्क मातें; ’
‘ तुंबी महोदर तुझा शिजवावयाला,
देई दुजा हंसुनि अद्भुत उत्तराला ! ’

* * * *

५. शांत.

‘ लावोनियां कर सदा फुटक्या कपाळीं,
आभाळ तीक्ष्ण नयनीं नुसतें म्यहाळीं;

- संकोचिताक्ष अथवा बसुनी सदैव-
नेत्रे त्रिकाल मिटुनी निरखी स्वदैव ! १
- आंख्या कपालपटलीं दिड दीड घोट-
घालोनि दाबित बसे अपुलेचि ओठ !
काढोनिगं मळकुट्या गुटिका करीत-
नासापुरीष अथवा बसतो वळीत ! २
- चोळीत हात हनु कों भ्रुकुटीप्रदेश,
चावीत अग्र मिशिचे उपटीत केश;
वाटे विचार अपुल्या करि डोंबल्याचा,
मेला सदोदित असा न दुजा कशाचा ! ३
- पोटा न अन्न पुरतें कपडा न अंगीं,
हा नित्य दंग अपुल्या कवितातरंगीं;
जीवंत हा असुनिही गमतें निमाला,
वाटे न लाज कशि कों मुळिही मनाला ! ४
- संसारिं लक्ष लव ना करवें न धंश,
कोणी कसेंहि कितिही कधिही निखंदा;
सोमूं विपत्ति तरि मी किति कोठवेरी,
मागील वैर जणुं घे उगवोनि वैरी ! ५
- लोंदा सदोदित पडे अयता मुखांत,
खाई निवांत बसुनी मुखिं गीत गात;
ना येस पार अपुल्या क्षुधितां मुलांची,
आक्रंदती परि न घे कधिं दाद त्यांची ! ६
- हृन्मर्मभेदक असे विषवाक्प्रहार,
ती क्षांतिपी पतिवरी करि दुर्निवार;
सॉक्रेटिसें सकलही परि तें सहावें,
होतां विशेष नुसतें सहजीं हंसावें ! ७
- एके दिनीं कडकडाट असा करून,
भाजी पतीस सहसा बहु जों वदून-
तो लागला पति हंसूं बसल्याच जागीं,
कोषा, चढे, चरफडे बहु ती बजागी ! ८

पाणी घडा भरुनियां तंइ आणुनी ती,
 शीर्षी सकोप पतिचे विहसोनि ओती,
 आंघोळ कर्दमजळीं घडतां अशी ते,
 शांतांत दांत मुनि तो वदला तियेतें. ९
 त्वां गाइल्यावरि असे घननादसूक्त-
 व्हांवें असें सदाभिसिंचन हेंचि युक्त;
 ही वाक् प्रशांत मधुरा रुचिरा विमोदी,
 अद्यापि मग्न करिते स्मरतां प्रमोदी ! १०

१०. नवें जुने वर्ष.

(शके १८३६ व १८३७)

दिंडी.

विगत वर्षा ! तव यशोगान गाया । करुनि पूजाऽऽरति तुज निरोप घाया,
 नूतनाब्दा तव भाट होउनीयां-। उदयगीतीं तुज तेवि आळत्राया. १
 मित्र माझा सोकंठ वदुनि मातें । कथीं प्रेमें नव काव्य रचायतें,
 काव्य म्हणजे का त्यास गमे चित्तीं । भाजि अगुल्या मागील दारची ती ! २
 काव्य म्हणजे कचदाम कामिनीची । माल्यमाला मंदारमाधवींची,
 काय अथवा तें तूप साखरेचे । सुबक बांधिव लाडूच करायाचे ! ३
 काव्य म्हणजे का पात्र सुवर्णाचें । घडायार्चें कीं वसन विणायार्चें ?
 छनन निघतो जो नाद रुपायाचा । काव्य अंग्रह का तोच होय त्याचा ? ४
 काव्य म्हणजे का शब्दमंत्रजाल । काव्य गाण्याची काय गोड चाल,
 काव्य नर्तन का विश्वयोषितांचें । द्रव्य दिसतांक्षणिं सुरू व्हावयाचें ? ५
 विकारांच्या मंथानदंडकास । त्रिगुण रज्जूचा घालुनियां फांस,
 हृदयसिंधू मंथोनि काढितांच । शब्दमुक्ता येतात वरी साच. ६
 क्वचित्कालीं मोतीं न वरी येती । सिंधुवीची अनिवार धाव घेती,
 देह रोमांचित अधर कंप पावे । नृत्य नयनांचें चालतें स्वभावे. ७
 हावभावा सोत्साह करिति हात । स्फुरे चरणांघ्नी घावयास साय,
 यथाकालोन्नव दुःखहर्षणांचें । चित्र वदनावरि उठे प्रसंगांचें ! ८
 सार्थ शोभे यालाच ' काव्य ' नाम । चिदानंदाचें हेंच खरें धाम,
 परी जगतीं सत्या न मान कोठें । विजय नकल पावे; न नवल मोठें ! ९

- असैं वर्षानो ! मूक काव्य नामी । हृदयिं उमटे ना काय करूं या मी,
 तुम्हांविषयीं प्रेमा न मनो जागे । तसा आदर लवलेशही न वागे ! १०
- बरावाड्ट परिणाम जरी कांहीं । हृदयभागीं माझिया होत नाहीं,
 स्फुरण कैसें हृदयांत वदा व्हावें । काव्य कैसें वाहेर तरी यावें ? ११
- दिलें एके परि दुजे हरण केलें । काय उरलें संग्रहीं ? स्वप्न झालें,
 दिलें वासंतिक पुष्प मोतियाचें । परी नेलें तें पारिजातकाचें ! १२
- बाल दिधला गोपाल परी नेला । घात अमुचा अनिवार कसा केला !
 जमा जितुकी तितुकाच खर्च झाला । शिलक बाकी भोंपला करीं आला ! १३
- देवघेवीची रीति विदित लोकीं । तुम्ही निजला अपवाद कोविं व्हा कीं,
 रीति मान्या जरि हीच देवतांना । तुम्ही अपवादी केविं या कळे ना ! १४
- पुन्हां ऐसैं केव्हां न करा कर्म । तरिच तुम्हां लाघेल मानदार्म,
 प्रीति वाढे हो प्रीतिपासुनी ती । नका विसरूं सिद्धांतरूप नीति ! १५

११. मत्कुणगीता.

[: कथासूत्र—एके दिवशीं अंगरख्यांत कांहीं चावतें आहे असैं वाटल्या.
 बरून अंगरखा काढिला तों त्यांत एक ठेंकूण सापडला. त्याला मारणार तों
 त्याला वाचा फुडून तो बाळं लागलाः—]

पद [चालः—अर्ध तनू वारुळीं बुडाली.....]

अर्थ नरा का मला मारिसी अनीति माझे करीं,

जाहली सांग कोणती तरी ? धु०

तव देहांतिल एकचि सारा रक्तबिंदु चाखिला,

राग का आला म्हणुनी तुला ?

खाउनि केली पृथ्वी सारी फस्त तुवां सोज्जवला,

कवणें दंडावें ना तुला ?

ही विविध वस्तुनीं भूषित ऐसी घरा,

तारकाखचित या सुंदर नीलांबरा,

या जवन मारुता तैसें जलसागरा,

जयें निर्मिलें तोचि आपणां निर्मी भूमीवरी,

गोष्ट ही काय न वापा खरी ?

' सृष्ट्युत्पादन-करिते वेळीं ईशें चतुरस्रता,
 दाविली केविं पहा तत्त्वतां;
 नरापासुनी अणुपावेतों प्राणी कोट्यावधी,
 पोषितो केविं पहा तो सुधी;
 करावयातें हतुष्यांचें या जीवितसंगोपन,
 नेमि तो भिन्न भिन्न जीवन;
 वा खाद्य तृणाचें निर्मी पश्यादिकां,
 ते विहग भक्षितो सुफलां वा कीटकां,
 तो मनुज चालवी धान्याशनिं जीविका,
 रुधिरप्राशन भग्नां लाविलें सत्य सत्य वैखरी,
 मानसीं सूक्ष्म विचारा करीं. २
 ' तास्विक गोष्टी किंवा मनुजा सांप्रत ठेवूं दुरी,
 बघूं ये व्यवहारा घडिभरी;
 झाली हतुकी तनू कशानें तव ही वद जर्जरा ?
 आटला रक्ताचा का झरा ?
 मांस जावनी उरला कैसा अस्थिचर्म पंजर ?
 जाहलें थंड कसें अंतर ?
 या जीवसृष्टिचा राजा तुज बोलती,
 पातली तुला का असली हीन स्थिती ?
 वा दष्टि तुझी का अंधचि वद होइ ती ?
 अनर्थ हतुके जयें घातिले संप्रति रे तुजवरी,
 त्याला विसरसि कैसा तरी ? ३
 ' प्रेमें तूं जी पर्दीं मिरविसी दास्यरूपि शृंखला,
 पीडिते तीच तुला अवकळा;
 ज्या धनेकोला प्रतिधर्मासम लेखिसि अपुले मनीं,
 तोचि रे कारण यालागुनी;
 न्याजमिषानें जळवा त्यांनें लावुनि पाहीं तुला,
 सर्व हा रुधिरकोश शोषिला;

१. कर्ज देणारा. [शेतकरी व सावकार यांमधील संबंध ज्यांनी अनुभवलेला असेल त्यांना ही गीता यथार्थ वाटेल.]

सोडिली कहनियां भूमि तुझी फोरडी,
 दावितो बहुपरी भरभर वारि बेगडी,
 ती असे सर्वथा नकली, परि, रोकडी,
 चरकामध्ये तुला घालुनी पिलितो इक्षूपरी,
 वाटते मौज तुला अंतरी !

' त्याच्या माझ्या कृतीमध्ये जें अंतर परि थोडकें,
 सांगतो तुजला तें मी निकें;
 मधुरभाषणी धनी तूझा हा भुरग्या घोरापरी,
 घालितो घाला तुझियावरी;
 राजरोस मी पितो शोणितां जागृत करुनी तुला,
 त्याचा दोष न यावा मला !
 फारि विचार याचा शांत मनानें जरा,
 सोडुनी त्यातें बधसी मज पामरा,
 तूं शूर नसोनी भेकड दिससी स्वरा, '
 मत्कुणवच हे स्वर्गासम को भिनलें माझे उरी,
 गुरु मी वेगें त्यातें करी !

४

५

तरंग ७ वा.

—*—

१. पत्रिकेस उत्तर.

[सुप्रसिद्ध कवयित्री लक्ष्मीबाई टिळक यांनी इ. स. १९०७ मध्ये जळगावी भरलेल्या प्रथम कविसंमेलनास पाठविलेल्या काव्यपत्रिकेस उत्तर.]

पद [चालः—चंद्रकांत राजाची.....]
प्रेमभरें त्वां प्रेमललिखिता पतिकरिं धाडियलें,
विमल मनें तें वाचुनि बघतां हर्षित मन झालें. ध्रु०
परिचय नव्हता बाद्यात्कारीं नसो भगिनि अपुला.
अंतर्गामीं पटेल ओळख, देतो खूण तुला;
आदतिपूर्वक ज्या. देत्रीला सेविसि तूं साची;
प्रेमानंदें करीं भक्ति मी त्याच शारदेची;
पत्रांतरिं तूं स्वतांस म्हटलें दीन भिकारीण,
कारण याचें नुमजे मजला होतें मन खिन्न.
कवितादेवीभाललग्नशा तिलकासम जगतीं,
शोभे तव पति कवि नारायण धवलरुचिरकीर्तीं;
काय कमी गे भगिनि तुला तूं असोनि कवयित्री,
वर्णालंकृत कविता तव मज भासे सुखदात्री;
राजा जैसा भर्ता तव गे अससी तूं राणी,
शांत मनानें करीं विचारा सत्य न का बाणी ?
सुंदर पुष्पित लताकुंज हे अपुले प्रासाद,
उदात्त तैसे विचार खासे हेच उंच सौधः
तारान्वित हे नीलांबर गे छत या सदनाचें,
सूर्यचंद्र नव दीप उजळले वारिति तम साचें;
जाई बकुली मधुर मालती सखिजन हा भासे,
गुलाब चंदन घंपक तरु हे सेवक तव तैसे;
कोकिल भुंगे मयूर रावें स्तुतिपाठक जाण,
भूजलकर्मलें वन्यसुमें हीं अलंकार मान;

श्वेतांबुद जो विलसे गगनों रथ तो तव गमतो,
 पवन जवन हा वारु तसा गे त्रैलोक्यो पळतो;
 उज्वलकाव्यप्रतिभा शालू हा तूं कटि कससी,
 मन्य कल्पना हीच कंचुकी अंगीं तूं लेसी;
 वैभव तव हें विशाल ऐसं पाहुनि नृप-रमणी;
 करितिल हेवा सदा तुझ्या त्या होडनि खिल मनीं;
 सर्वेचि तुजला गोष्ट सांगतो देई अवधान,
 देवी लक्ष्मी सरस्वतीची कष्टी वैरीण;
 मोद बंधु हा अपुला तैसा शांति बहिण विमले,
 काय कमी गे जगीं आपणां दुःखें जरि भरलें,

२. इंदिरेचें आगमन !

[ले. कर्नल. के आर. कीर्तिकर यांनी आपलें ' इंदिरा काव्य ' प्रेमाची भेट
 म्हणून तारिख २४।३।०७ रोजीं पाठविलें, त्यास उद्देशून खालील कविता
 लिहिली आहे.]

श्लोक. [वृत्त पृथ्वी.]

अलंकृतिविभूषिते ! सुरसभावनीं पांडिते !
 अये गुणगणाश्रिते ! प्रथितरम्यवृत्तस्थिते !
 सुरीतिनयमांडिते ! रसधिकन्यके इंदिरे !
 प्रमोदाविशि तूं बये ! मममनोंबुजा चिदिरे !
 पुरा निरखिलें तुला सहज आंगलवेशांतरीं,
 तशी बधत आज मी रुचिर आर्यवेशीं परी,
 खुले तुजसि गे गडे ! मज तसाच हा वाटतें,
 निसर्ग-मधुरां जनां खचित सर्व ही शोभतें.
 विरूप परि वेश हा तव पित्या गमे वाटतो,
 म्हणोनि परिधानितो सतत आंगलवेशास तो,

१ सदरहु कविता देवी लक्ष्मीकडे व इंदिराकाव्याकडे सारखीच लागूं पडते.
 २ पूर्वी. ३ जातीच्या सुंदरांना.

अशी स्थिति असूनही तुज दिला तये कां गडे,
 अजागळ कु-वेश हा मजतरी कधीं रोकडे. ३
 त्वदीय जनकें जरी तुज दिला सु-शृंगार हा,
 तुझ्यांत दिसती परीं अजुन पूर्वीती अहा !
 अपूर्व अशि मिश्रता नच तुला जरी दूषि ती,
 स्वभाव परि मूळचा कधिं न पालटे या क्षित्तों. ४
 असो-जनन मूळचें प्रभु-कुलीं तुझें इंदिरे !
 तसेंच तुज आणुनी भरतभूत रम्यांबरे !
 प्रमोदयुतमानसें साखि ! जयें सुसंवर्धिलें,
 घनाढ्य तव तात तो रसिक हीं असे मंगले ! ५
 तदीय सुख-मंदिरा त्यजुन तूं सु-दीनाश्रमा,
 बये ! समुद्र सोसुनी बहुतशा कु-मार्गश्रमा,
 मदर्थ साखि ! येशि तूं परि गडे ! इथे राहणें,
 रुचेल तुज केविं गे ! नच कळे विलोलेक्षणे ! ६
 तिथें तुजसि लोळण्या विमल रम्य काष्ठासन,
 मिळेल इथ भूमि वा कधिं मिळेल चित्तासन,
 तिथें तुज मिळे सदा मधुरसें गडे भोजन,
 उपोषण कधीं इथें, कधिं मदीय मोदाशन. ७
 तिथें तुज फिरावया कुसुम-चाटिका लाविली,
 इथें प्रभुविनिर्मिता सुरुचिराटवी गे ! भली,
 दुकूलवसनें तिथें सु-कवि-दारिके गे तुला,
 मदीयनयनांशुकें परि इथें न ज्यातें तुला. ८
 सतार तबला अशीं बहुत रम्य वाद्यें तिथें,
 रिघोनि वन-कूहरीं पवनवाद्य वाजे इथें
 सुगायक तिथें किती करिति गान गंधर्वसें,
 इथें भ्रमर बालिके ! मधुरसें सदा गातसे. ९
 असो-परि असा तुझा जनक आणि गे एक मी,
 निसर्गवनमंदिरीं मुळिं न जाण सौख्या कमी,

४ इंदिरा काव्य ज्याची अनुकृति आहे त्या इंग्लिशकाव्याला ' प्रिंसेस ' असें नांव आहे म्हणून इंदिरेला ' प्रभुदुहिता ' (राजकन्या) असें म्हटलें आहे.

सुखें तरि रहा इयें स्थिरमनं न हो श्री-परी.
 त्वदीय अभिधानि या हृदय भीति माझे वरी. १०
 सदा म्हणुनि मी तुला हृदयपात्रिं या ठेवितों,
 सर्वेचि कवितासुमा तव शिरीं मुदें अर्पितों,
 प्रसन्न मज हो गढे ! तुजासि मी न दे अंतर,
 पिसें करिसि इंदिरे ! स्वचित तूं मदीयांतर. ११
 “ अये कुशल इंदिरा मममनोगृहस्वामिनी, ”
 त्वदीय जनका असें, कळवितों तरी धाडुनी,
 मदीय कवितावधू, क्षणि न लावितां मी क्षण,
 करो कवि पिता तुझा, इजवरी कृपा-वीक्षण. १२

३. ध्वजारोपण !

श्लोक. [वृत्त. शार्दूलविक्रीडित.]

[पितापुत्रसंवाद.]

पुत्रः—

बाबा, ही अपुली ध्वजा उभविली, केला कुलाचार कीं,
 लोकाचार म्हणा प्रशस्त अथवा जो रुढ या लौकिकीं;
 श्रद्धापूर्वक चाल आजवरि ही सोत्ताह हो पाळिली,
 एकाकीं परि आजला मजपुढें शंका उभी राहिली. १
 आम्ही वाचितसूं सदैव परिसूं श्रीरामकृष्णध्वजा,
 होती नाचत सर्व देशभरही भंडावुनी दिग्गजा;
 नाहीं ज्ञात कुणी कपिध्वज महा तो अर्जुनाचा तसा,
 वाटे आजहि भाविकांस अगदीं हो मोक्षदायी असा. २
 जीनें कांपविले सुरासुरमुनी ती मन्मथाची ध्वजा,
 अद्यापी करिते भयार्त सुजनां ही काय नोहे मजा ।
 विष्णूची गरुडध्वजा प्रतिमनीं राहे उभी कीं स्वतां,
 लागेना उभवावया तिज कुणी दे शांति उच्चारितां ! ३
 झंडा तो भगवा तसाच पटका या दोन राष्ट्रध्वजा,
 ज्यांहीं दाखविलें रणांत रिपुशीं ही भ्याव नोहे प्रजा;

त्यांचा तो ध्वनि आजही फडफडे कर्णां असे वाटते,
 होतें स्वांतर हें प्रफुल्ल किति हो. प्रेमें जणूं दाटतें ! ४
 वाजे ही अमुची ध्वजा न कधिही, हाले न डोले कदा,
 नाचे ही न तशी चुकून सहसा वाटे न उत्साहदा;
 प्रत्यब्दीं तिज निर्विकार हृदयें शृंगारुनी प्रेतशी,
 द्वारीं बांधुं जशी प्रभातसमयीं काढूं प्रदोषीं तशी ! ५
 वस्त्रें वाळवि वंश तो अपकरा पाटींत भांड्यांचिया-
 बैसे जाउनि, बासनांत खण वा पेटौंत वस्त्रांचिया;
 बाबा, ही असली ध्वजा चढवुनी सांगा तरी कोणता,
 भाहे लाभ अम्हां मला न कळतें हानी दिसे सर्वथा ! ६

पिता:—

जिज्ञासा बघुनी तुझी प्रखर ही तैशी अशी जागृतां.
 केला सम्यक तूं समर्पक तसा तो प्रभू मी ऐकतां,
 झाली हर्षभरें तनू पुलकिता संतोष झाला मला,
 देतो उत्तर मी यथामति अतां साधार बाळा, तुला. ७
 बाळा, काय गमे तुला विलसतें चैतन्य वंशांत या ?
 यावें सांग कुठोनि तें तरि तुझ्या क्षुद्र ध्वजेला तथा ?
 चाले वस्तु जरी अचंतन तरी केवें तुला मानवे,
 ग्हाया काय नको सहाय तिजला चालावया मानवें ? ८
 नाचे ना जरि आमुचा ध्वज गड्या, हा दोष आम्हांकडे,
 देवाचे असतां हि वंशज अम्ही झालों जणूं माकडे;
 देशप्रीति न ठाउकी कशि असे द्वेष जळूं अंतरीं,
 अंगीं शक्ति न शौर्य रेसभरही दूषूं परांना परी ! ९
 दीनांच्या अनुकंपनें द्रवुनियां रामध्वजा नीचली,
 दुष्टां शासित सर्व देशभर ती मागे पुढें धांवली,
 केल्या श्रीहरिच्या ध्वजेहि सुकृती रामध्वजेसारख्या,
 दुर्दैवें अमुच्या ध्वजा परि अशा झाल्या यशा पारख्या ! १०
 होता श्रीशिव राजकार्यकुशली धर्माभिमानी तसा,
 निष्ठावंत तसाच ईशचरणीं कीं शूरही पार्थसा;
 होता स्वार्थि जरी तथा न शिवला खोटा कधीं स्वार्थ रे,
 त्याची ती स्मरतां ध्वजा भजुनही उत्साह चित्तीं झुरे. ११

- आम्ही स्वार्थी असू परंतु अमुचा हा स्वार्थ खोटा असे,
हेवा मत्सर हीच योग्य मजला नामावली त्या दिसे;
लाभाचें सुख आपणां बहुपरी इच्छा न ही दुष्ट की,
अन्यातें बघतां सुखांत दुखणें पोटांत हें घातकी ! १२
- ‘ नाही हा अनुकूल काल अगणां शौर्यादि दावावया, ’
कोणी बोलुनि पाहनात अपुल्या दोषांस क्षांकावया;
गोहं हें परि सत्य पथ्य हितही, तें आपणां वंचिती,
होती आपण आपुलेच रिपु, ते दुःखामधें डुंबती. १३
- ‘ शत्रूंचे रणें कंठनाल चिरणें ’ हा मात्र कीं विक्रम,
वाटे ज्यांस असेंचि त्यां न कळते, संमोहवी संभ्रम;
शौर्यांचे विविध प्रकार अमती, ना एक कीं केवळ,
‘ नाही ’ शब्द वदावयासहि पहा लागे मनाचें बळ ? १४
- ‘ दैवें शांति भली अम्हां गवसली आतां हमांना नको,
पूर्वीचा हुतुतू नकोचि अथवा पेंढारशाई नको;
लाघे सौख्य अमोघ आज भुवनीं कोठें न कांहीं कमी,
नांदे मोद जिथें तिथें विभुल तो आम्ही नसूं कीं श्रमी ! १५
- ऐसीं भ्रामक बोलणीं वदुनियां दावी कुणी शांतता,
कोणी शीतल सांडली सुखमयी कीं आत्मसंतुष्टता !
नाहीं ही परि पुष्टि तुष्टि अथवा ही सूज रोगाश्रित,
शांती ही न तशी, विषार चढला मारील तो निश्चित ! १६
- बाला आज त्यां सुरेख पिंक्की जी अंगकांती दिसे,
खोटी ती नकली कळेल पुढती कावीळ वा ती अत्रे !
अंगीं लोचनलोभनीय दिवते कीं जी त्या गौरता,
हा ! हा ! ती क्षयकारिणी परि असे वा, दुर्भरा पांडुता ! १७
- ‘ नाचावी अपुली ध्वजा सतत ही ’ ऐशा जरी हेतुशी,
चित्तीं वागाविशी तरी परिस जें मी सांगतां हें तुशीं;
‘ कर्तव्यां रति वाढवी विपुलशी छेदोनियां आळसा,
देशाचा अभिमान तूं धरिं परी वागे न उन्नत्तसा ! १८
- ‘ नाचावी अपुली ध्वजा चहुंकडे ऐशी जरी कामना,
प्रेमें ध्याहूं सदा सदाश्रितपदा सोडुनि दुर्वासना;
प्रेमानें निजदेशबंधुसह तूं वा, भादरें वागुनी,
गृहार्थें त्यास सहाय कीं शुचिमनें आसापरी मानुनी. १९

‘ नाचावी अपुली ध्वजा चहुंकडे ’ वाटे जरी अंतरीं,
स्वामीसद्गुरुरामदासवचनीं विश्वास निष्ठा घरीं;
‘ आस्थापूर्वक लोकसंग्रह करीं, दूरी न सारीं तथा,
नेमै त्या शिकवी स्वयें शिकुनियां शिक्षा समयांचिया. ’

२०

४. मायाब्रह्मानन्द.

अभंगः

मायेचा आनंद तोचि ब्रह्मानंद । सेवावा स्वच्छंद सावधान.	१
माया आणि ब्रह्म ब्रह्म आणि माया । चाले वाद वाया पूर्वापार.	२
ब्रह्म तेंचि सत्य माया ते असत्य । परी पथ्य तथ्य गमेना हें.	३
माया आणि ब्रह्म अन्योन्य निःसीम । वैरी, परी भ्रम वाटे मातें.	४
मायेशीं ब्रह्माचें ब्रह्माशीं मायेचें । भार्याभ्रतारांचें नातें असें.	५
पतिपत्नीसंगीं ब्रह्मानंदबीज । नांदतें निर्व्याज अनुभवों.	६
पत्नीप्रेमसंगीं रमाचें सर्वांगीं । परी बा निःसंगीं असोनियां.	७
हळूहळू तीज आपुलें करावें । प्रेमें रंगवाचें निजरंगां !	८
खऱ्या एकत्वाची भावना पहाया । स्थान पतिजाया हेंचि एक.	९
अग्नि, अग्निदीप्ति, वायु, वायुगति । काय भांडताती अन्योन्यांशीं ?	१०
काम्य कौमुदी ती चारु चंद्रासंगें । घटस्फोट मागें काय कधीं ?	११
काय अग्नि सत्य दीप्ति ती असत्य ? । असत्यचि सत्य झालें येथें.	१२
ब्रह्म तेंचि माया माया तेचि ब्रह्म । व्यर्थ मूढें भ्रम माजवीला !	१३
हेंचि व्यवहार शकवी साचार । न मी निराधार बरळें हें.	१४
जें का पतिसुख तेंचि पत्नीचेंही । पत्नी दुःख साही पत्नीसंगें.	१५
करोनी विलास बोलतां मी याचा । सेवावा सुखाचा भावार्थ जो.	१६
पत्नीचा आनंद ज्यांत तो भ्रतारें । कां न मानीवा रे सांग मातें.	१७
म्हणोनी पुनः मी सांगे तुजप्रती । घेईं वा प्रतीति याची कांहीं.	१८
‘ मायेचा आनंद तोचि ब्रह्मानंद । सेवावा स्वच्छंद सावधान. ’	१९

१ मायापाशांत गुंतलेला जीव ब्रह्मानंदांत निमग्न कसा होतो या किंवा अशा आशयाची एक शंका लेखकाचे मित्र कवि ‘ गिरीश ’ यांनी आपल्या एका पत्रांत घेतली होती. तिचे निरसनार्थ धरील अभंग लिहिला आहे.

५. मकर संक्रमणाचा तिळगूळ.

श्लोक. [शार्दूलविक्रीडित.]

हा ध्या-

सर्वश्रेष्ठ म्हणून ज्यास म्हणती भूदेव कों ब्राह्मण,
 होते आजवरी सदा करित जे अध्यात्मसंशोधन;
 जे शापादपि कों शरादपि तसे स्वातंत्र्यवादी महा,
 ज्यांना राष्ट्रहिताविना न शिवली केव्हांहि अन्यस्पृहा. १
 शापोच्चारणें शक्ति त्या न शरही येती न सोडावया,
 अंगीं शक्ति परी नवीन भरली दास्यांत राबावया;
 वेदोद्गावयित्या रवीं हि पथ तो संक्रांत केला असे,
 ध्या हो हा तिळगूळ गोड म्हणुनी बोला मुखें गोडसें. २
 होते आजवरी सदा निरत जे गोविप्रसंरक्षणीं,
 दुष्टां दंडुनि भूमिभारहरणीं जे थोर शूराग्रणी;
 देतां दान जयां कदा न शिवलें कार्पण्य अत्यल्पही,
 मिथ्या भाषण ठाउकें न कधि उमां स्वप्नांत निर्द्वैतही. ३
 ऐसे भारतभूमिपाल म्हणुनी सर्वत्र जे गाजले,
 प्रेमें, क्षत्रिय तेच आज दिसती सेवासुखीं रंगले;
 पेशा संगरसूर्ये आजि पथ तो संक्रांत केला असे,
 ध्या हो हा तिळगूळ गोड म्हणुनी बोला मुखें गोडसें. ४
 केली ज्यां हि सदा समोद कृषि कों गोरक्ष्य वाणिज्य. कों,
 कर्म तीं न तयांस आज रुचती ते दंग सेवासुखीं;
 व्यापारोद्यमसूर्ये त्या पथ असा संक्रांत केला असे,
 ध्या हो हा तिळगूळ गोड म्हणुनी बोला मुखें गोडसें. ५
 सेवातत्पर हौनकर्मकुशली अज्ञानमोहाकुलां,
 शूद्रां त्या न रुचे स्वकर्म, रत ते ज्ञानार्जनीं आजला,
 त्यांहीं पूर्वपरंपरोक्त पथ तो संक्रांत केला असे,
 ध्या हो हा तिळगूळ गोड म्हणुनी बोला मुखें गोडसें. ६
 ऐसे धर्मसमाजराष्ट्रघटनाचातुर्यचिं नामणी,
 होते जे निजराष्ट्रभूस जणुं कों पृथ्वीस जेवीं फणी,
 त्यांहीं पूर्विल मार्ग सर्वपरि तो संक्रांत केला असे,
 ध्या हो हा तिळगूळ गोड म्हणुनी बोला मुखें गोडसें. ७

—नाहीं तर—हा घ्या.

बोटें दावुनि अन्यदेशजनता ज्या भारतीयांकडे,
 होती निंदित कोंबडे म्हणुनियां कीं उंबरांचे किडे;
 आर्यांच्या तनयां तयां स्वपथ तो संक्रांत केला असे,
 घ्या हो हा तिलगूळ गोड म्हणुनी बोला मुखें गोडसें. १
 भाषा यावन बोलले न कधिं जे जातां लया देह ही,
 होते मानित जे स्वकीय सद्गता निःशंक सर्वा मही;
 जे का उज्ज्वल धर्मनिष्ठ म्हणुनी मानें सदा गर्जले,
 ज्यांनीं स्वैतर लोक, धूर्त म्हणती, निर्भस्सिले तर्जिले; २
 आतां धाडिति तेच विप्र तनुजां ज्ञानार्थ देशांतरां,
 वेदज्ञान तसें सुखें वितरिती शूद्रादि हीनां नरां;
 त्यांहीं आज असा स्वकीय पथ तो संक्रांत केला असे,
 घ्या हो हा तिलगूळ गोड म्हणुनी बोला मुखें गोडसें. ३
 सद्धर्मांतरिता स्वकीय जनता जी हिंदवी व्हावया,
 इच्छी प्रेमभरें, दिली तिज पुन्हां आज्ञा घरीं यावया;
 ऐसा आर्ये परंपरोक्त पथ तो संक्रांत केला असे,
 घ्या हो हा तिलगूळ गोड म्हणुनी बोला मुखें गोडसें. ४
 दाणे खाडनि कोंबड्यापरि सदा जे सारखे झुंजले—
 म्लेंच्छार्यां; कळतां प्रमाद परि त्या सज्ञान ते जाहले;
 दोषांनीं पथ तो असा शुभदिनीं संक्रांत केला असे,
 घ्या हो हा तिलगूळ गोड म्हणुनी बोला मुखें गोडसें. ५
 होते विश्रुत पक्ष दोन भरतीं अस्मद्दुरीणांत कीं,
 नामें राष्ट्रिय कीं मवाळ अथवा नेमस्त जाहाल कीं;
 त्यांहीं तो कलिमार्ग या शुभदिनीं संक्रांत केला असे,
 घ्या हो हा तिलगूळ गोड म्हणुनी बोला मुखें गोडसें. ६
 निद्रालस्य, विमोह, सौख्य, कलहा जे आर्य लांचावले—
 होते, ते चमकोनि आज गमतें जागे मला जाहले;
 ईशानुग्रह कीं, तयां स्वपथ तो संक्रांत केला असे,
 घ्या हो हा तिलगूळ गोड म्हणुनी बोला मुखें गोडसें. ७

६ • लोकमान्यांस भ्रमातेचा निरोप.

पद [चाल.—जरी कुणा श्रीमंताची.....]

जरठ जन्मभूमी तव ही आजि बालराया,
उभी पाहिं ढालित अश्रू तुज निरोप घाया. ध्रु०
असह दुष्ट दुर्भिक्षानें सतत गांजिलेली,
विविध दुःखभारें तैसी सदा व्यापिलेली,
काय पुढें चिंतनें या पुरी ग्रासलेली,
स्नेहभरें आली तरि ही तुला विज्ञोकाया.
एकवार मस्तक तव तें मला हुंगुं दे रे,
तनूवरी प्रेमाचा हा हात फिरवुं दे रे,
उचलुनियां हृदयाशीं या तुला घेउं दे रे,
नयनजलीं न्हाणुं दे कीं तुझी दिव्य काया.
जाशि दूर देशों ऐशा जिथें आस नाहीं,
शत्रुपती परि वा बवती तुला सर्वदाही.
तुजसि हवें सांगाया हें स्थिति न अशी कांहीं,
जीव परी वेडा कैना राहि तळमळाया ?
कृष्णगूढवाणी—गीतामर्षी बोधयलें,
किरण दिव्य आशेचे या हृदों पाडियेले,
विकल हृदय बोलायासी शक्तिमंत झालें,
रामचरित तेजोदायी तुला निवेदाया.
राम, कृष्ण, शिवशा, बाजी चतुर शूर वीर,
जया कुशींतूनी जन्मा पावले सुधीर,
ती न कूस वंध्या झाली प्रसवि कीं न कीर,
मानवती मदवाणी ही सार्थ तूं कराया.
पुत्र एक गंगेलागीं जेविं भीष्मराय,
अंजनीस किंवा तैसा जेविं आजनेय,
रेणुकेस किंवा तैसा जेविं रैणुकेय,
जिजाईस शिव तूं तैसा मला 'मम' म्हणाया !

' दास्यमुक्त व्हावें मी ' हा हेतु वा धरोनी, •
 आंग्ल दशिं मेले जे जे पुत्र पूर्वे कोणी,
 सुगम मार्ग ठेवीयेला कहनि कीं त्यांनीं,
 सार्थ सिद्धि सहजासहजों साध्य तुला व्हाया. ७
 वंदिलेंसि ठेवोनीयां पदीं स्वीय माया,
 प्रदक्षिणादि घातीयेली भावभाग्यवंता,
 कडेवरी घेवोनीयां पोंचवीं अनंता !
 ' यशोलाभ ' होवो तूतें ' आशि देउनीयां. ८
 करी चूर्ण पाषाणाचें जिची दुग्धधारा,
 कीर्तिमान मातेचा त्या पुत्र तूं कुमारा,
 चहूंकडे तव नामाचा गर्जतो नगारा,
 हनिपणा येणें त्यातें करिं न तुझ्या भार्या ! ९

पद [चाल.—ब्रिजलाला रे कांहीं.....]

मात घननीळा रे कांहीं करिं तूं मात,
 सेतु विरचिला, सागर तरला, सीता तरि न घरांत.
 कपि कपि गेले रडले कढले, नयनांबुजलीं रिपुपद १
 धुतले, गात रमेचा कांत ! मात०
 व्यर्थ सकलही उपाय झाले, गेले तैसे परतुनि २
 आले, आले हलवित हात ! मात०
 मुखें करावी लटपटपंची, कळतां बळता जो तो ३
 वंची, शक्ति न मणिबंधांत ! मात०

पद [चाल.—नाचत ना गगनांत.....]

सीतेचा अपहार ! बाळा ! वाटे नच साचार. ध्रु०
 आर्यसूकीर्तिप्रगतीवरती पसरविला अंगार, बाळा, १
 विचार नैतिक बौद्धिक दैविक याहुनि थोर विकार, बाळा. २
 संस्कृतिहृदयीं असंस्कृती ती खुपशी खोल कट्यार, बाळा. ३
 अदृश्य ब्रह्मात्रर जी मिरवी माया बघ बडिवार, बाळा. ४

पद [चाल—माइयासाठिं तीनें .....]	
दुर्जनांचे संगे शिष्टाई फळाला, आली काय बाळा सांग कधी ?	१
रावणासंगतीं शिष्टाई कराया. प्रेषा रामराया अंगदासी.	२
दुर्योधनासंगे शिष्टाईकारणा, द्वारकेचा राणा स्वये गेला.	३
अरिगजेबासी शिष्टाईकारणा, महाराष्ट्राणा गेला स्वये.	४
निजामासंगतीं किति शिष्टाई त्या, सांग झाल्या होत्या पेशव्यांच्या ?	५
तुकं फराशीस, रूप कीं शर्मण्य. यांनींही अन्योन्य शिष्टाई त्या.	६
पाहीं इतिहासीं, कितीकदां केल्या, कितीदां मोडील्या गुर्माइनें ?	७
शिष्टाई—खलीते, कागदी—कपटे, घालिती कपटे पायातळीं !	८
करोनी चिठोऱ्या झोंकिती अंबरीं, जणूं वाऱ्यावरी कबूतरें.	९
ठेवीं परि ध्यानीं, असा न इंग्रेज, शिष्टाईचे चोज करील तो !	१०

पद [चाल—निरोप द्यावा बाळा आतां.....]	
सुशाल जाई सखया आतां सोडुनि मागिल चिंता. ध्रु०	
मार्ग सुखाचा होवो तूतें नलगे दुसरें कांहीं,	
फेडशील तूं वृद्धेचे या पांग भरंवसः पाहीं.	१
उदारहृदया सागरराया जपून नेई बाळ,	
नको द्यावया अगस्तिचा तुज आठव तव जो काळ.	२
नउनवसाचा बाळ लाडका जलदेवींनो माझा,	
ओटींमध्ये घालीं तुमच्या जीवाचा या राजा.	३
सुखद समीरा स्वाधीन तुझ्या केला आहे बाळ,	
फुलांत घालुनि दे आणोनी भीम तुझा संभाळ.	४
जा जा बाळा नको पाहुं वा मार्गे मुरमुरडोनी,	
निरोप देत्ये निरुपायानें जीव मुठींत धरोनी.	५
डोळे वाटेकडे पांजरा तुझिया मी लावून,	
बसेन अंधेरांत लोचनीं सखया प्राण धरून.	६
ध्रुव प्रदेशीं षण्मासांची असे ऐकिली रात,	
षडब्ध पडली येथें असतां तूं त्या वनवासांत !	७

१ लो. मा. मंडलेस सहा वर्षांची शिक्षा भोगित असतां इ. स. १९०७ ते १९१३ पर्यंतच्या काळांत महाराष्ट्र किंबहुना सर्वभू भारत अंधेरांत सांपडल्या प्रमाणे अगदीं निश्चेष्ट पडला होता; त्या प्रसंगाचें दिग्दर्शन या ओळींत केलें आहे.

७. विकल्पपरिहार.

अभंग.

काय तुज ऐसैं सांग वाटावें तें, काय मन खातें तुझें तुज ?	१
चोराचे मनांत चांदणें दिसावें, तत्त्व हें न ठावें काय लोकीं ?	२
त्याच न्यायें तुझें रहाटावें चित्त, पाहतां विस्मित झालों चित्तीं.	३
काय हिरकानें काच वा निघावें, पंडितें दावावें मूढत्व का ?	४
झालें ज्याचें मन विलीन उन्मन, दिसावें मलिन काय बापा ?	५
काय कविमनें मन सामान्याचें, क्षुद्र दांभिकाचें व्हावें लोकीं ?	६
भाटीचे का दांत पिलां दुखवीती, पद्में का सुकती सूर्यकरीं ?	७
राग नाम प्रेम हाचि माझा अर्थ, अन्य ना पदार्थ ठावें मज.	८
जोंवरी मन्मन असैं माझेंच तें, तोंवरी त्यातें बाधा कैची ?	९
माझ्या कर्तव्यांत भंग नाहीं जरी, स्वानंदाशिखरीं विराजें मी.	१०
कर्तव्याची शांती जोंवरी अंतरीं, कोणाची उजरी सांग मातें ?	११
म्हणोनी कितीही मज विंधिलेंसी, कुशब्दें त्यासी नेधें चित्तीं.	१२
मानोनी त्यातें रम्य पुष्पदाम, देईन त्या धाम शिरावरी.	१३

८. पांढऱ्यावर काळें.

[विषयसूत्र—एके दिवशीं सायंकाळीं, मुंबईस चौपाटीवर कांहीं कवि मित्रांसह समुद्रशोभा पहात बसलों असतां एका सत्कवि मित्रानें ' तुम्हां पांढऱ्यावर काळें खूपच करतां म्हणायचें ' असे कुत्सित शब्द वापरले. त्यास प्रस्तुत उत्तर आहे.]

पद [चाल--अर्ध तनू वारुळों.....]

मोडित डोळे उण्या दुण्या या शब्दीं मज की असा ?

हिणविसी सांग सख्या राजसा ! ध्रु०

कळति न का हे लपेटिचे तव बोल मला तुज गमे,

वृथा परि भुलमी या संभ्रमें.

वा, मर्म त्यांतिल कळलें मज चांगलें,

परि शंभुपरी मी वाग्विष तव पचविलें,

चंदना अहीचें विष का कधि झोंबलें ?

आत्मविकथन यांत खरोखर नाहीं कविसारसा,

सेविं हें घेतों अलि रस जसा.

गमो पांढऱ्यावरती कालें माझें लेखन तुला,
 परी तें सुवर्णभूषण मला;
 ज्याचें त्याला न्याय भला हा रूढ असे लौकिकीं,
 तथा अपवाद कसा मीच कीं ?
 जो दयार्द्र निःस्पृह गुणज्ञ रसिकोत्तम,
 वा, असा परीक्षक दुजा न कालासम,
 हें कार्य कराया स्वार्थी नर न क्षम,
 अनंत कवितुनि दहा पांच कीं कालाच्या या कसा-
 उतरले, इतिहास न का असा ?
 शास्त्रे काव्ये पढसी पढविसि करिसी पारायणे,
 परी तें थ्यर्थ मुखा शिणविणे.
 दिसे न गंधहि संस्काराचा तुझिया चित्ताप्रती,
 हीच का काव्याची संस्कृती ?
 सहवासि सुमाचे सुगंध धरि मृत्तिका,
 सहवासि जनांचे बोलति शुकसारिका,
 सहवासि जलाचे दगडहि झिजती न का ?
 काव्यसुधा तूं पां पाजिसी परी कोरडा असा-
 कसा तूं पृस आत्ममानसा.

९. पुण्यपुरीचा-

शिष्टमंडळास निरोप !

पद [चाल.—उद्धवा शांतवन.....]

हा निरोप द्याया, सजतां, काहूर दाडुनी भारी, तें सर्व गिळायो केलें, सद्विचारकुविचारांनीं,	जायातें परदेशाला; धुं० हृदयाचा भडका झाला; यश न परी येई मजल्ल; झगडा सुरु एकचि केला;
--	---

मन विकारवश हें झालें,

शांतीचें बंधन तुटलें,

हत्सर त्यायोगें फुटलें,

बांध कोण घाली त्याला ?

मोटळी वदा वाऱ्याची,
गननास गवसणी तैसी,
जलराज सागरा तैसें.

शक्त कोण बांधायाला ?
शक्त कोण घालायाला ?
शक्त कोण झांकायाला ?

कमलाचा कोमल तंतू,
वारणा न वारि, परंतू-
शमवि तोचि बंभर-मंतू,
दाखला मला हा आला !

२

इतिहास भूतकालाचा.
दे हांक वर्तमानाला,
भाविकाल काळाकुट्ट,

भूतापरि ठाकुनि पुढतीं;
पळ खुंटवि त्याची प्रगती;
भिववी मज भीषणकांती;

हर्ष-शोक-ऊर्मी यांचा,
खळखळाट आवेगाचा,
उसळुनी जोरजोराचा,
आश्वर्ये स्तंभित केला !

३

शाहस्त्यावरती गेला,
बाजिही छत्रसालाची,
येथुनीच गेला पुढतीं,

येथुनीच शिवभूपाल;
राखण्या बाजि बल्लाळ,
शत्रूंचा कर्दनकाळ;

येथुनीच चिमणा आप्पा,
वसईवर चढवी छाप,
त्या आकाशांतिल बापा-
पाठवी फिरंगी सगळा !

४

येथुनीच नाना माझा,
येथुनीच भाऊरायें,
उदगार-उदयगिरिवरती,

शत्रूवरि चालुनि गेला;
नाचवीत भाला नेला;
शत्रूंचा नांगा चिरिला;

येथुनीच राघु भरारी,
अटकपार करुनी स्वारी,
गिलच्यांची भलि भंबेरी,
उडवुनी परतुनी आला !

५

विजयश्री संपादोनी,
येतांच वीर दारांत,
सामोरें जावें त्यांना,

धनभार विपुल घेवोनी;
विजयधुंद राणें होवोनी;
आरती करीं घेवोनी;

काळीज सुपापरि व्हावें,
मन उचंबळोनी यावें,
प्रेमभरें ओंवाळावें,
न्हाणावें बाप्पें त्यांला !

६

माझीच भूषणं मजशीं,
आणोनि परत तीं सारीं,
चंद्रकोर दिल्ली-पतिची,

नाहितशीं होतीं झालीं;
ओवाळणि मजला दिधली;
मस्तकीं विभूषित केली;

कन्नडचे सुंदर तोडे,
लेवविले वाडेंकोडें,
काबुलचे उमदे घोडे,
चालविले किति जिलबीला !

मलमली पातळें ढवळीं,
नागपुरी चंदेरी कीं,
औरंगावादी साधी,

डाक्याची तलम उन्हाळी;
चंद्रकळा सुंदर काळी;
कीं बऱ्हाणपुरि कांचोळी;

वरि शेला वेलबुटीचा;
पैठणचा कोडमतुरचा,
पदिं विजापुरी गादीचा-
मड जोडा घालायाला !

पण पुढें ? पुढें मी आतां,
मिळविलीं भराभर जैशीं,
तृण जैसें होतें खाक,

सांगावें काय कपाल ?
तैशीं तीं गेलीं बाल !
पेटुनि पळ एक झळाळ;

चमचमाट करुनी चपला,
निमिषांत जाय विलयाला,
वळवाचा पाउस पडला,
पडला कीं नाहीं पडला !

ते सुमंत परराष्ट्रींचे,
या इथेंच माझेपुढतीं,
चाटीत जिभेमें माती,

येउनियां सांजसकाळ;
होते ना घोटित लाल ?
घाशित कीं भाल विशाल;

पदरक्षा दूर करुनी,
दासापरि कर बांधुनी,
खालतीं तोंड घालुनी,
कुर्निसात करिती मजला !

मजींचा कल माझ्या तो,
फिरती या भुवया तैशा,
' भाष्यार्थ ह्या ' या म्हणुनी,

बघुनियां जयीं वागावें;
साक्षेपें नाच करावे;
नित्य तोंड वेंगाटावें;

बहु मिठास बाता करुनी,
नित्य नव्या नजराण्यांनीं,
सुखवावें मजलागोनी,
पाहुनियां तालामाला ।

११

परि अवध्या शत वर्षांत,
सगळेंच जाहलें उलटें,
रावाचा होउनि रंक,
दैवाचा हुकुनी डाव;
गाड्यावरि चढली नाव;
रंकांचे झाले राव !

घरधनी जाहले तेच,
बटकुर मी होय सवेंच,
पाहुनियां माझी मीच,
घेतिली शिला दुःशीला !

१२

सप्तसिंधु दुस्तर तरुनी,
अनिवार योग हा थावा,
येउं नये आला कैसा,
तद्देशा प्रेषायाचा;
कळसचि की दुदैवाचा;
हा प्रसंग जीवावरचा ?

अंतरंग करपुनि जातें,
काळीज कलाकल उलटें,
वळचणिचें पाणी चढतें,
हा हाय कसें भाड्याला !

१३

येथुनीच जातां आजी,
कासया ? न रिपु जिंताया,
मोक्षाची भिक्षा किंवा,
चालुनि परदेशावरती,
साधाया ज्ञानें मुक्ती;
मागाया भाकुनि चिनती;

या युगांत कर्तव्याच्या,
चळवळिंच्या सामर्थ्याच्या,
या युगीं कणिकनीतीच्या,
कोण पुसे भिक्षांधीला ?

१४

कर्माचा नसतां चाला,
कोणता न केंव्हा मोक्ष,
हें नित्य सत्य सांगाया,
भक्तिचा तसा जिन्हाळा;
ज्ञानानें केवळ झाला;
व्हावी का मीच तुम्हांला ?

कर्माची गीता गूढ,
वाळानें केली रूढ,
नुमजे ती इतुके मूढ,
काय तुम्ही सांगा झाला !

१५

मकराच्या दाढेखाली,
आपेंच न देइ सुखानें.
केवळ का भीड भिकेनं,

जें जाय एकदां रत्न,
कांहीहि न करितां यत्नं,
मावळे भाव सापत्न ?

जा बोला सम्राटास,
किति सहाय्य केलें त्यास,
रणें वेंचुनि शोणितमांस,
तो रावण जिंतायाला !

१६

जा बोला सम्राटातें,
आपदीं ऐन मी त्याचें,
घरहि दिलें खालीं करुनी,

संदेश आजचा माझा;
आले किति शतधा काजा;
करितां नच गाजा वाजा;

स्मर कांहीं पूर्विल काल,
करिं त्याचा कांहीं ख्याल,
न करीं वा माझे हाल,
कांद्यावरि वस्त्र न घाला !

१७

रसफलीं परिमलीं आम्र,
चंडोल द्विजवर गानें,
जें त्रिकालिं कारण झालें,

जो थारा सकलां झाला;
रमवी जो खिन्न मनाला;
गृह तनूस रक्षायाला;

त्या आम्रा काय चिरावें ?
खगकंठा नख का घावें ?
त्या खालच्या गृहिं मोजावे-
वासे; हा न्याय न झाला !

१८

जा बोला सम्राटातें,
हाचि काल बोलायाचा,
मुळुमूळं न करणें तेंथें,

खडखडीत घा जा जाब;
घालवा न माझा आब;
ही नसे उपेक्षे बाब;

जो बोले त्याची खपती,
गाजरें भराभर म्हणती,
केळींहि न त्याचीं खपती,
जो दुर्बल बोलायाला !

१९

१०. ते कोण कीं दुर्मती !

श्लोक—[शार्दूलविक्रीडित]

बालत्वीहि विटाळली न रसना मिथ्या जयें बोलुनी,
 शिक्षेचें भय वा कधीं न शिवलें ज्याच्या मनालागुनी;
 सत्तेजें अपुल्या जयें दिपविलें सर्वत्र लोकांप्रती,
 ' खोटा ' त्या म्हणतां न दिक्कत जयां ते कोण कीं दुर्मती ! १

सत्यासाठिं नपाळरोषहि जयें शांतें मनें सोशिला,
 स्वार्था मोहुनियां न ओक अपुला ज्यानें कधीं चाटिला;
 धर्माच्या नरकेसरीस असल्या ' खोटा ' म्हणायस ती-
 ज्यांची जीभ विशेष सैल सुटते ते कोण कीं दुर्मती ! २

' आम्ही भ्याड नसूं, नसूं विमतिही कीं दुष्ट जात्या नसूं,
 छावे कीं हरिचे उदारहृदयी, जैशास तैसे असूं,
 स्वार्था मारुनि लाथ हें शिकविलें ज्यानें स्वलोकांप्रती,
 ' स्वार्थी ' त्यास वदावया धजति जे ते कोण कीं दुर्मती ! ३

' मैत्री वस्तु अनर्घ्य ' जो शिकवि हें सर्वस्वही वेंचुनी,
 पालि जो निज मित्रदत्तकसुता पुत्रापरी मानुनी;
 कारावासहि जो स्वमित्रविषयीं सेवी सुखें त्याप्रती-
 नाहीं ओळख मैत्रिची वदति जे ते कोण कीं दुर्मती ! ४

ईषन्मात्रं करुनि कार्य सहसा येतां इथें गोखेले,
 गुंडाळुनि जयें विरोध सगैळा आधीं तथा पूजिलें;
 ऐशा त्या स्थिरचित्त कार्यकुशली निर्द्वन्द्व योग्याप्रती-
 अन्योत्कर्ष न पाहवें वदति जे ते कोण कीं दुर्मती ! ५

जेव्हां मद्यनिषेधनार्थ महती येथें सभा होय ती,
 तेव्हां सर्व मतांतरें विसरुनी श्रीरामकृष्णाप्रती-
 ज्यानें बैसविलें सभापतिपदीं त्या साधुवर्याप्रती-
 ' हट्टी थोर दुराग्रहीहि ' वदती ते कोण कीं दुर्मती ! ६

काळानें गिळिलें सुतास जरिही, गेली गृहस्वामिनी-
 सत्त्वाच्या सहधर्मिणी झुरुनियां कांतार्थ आक्रंदुनी,

१ सत्याच्या तेजानें. २ किंचित्. ३ प. लो. वा. नामदार गो. कृ. गोखले,
 ४ डॉ. सर भांडारकर.

यत्कार्यी पडला न खंड कधिंही त्या कर्मयोग्याप्रती,
 धाष्ट्ये जे जग ' कार्यचोर ' वदती ते कोण कीं दुर्मती ! ७
 सप्तद्वीपवसुंधरा धृतिबलें सानंद उलंघुनी,
 छातीठोकपणें वसे परगृहीं जो एकटा जाउनी—
 वृद्धत्वींही अशा, त्यास ' कच तो खातो ' असें बोलती,
 त्यांना काय म्हणूं ? विमुक्त पशु कीं, कीं सन्मती दुर्मती ! ८
 जेथें शब्दचहाटळीस महती कार्यास संवर्जुनी,
 तेथें ही असलीच कार्यघटना व्हावें श्रमी कां मनीं ?
 वाणीबंध्यविलास जेथ सुरु कीं, स्वातंत्र्य वैयक्तिक,
 निंदा हेंच विशेष कार्य तिथलें; बोलें न मी लौकिक ! ९
 निंदा कोण कुणा न आज जगतीं ? साक्षात् तुझी ही हरी,
 निंदा वा ! करिती विरोध करुनी दुर्दान्त ते आसुरी !
 ' शपें तीव्र मदीय सूर्य मृत हा ' एसें निशेमाजिं जे,
 जल्पे घूकतती, प्रभाति परि ते चित्तांत भारी ' खिजे ! १०
 मिंदो कोणि कितीही बाल तिलका त्याच्याच हातें खरी.
 झाली उन्नति आमुची प्रभुवरा ! अत्यल्पही ती जरी;
 ' या देहीं नयनींही याच बधुं दे '—निष्काम या थोगिया—
 स्वेच्छेची परिपूर्तता—जरि असं थोडीही तूतें दया ! ११
 हाडाचे असतील मात्र कुणि जे त्याचे खरे द्रोहक,
 देई त्यासम त्यांस आयु बल हीं वर्जूनियां दांभिक;
 निंदा स्थूलमतिप्रती गमतसे अत्युग्र जी ऐकतां,
 अंतर्बुद्धिस त्यामधेंच दिसतो स्तुत्यौघ वोलंघता ! १२

११. औक्षण !

पद [चाल—घनश्याम सुंदरा.....]
 हृदयविलासा गुणिल पाडसा बघ ही पुण्यापुरी,
 ओंवाळुनियां तुला तान्हया भावें औक्षण करी. ध्रु०
 रविनीराजन उजळुनि ठेवुन गगनाचे भाजनीं,
 या दिग्-युवती प्रमुदित चित्तीं ओंवाळिलि साजणी;
 नित्य—आत्मसंतुष्ट-सृष्टि ही प्रेमाकुल होउनी,
 प्रभातलक्ष्मी सतनु तुजवरी टाकी कुरवंडुनी;

चंडोल द्विज घेत लकेच्या आला नभ भेदुनी,
 कोकिलाक्षरा साथ करितसे मधुर पंचम स्वर्णो;
 घालिती भृंग रुंजी । वा स्वस्तिपाठ जणुं हे,
 ढालिती वृक्ष-वेली । सुम-रंग-रेणु मोहें;
 द्विजसंघ जणुं शीर्षी । मंगलाक्षता वाहे,
 काळिज झालें सुपा-एतुलें पाहुनि तुज यापरी !
 ओंवाळुनियां तुला तान्हया भावें औक्षण करी.

प्रभातकीर्ति प्रभातींच वा यावें तूं या स्थलीं;
 वाटे म्हणुनी रमणी राजस रजनि दीर्घ जाहली;
 दुष्टदृष्टि ती नये बाधुं तुज वाटे म्हणुनी जणुं,
 नभोनीलिमा तुझे सभोतीं पसरी सृष्टी म्हणू;
 रविकिरणांचा त्रास न व्हावा श्रांत तुझ्या मूर्तिला,
 दाट धुक्याचा गमे तिनें जणुं पट इकडे सोडिला;
 वा जन्मभूमिसाठीं । वेंचिले प्राण ज्यांहीं,
 ते स्वभूभक्त सारे । होउनी मुदित हृदयां,
 गाळुनी तुहिनबिंदू । न्हाणिती तुजसि पाहीं,
 मंगलधामा मनोभिरामा पाहिं जरा तरि वरी !
 ओंवाळुनियां तुला तान्हया भावें औक्षण करी.

बंधुवृंद तत्र पहा लोटला तुजला भेटावया,
 हषांभोधी जणूं उसळला इंदुस चुंवावया;
 कुठें ठेवूं तुज कुठें न ठेवूं झालें पैसें तया,
 असांघ चिंतामणी तयासी गमसी संचिन्मया;
 जागोजागीं ध्वजा पताका कमानि उभवेनियां,
 अतुल स्वागत करि तत्र जनता उत्सुक होवोनियां;
 तेज हें तुझें बाळा । सोसे न ज्यां समूळ,
 उठुनियां शूल शीषीं । घालिती तोंडिं धूळ,
 मात्सर्यविषे जडलें । अनिवार त्यांस खूळ,
 समाजकटक असे बैसले दारें लावुनि घरीं,
 भोंवाळुनियां तुला तान्हया भावें औक्षण करी.

राजपुरुषही आले सादर तुझिया सुस्वागता,
 उत्साहानें करुनी सारी अटोकाट सिद्धता;
 जागोजागीं संत्री बघ हे उभे राहिले कसे
 हडा पिडा ती टळो म्हणोनी पळो अमंगळ तसें;
 राजशासनं-काडतुमें-हीं बंदुकांत ठासुनी,
 रौद्र रौलटी नवीं आयुधें तिघट पाजळोनी;
 नांदतां मूर्त जेथें । मस्वस्थ बंधुभाव,
 शांतिचें दिव्य तसें । नांदतां सौख्यपर्व,
 संदेह अजुनि टाकी । भीतिचा काय डाव ?

‘ इच्छावें जें परां घरां ये ’ सांगा कुणि त्या तरी,
 भोंवाळुनियां तुला तान्हया भावें औक्षण करी.

मंगलसमयीं कशा अशांची झालीं स्मृति ना कळे,
 विटाळुनीयां तोंड कशाला अपशब्दां घेतलें ?
 बोलत आलों गारपिरावार डेरे जेथें दिले—
 पूर्वीं विजयी होउनि येतां भटनृप बाहू-बलें,
 विक्रमशाली गोसाव्यांचें वसतिस्थल पातलें,
 रास्त्यांचें नव विशिष्टवैभव तुंग शिबिर हें भलें;
 आदित्यवार आला । विलसले वीर जेथें,
 खेळले रंग श्रीरंगा-। परी बाल भूप जेथें,
 अंधार हाहि आला । चिरियला शत्रु जेथें,

ज्ञानशूर त हवा घेति ज्या आज स्थलि त्या परी,
 भोंवाळुनियां तुला तान्हया भावें औक्षण करी.

श्रीमंतांचा दुर्ग दुर्ग तो डोळे उघडुनि जया,
 छाति न झाली कधीं रिपूंची नुसतें पाहावयां;
 रणवाद्यांचा रणवीरांचा जिथें निघावा ध्वनी,
 जुनीं चिरगुटें तेथें आजी विकती बोहारिणी;
 तीं तीं स्थानें पूर्विल रूपां मजपुढतीं ठाकुनी.
 सुयशोद्रोहक तुझे तसे ते कोलाहल मांडुनी;

आडुनियां मज पुसती । कोणता लाभ झाला ?

कोणता शत्रु वधिला । जीव हा केविं धाला ?

मालिसी सांग कोणा । देउनी आलबेला ?

मातृवृत्तिची परी कल्पना कोणा होणें खरी ?

भोंवाळुनियां तुला तान्हया भावें औक्षण करी.

भूपतिदत्ता सनद न दिसतां तुझिया हस्तांतरीं,

‘ रमाकांत तूं आळवीत कीं रड्या राउतापरी—

येशी ’ ऐसें गणुनी द्वेषे तव तुज हसती वरी;

भावि कालकल्पना गबाल्या होय केविं ती परी ?

काल संक्रमित व्हायापूर्वींच येशी गृहिं धांवुनी,

विरहें माझ्या सख्या राजसा व्याकुलमन होउनी;

चोरुनी अंग जे जे । योजुनी शब्द फोल,

कळवळा मातृभूचा । दाविती पिडुनि ढोल,

केविं या शब्दशूरां । वा कळे कार्य—मोल ?

जननिभक्तिचें खरें मर्म त्या केविं कळावें परी ?

भोंवाळुनियां तुला तान्हया भावें औक्षण करी.

१२. मनाची ग्वाही.

अभंग.

मनासी आनंद । व्हावा हा कशाचा, बोध न हो याचा । माझा मज !
 कशाचें वा दुःख । व्हावें मनालागीं, काय मी अभागी । निंदास्पद ?
 सुखदुःख दोन्ही । काळाचीं खेळणीं, कर्म-उगवणी । ज्याची त्याची !
 आनंद तो खोटा । दुःखही तें खोटें, उगीच बोभाटे । केले लोकीं
 स्तुतीनें सहर्ष । निंदिनें सामर्ष, खरा परामर्ष । कोण करी ?
 बुकानें निंदावें । दुजानें वंदावें, तिजानें हंसावें । व्याजें मज
 काय माझी झाली । जगासी परीक्षा, पाहिली तित्तीक्षा । काय माझी ?
 यत्न उंची उंची । लेई मी सुखाचीं, चोरीचीं भाड्याचीं । कोण जाणें ?
 किंवा मळकट । चिंध्याचा जोजार, हीन दीन फार । कृपण कीं.
 कोण जाणे कळा । माझी काय असें ? वृथा निंदी हंसे । जग मज.
 भाविक भावडा । वरोनी मी दिलें, चित्तीं कैसा असें । कोण जाणें ?
 डोंगर दुरूणी । दिसती साजिरे, थापदें भेंसुरें । परि गर्भी !
 दिसें वरी रूप । हिरवें गोमटें, खातां परी भेटे । मृत्यु कृपां !
 कृष्णवर्णें पिका । मानिजे कावळा, परि तो जिव्हाळा । वसंताचा !
 दिसे कास मोठी । गाय घरा न्यावी, सूज ती निघावी । विबव्याची !
 म्हणोनी हिताची । आतां एक गोष्ट, सांगतो मी स्पष्ट । ऐका सारे.
 अंतरंग कैसें । ज्याचा तोचि जाणे, स्तविणें निंदणें । वाया लोकीं !

३
४
५
६
७
८
९
१०
११
१२
१३
१४
१५
१६
१७

REFBK-0001810

REFBK-0001810

